

KOBILOVA FERUZA NASRULLAYEVNA

SHARQ SAN'ATI TARIXI

O'QUV QO'LLANMA

Bilim sohasi:	200 000 – San'at va gumanitar fanlar
Ta'lim sohasi:	210 000 – San'at
Ta'lim yo'nalishi:	60211000 - San'atshunoslik (tasviriy va amaliy san'at)

Toshkent – 2023

UDK 7.072.2(075)
KBK 85.4ya7

Kobilova F.N.

Sharq san'ati tarixi. O'quv qo'llanma. /T.: Lesson press, 2023-yil,
212-bet.

Taqrizchilar: San'atshunoslik fanlari nomzodi, professor O.Q.Tojiboyeva,
san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent R.S.Fatxullayev.

O'quv qo'llanma o'rta asrlar sharq xalqlari san'ati, xususan Arabiston, Misr, Eron, Ozarbayjon, Janubiy Ispaniya, Turkiya, Afg'oniston, Tibet, Xitoy, Koreya, Seylon, Neypal, Birma, Laos madaniyati, me'morchiligi, tasviriy va amaliy bezak san'atining tadrijiy rivoji, o'ziga xos xususiyatlari va nodir namunalari haqida yangilangan ilmiy manbalarga asoslangan ma'lumotlarni taqdim etadi. Undagi ma'lumotlar talabalarga Sharq xalqlari madaniyati va san'atiga xos bo'lgan jihatlarni, me'morchilik san'ati va uning yetuk namoyondalari ijodi bilan yaqindan tanishish, rangtasvir, haykaltaroshlik va amaliy san'at turlari haqida bilish, har bir davrga oid tarixiy manbalarni tahlil etish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi.

Данное учебное пособие предназначено для студентов художественного направления по дисциплине «История искусств стран Востока». Работа отличается обширностью и новизной научно-теоретических данных, методологическим подходом и последовательным освещением художественных процессов таких стран, как Аравия, Иран, Египет, Азербайжан, Мавританская Испания, Турция, Китай, Цейлон, Бирма и других. Пособие направлено на получение знаний и представлений студентами об особенностях культуры и искусства народов Востока, географическом и историческом происхождении изучаемых регионов, архитектурных памятниках, о скульптуре, изобразительном и прикладном искусстве и развить способность анализировать исторические художественные процессы данного региона.

The given textbook is intended for students, who are learning art disciplines. The work is significant by its novelty of scientific, theoretical, and methodological approach, coverage of artistic processes of such countries as Arabia, Egypt, Iran, Azerbaijan, Moorish Spain, Turkey, Afghanistan, China, Ceylon, Burma and others. The purpose of the work is to give students understanding of geographical and historical uniqueness of the region, its architectural sites, peculiar sculpture, fine and applied arts. By learning the artistic processes of various countries students will develop the abilities of analyzing the artwork and stylistic differences of culture of Eastern countries.

ISBN 978-9943-7284-0-0

© F.N.Kobilova, 2023

MUNDARIJA

Kirish.....	4
1-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA YAQIN VA O‘RTA SHARQ XALQLARI: ARAB XALIFALIGI SAN’ATI.....	6
2-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA SURIYA, IROQ, FALASTIN SAN’ATI	16
3-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA MISR SAN’ATI	29
4-MAVZU. MAG‘RIB (TUNIS, ALJIR, MAROKASH DAVLATLARI) SAN’ATI. MAVRITAN ISPANIYASI SAN’ATI	43
5-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA ERON VA OZARBAYJON SAN’ATI..	55
6-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA TURKIYA SAN’ATI	75
7-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA AFG‘ONISTON SAN’ATI	98
8-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA HINDISTON VA POKISTON SAN’ATI	106
9-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA SEYLON SAN’ATI	122
10-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA BIRMA, LAOS VA TAILAND SAN’ATI.....	130
11 MAVZU. O‘RTA ASRLARDA KAMBODJA VA VETNAM SAN’ATI	146
12-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA INDONEZIYA VA NEPAL SAN’ATI	163
13-MAVZU. O‘RTA ASR XITOY VA TIBET SAN’ATI.	175
14-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA KOREYA VA MO‘G‘ILISTON SAN’ATI.....	188
XULOSA	204
ATAMA VA IZOHLAR RO‘YXATI.....	205
“SHARQ SAN’ATI TARIXI” MAVZUSI BO‘YICHA TEST MASH‘GULOTLARI.....	207
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	211

Kirish

O'quv-uslubiy qo'llanma "Sharq san'ati tarixi" fanini o'rganuvchi talabalarga mo'ljallangan bo'lib, ilmiy-nazariy ma'lumotlarning kengligi, yangiligi, metodologik yondoshuvi va badiiy jarayonlarning izchillikda yoritilganligi bilan ahamiyatlidir. O'rta asr Sharq xalqlarida san'at turlari rivojlanish bosqichlari, memorchilik, tasviriy va amaliy san'atidagi badiiy jarayon hamda noyob durdona asarlarning paydo bo'lishi, ularning asosiy tur va maktablarini yoritib beradigan ilmiy adabiyotlar asosan rus tilida bo'lib, ushbu qo'llanma talabalar uchun o'zbek tilidagi ilk manbalardan biridir. Mazkur fan doirasida N.Abdullayevning "Sharq xalqlari san'ati tarixi" o'quv qo'llanmasi mavjud bo'lib, mavzular juda qisqartirilgan holda bayon etilgan. Qo'llanma Sharq xalqlarining o'rta asr davridagi barcha asosiy bosqichlarini qamrab olishga va tahlil etishga qaratilganligi bilan yuqoridagi o'rta maxsus ta'lim muassasalariga mo'ljallangan nashrdan ajralib turadi.

Asrlar davomida insonlarning badiiy tafakkur mahsuli bo'lgan san'at asarlari bugungi avlod didi va estetikasini tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. "Sharq san'ati tarixi" qo'llanmasi talabalarni nazariy bilim, amaliy ko'nikma, sharq xalqlari san'atining asosiy tushunchalari va tamoyillarini o'rgatadi. Uslublar, usullar, yo'nalishlar hamda noyob durdona asarlarni yoritishda fundamental manbalar bilan bir qatorda xorijiy mutaxassislarning zamonaviy adabiyotlardagi ma'lumotlarga murojaat etilgan. Xususan, T.P.Kapteryeva, N.A.Vinogradova "Iskusstvo srednevekovogo Vostoka" o'quv adabiyoti, N.A.Vinogradova, N.S.Nikolayeva "Iskusstvo stran Dalnego Vostoka. ("Malaya istoriya iskusstv") o'quv adabiyoti, B.V.Veymarn, L.S.Bretaniskiy, V.V.Veymarn "Iskusstvo Azerbayjana. IV-XVIII vv", o'quv adabiyoti, L.M.Levina "Iskusstvo Kitaya, Korei, Mongolii, Vyetnam, Yaponii", o'quv adabiyoti kabi ilmiy manbalar o'rta asr san'ati tarixi doirasida yangilangan ma'lumotlarni kitobxonga taqdim etish imkoniyatini beradi. Shuningdek, bu adabiyotlar Sharq o'rta asr san'ati uslublarining paydo bo'lishi omillari va tub mohiyatini idrok etishga ko'mak beradi. Mavzu yuzasidan manbalar juda keng, ammo

o'quv qo'llanmaning muayyan chegarasi bo'lganligi sababli asosiy badiiy jarayonlar yirik durdona asarlar misolida yoritib berildi.

Qo'llanmadagi ma'lumotlar talabalarga Sharq xalqlari madaniyati va san'atiga xos bo'lgan jihatlarni, geografik hududlarni va o'rganilayotgan davlatlarning tarixiy kelib chiqishini, me'morchilik san'ati va uning yetuk namoyondalari ijodi bilan yaqindan tanishish, haykaltaroshlik, amaliy san'at turlari haqida bilish, har bir davrga oid tarixiy manbalarni tahlil etish ko'nikmasini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga talabalarning mustaqil ish tayyorlashlarida, ilmiy izlanishlarida alohida ahamiyat kasb etishi mumkin.

Qo'llanmada Sharq ilm-fanida paydo bo'lgan atamalarning o'zbekcha izohi (glossariy), test hamda talabalar bilimini mustahkamlash uchun fan doirasidagi mavzular yuzasidan savollar berilgan.

1-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA YAQIN VA O‘RTA SHARQ XALQLARI: ARAB XALIFALIGI SAN’ATI

Reja:

1. O‘rta asrlarda Yaqin va O‘rta Sharq davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
2. O‘rta asr Arab xalifaligi me‘morchiligining o‘ziga xos xususiyatlari.
3. O‘rta asr Arab xalifaligi davlatlarida tasviriy va amaliy san’at.

Tayanch so‘z va iboralar: masjid, madrasa, karvonsaroy, muqarnas, gumbaz, ravoq, nayzasimon ravoq, xattotlik, shishasozlik, metalsozlik, yog‘och o‘ymakorligi, gilamdo‘zlik.

O‘rta asrlarda Yaqin va O‘rta Sharq davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Osiyo va Afrika hududlarining O‘rtayer dengizidan Nilning yuqori qismigacha, Atlantika okeani qirg‘oqlaridan Indoneziyagacha bo‘lgan katta qismini egallagan xalqlarning o‘rta asr san’ati insoniyat tarixidagi eng boy va ahamiyatli davr hisoblanadi. O‘rta asrlarda arab madaniyati Arabiston, Suriya, Eron, Iroq, Falastin, Misr va Shimoliy Afrika, Turkiya, Ozarbayjon, Afg‘oniston, Janubiy Ispaniyada¹ feodal davlatlar – xalifaliklar rivojlanib ravnaq topadi. Bu davr san’atining muhim jihatlaridan biri, bu hududda yashagan xalqlar arab xalqi madaniyati va san’atini o‘zining shakllanib bo‘lgan san’at turlari omuxtaligida o‘zlashtirib, antik san’at yodgorliklarini va an‘analarini bugungi kungacha saqlab qolganligidir. **Arab** davlatlari xalqlari jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. O‘rta asrlar Arabiston, Suriya, Iroq, Misr, Tunis, Jazoir (Aljir), Marokash va mavritan Ispaniya madaniyati insoniyat rivojida muhim ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, arablar ilm-fan borasida antik davrning yutuqlarini saqlab qolib, keyingi avlodlarga yetkazib berganlar. Arabiston yarim orolida yashagan xalqlar madaniyati qadimdan mashhur bo‘lgan. Arabiston yarim orolidagi o‘troq va ko‘chmanchi xalqlar madaniyati uzoq (mil.avv. I asrlar) o‘tmishga ega. Araviya xalqining

¹ Qurdoba xalifaligi va arab knyazliklari

asosiy qatlami chorvadorlik bilan shug'ullanuvchi ko'chmanchilardan iborat bo'lib, biduinlar (ko'chmanchi xalq) deb atalgan. Biduinlar chorvasiga (asosan tuya va qo'ylar) suv va ozuqa izlab Arabiston sahrolarida ko'chib yurishgan. Bu yerda boy qirolliklar: miney, sabey davlatlari ayniqsa Xidjaz davlati rivojlangan. Bu davlatlar rivoji Misr, Old Osiyo va Hindiston davlatlari bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'ygani bilan bog'liq edi. Vizantiya va Eron o'rtasidagi kurash yagona arab davlatchiligining shakllanishiga sabab bo'ldi.

V-XIII asrlar Arabiston, Suriya, Iroq, Falastin kabi davlatlar sonata Yiqian Sharq madaniyati tarixida muhim o'rin egallaydi. Arab xalifaligi tuzilishi natijasida bir tarafdin islom dini, u bilan bog'liq qonunchilik va kundalik normalarida nomusulmon an'analar va ba'zi shakllarning taqiqlanishi kuzatilsa, boshqa tarafdin turli xalqlar va hududlarning markazlashgan davlat atrofida birlashuvi, ular orasida savdo va madaniy aloqalar yo'lga qo'yilishi bilan bog'liq.

Xalifalik tashkil etilgan yillarda diniy va maishiy binolar qurilishi keng tus olgan. Mustahkamlangan chegara qo'shinlari uchun qarorgohlar² – rabotlar qurilishi keng tus olgan. Bosib olingan qadim shaharlarda alohida mavzelar yaratilib, u yerda arab hukumati va garnizonlari joylashtirilgan. Bu davrda Basra, Kufa (Mesopotamiya), Fustat (Misr) va boshqa yangi shaharlar barpo etilgan. Har bir, hatto kichik manzilgohlarda ham masjidlar qurilgan.

O'rta asr Arab xalifaligi me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlari. Arabistonda eng yirik diniy inshoot Makkadagi masjid bo'lib, sunniy mazhabidagi musulmonlar uchun ibodat markazi haj bo'lgan. Galereya bilan o'ralgan ulkan hovli markazida muqaddas "qora tosh" saqlanuvchi kub shaklidagi qurilma – Ka'ba joylashgan. Masjidning zamonaviy ko'rinishi ko'p marta qayta ta'mirlashning natijasidir. Ta'mirlashning eng yirigi XV–XVII asrlarga oid. Islomgacha bo'lgan davrda Makkaning ibodatxonasi bo'lgan Ka'baning ko'rinishi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar qoldirilgan.

² keyinchalik aholi manzilgohlariga aylantirilgan

Arab tarixchisi al Azrakiyning yozishicha, 608-yilda bajarilgan Ka'ba ta'mirlash ishlari vaqtida binoning ichki qismiga Injilda keltirilgan payg'ambarlar, farishta va daraxtlar tasvirlari ishlangan. Bino devorlari tosh va yog'och qatorlaridan qurilgan. Tadqiqotchilar fikricha, ushbu usul ildizi qadim Efiopiya me'morchiligiga borib taqalagan.

Musulmon davrida Ka'ba 684-yilda bo'lib o'tgan yong'indan so'ng ilk marta ta'mirlangan. Bino butunlay toshdan qurilib, mozaika bilan bezatilgan. Islom diniy inshootlarida ilk bor mozaika shu yerda qo'llanilgan. Ummaviylar sulolasi davrida madaniyat va san'at rivojida Suriya yetakchi o'ringa chiqqan. IV–VII asrlarda Suriya Vizantiya tarkibida bo'lganida, bu yerda diniy va dunyoviy inshootlar qurilishi keng tus olgan.³ Me'morchilik, mozaika, miniatyura va amaliy san'atning boshqa yo'nalishlari ilk o'rta asrlarda Suriyada yuksak badiiy darajaga yetadi.

Ka'ba. Makka.

VII–VIII asrlarda yangi me'moriy vazifalarni hal qilgan me'morlar, avvalgi davrlar me'moriy an'alarini qo'llaganlar. Ushbu an'analarni Suriyadagi ilk musulmon diniy inshootlari namunalaridan bo'lgan – Damashqdagi Ummaviylar masjidi namunasida ko'rish mumkin. Masjid 705-715-yillarda xalifa Volid I buyrug'i bilan Ioann Krestitel nasroniy cherkovini qayta qurish orqali yaratilgan. Cherkov esa antik davr ibodatxonasi o'rnida qurilgan.

³ nasroniylik cherkovlari, musofirxonalar

Katta Damashq masjidi qurilishi davrida ilk Vizantiya, qadimgi Rim me'moriy elementlari qo'llanilgan.⁴ Ammo, Volid masjidida Vizantiya bazilikasining ichki maydoni va rejasi tubdan o'zgartirilgan. Janubiy bo'ylama devorda joylashtirilgan mehrob va unga olib boruvchi baland va keng transept binoning joylashuvini butunlay o'zgartirib yuboradi. Bo'ylama ustunlar qatori, ibodat zali ustunlariga aylantiriladi va mehrob tomonga ko'ndalang joylashadi. Bazilikaning neflari esa, ustunlar qatori o'zgartirilishi natijasida inshootning eni bo'ylab joylashadi. Bazilika ustunli masjidga aylantirilib, uning rejasi bu davrga kelib musulmonlar ibodati uchun mo'ljallangan inshootlarning namunasi qilib olingan.

Masjid interyeri boy jihozlangan: devorlar marmar bilan inkrustatsiya qilingan, gilamlar to'shalgan. Masjid ichiga ishlangan mozaikalar bugungi kunda devor va gumbazlarda saqlanib qolgan. Mozaikalarda daraxtlar guruhi va turli me'moriy binolar aks etgan peyzajlar tasvirlangan. Mozaikalar suriyalik ustalar tomonidan mahalliy an'analar asosida ishlangan. Ayniqsa, masjid kiraverishidagi peshayvonga⁵ ishlangan mozaika ahamiyatli hisoblanadi. Tilla rangli fonda, yashil va jigarrang tonlarda katta daraxtlar orasida ikki qavat ustunli, gumbazli ajoyib binolar tasvirlangan. Ba'zi motivlar ellinistik prototiplarni yoki pompeya freskalarini eslatadi. Damashq mozaikalarida inson tasviri yo'qligi, islom dinining tasvirni taqiqlash siyosatidan dalolat beradi. O'zining me'moriy masshtabi va boy jihozlanishi bilan, Volid masjidi islom dinining g'alabasi va uning o'rnida bo'lgan nasroniylik cherkovidan ustunligini isbotlagan.

VII asr me'moriy namunalaridan biri bo'lgan Quddusda 687-691-yillarda qurilgan mashhur markazlashgan gumbazli Qubbat as Saxra (Qoya gumbazi) masjidi yetib kelgan. Moriy tog'ida qurilgan masjid muqaddas qoya ustida qad ko'targan. Masjid rejasi ushbu xususiyatdan kelib chiqib umumiy markazga ega bo'lgan, markaziy aylanani o'rab turgan ikkita sakkiz burchak asosida qurilgan.

Masjidning ichki qismida marmar, oltin va boshqa turli ranglar ko'p qo'llanilgan. Baland baraban, timpanlar⁶, sofitlar⁷ rangli mozaika bilan

⁴ ustunlarning Korinf kapitellari

⁵ portik

⁶ bino peshtoqida rasmlar, haykallar bilan bezatilgan uchburchak tokcha

⁷ arkaning pastga qaragan yuzasi

bezatilgan: tilla rangli fonda yashil, ko'k va qizil rang uslublashtirilgan o'simliklar tasviri tushirilgan bo'lib, ular vazalarning ikki tarafida simmetrik ravishda chirmashib chiqqan va turli rangdagi naqshlar bilan bezatilgan.

VIII asr birinchi yarmiga oid mahobatli dunyoviy binolar haqida xaliflarning shahar tashqarisidagi qarorgohlari namunasida tasavvur olish mumkin: Mshatta, Qusayr Amra, Qasr al-Xayra, Qasr al-Xarani v.b.

Quddus hududida saqlanib qolgan shahar tashqarisidagi qarorgoh – Mshatta VII asr birinchi yarmiga oid yodgorlik bo'lib, ushbu majmua uchun tosh va g'isht terilishi xarakterlidir. Ushbu qurilish usuli Suriya va Mesopotamiyaga xos. Saroyning ichki qismida xonalar simmetrik joylashgan bo'lib, ular katta hovli bilan kompozitsion bog'langan. Hovlining tubida asosiy o'q bo'ylab katta ochiq zal ustunlar bilan 3 nefga bo'lingan. Sayqallangan tosh plitalardan ishlangan ustunlar proporsiyalari hamohang, nozik o'yma naqsh karnizi bilan bezatilgan.

Arabiston ulkan feodal davlat – xalifalikka aylangach, ba'zi hududlarda quldorlik va ibtidoiy jamoa munosabatlari ko'rinishi saqlanib qolgan bo'lsa-da, xalifaliklar zabt etgan yerlari dehqon va hunarmandlarini tazyiq ostida ishlatishar edi. Turli ko'rinishdagi ichki kurashlar va diniy nizolarni keltirib chiqardi. IX-X asrlarda ijtimoiy isyonlar to'ntarilishlarga olib kelib xalifalikning alohida davlatlarga bo'linishiga olib keldi.

Arab xalifaligiga kirgan Yaqin Sharq xalqlari o'rta asr madaniyatining gurkirashiga olib keldi. Xalifaliklarga ijtimoiy rivojlanishi turli bo'lgan madaniyat va badiiy an'analarga ega davlatlar kirgan, lekin ularning madaniyati va san'ati rivojlanishidagi g'oyaviy uyg'unligiga faqatgina islom dini emas, mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy sabablar ham turtki bo'ladi.

O'rta asr arab madaniyati rivojida Eron, O'rta Osiyo va Kavkaz orti davlatlari madaniyatlari o'zaro ta'sirini ko'rishimiz mumkin. O'rta asr xalifaliklarda nafaqat me'morchilik, amaliy san'at balki ilm-fanning barcha turlari rivojiga guvoh bo'lamiz. G'arbiy Yevropada lotin tili bo'lganidek, yangi xalifaliklarda arab tili Sharq olimlari, yozuvchilar, shoirlarning rasmiy tiliga aylangan. IX-XIII asrlar Arabiston, Suriya, Eron, Iroq, Falastin, Misr va Shimoliy Afrika, Turkiya, Ozarbayjon,

Afg'oniston va boshqa barcha xalifaliklar shaharlari yirik ilm fan o'chog'i, kutubxona, madrasa, boshqa ko'plab ma'naviyat o'choqlari bilan mashhurdir. O'rta asrda madaniyatida jahon ilm-faniga o'z hissasini qo'shgan ko'plab mutafakkir ulamolar yashab ijod qilishgan.

O'rta asrning badiiy maktabida tirik jonzotlarni tasvirlarni deyarli uchratmaymiz. Tasvirlarning man etilishi, tasviriy san'at hamda haykaltaroshlikning rivoji sustlashishiga va bu o'z navbatida me'morchilik va amaliy san'atning rivojiga zamin yaratdi. Tasvirning taqiqlanishi Arab xalifaligi zabt etgan hududlarning katta qismi ko'p dinli va ko'p ma'budli davlatlar bo'lganligi bilan izohlanadi. Bu hududlarda islom dinini mutlaq yagona din sifatida shakllanishi uchun bu tadbir o'ta muhim qadam hisoblangan. Barcha tasvirlar amaliy san'atga, shartli ko'rinishda ko'chib o'tadi va bu naqshlarning turlari ko'payishiga olib keladi. Ayniqsa, xattotlik san'at turi sifatida rivojlanib yuksak darajaga chiqdi.

Arab me'morchiligi tabiiy iqlim sharoitidan kelib chiqib, qurilish texnikalarining ko'pligi, ichki hovlili planirovkalarida jaziramadan saqlovchi terrasalar mavjudligi bilan ajralib turadi. Qurilish texnikalari loy, g'isht, toshdan o'zgacha konstruksiyalar ishlab chiqdi. Me'morlar ravoqlarning turli xillarini: taqasimon va ayniqsa o'qsimon ravoqlarni hamda ravoqli tom qoplamalarni ishlab chiqishdi. Gumbazlarni taxlash usullarida ifodaviylik va mohirlikka erishdi. Me'morchilikning bezakli jihatiga katta ahamiyat berishgan. Shuning uchun ham madaniyatlarning sintezida, ya'ni bino devorlari, ustunlari boy o'yma naqshlar bilan qoplangan. Muqarnaslar qurilishi avj oldi. Bu gumbazlar nisha va karnizlarda g'ishtlar ketma-ket chiqarib taxlash orqali qiyalikka erishilib ishlanadigan me'moriy yechim.

O'rta asrda arab me'morchilik namunalari ko'rinishidagi binolarning masjid, minora, madrasa, karvonsaroy, yopiq bozorlar, shox saroylar, mudofaa devorlari qurilishi avj oldi.

O'rta asr xalifalik davlatlarida amaliy san'at rivojlanishi yuqori bosqichga ko'tarildi. Hunarmandchilik maishiy hayot tarzidan kelib chiqib iqtisodiy o'sishga zamin yaratdi. Yog'och o'ymakorligi, matosozlik, gilamdo'zlik, naqshinkor keramika, shishasozlik, misgarlik va bronzadan san'at asarlari yaratish rivojlandi. Bu san'at namunalari yaratishda hunarmand ustalar islom san'atida birlamchi hisoblangan

naqshlardan unumli foydalanishgan. Bu davrning yana bir e'tiborli jihati amaliy san'at asarlarini me'morchilik namunalarining interyerlarida qo'llagan holda yaxlit ansambl yaratilgan. Tasviriy san'at turlaridan esa miniatyura, kitobat san'atida rivojlangan, ya'ni qo'lyozmalar (kitoblar)ni illustratsiyalash avj oldi.

Xattotlikdagi asosiy yozuv usullari. Xattotlikda yetti xil asosiy yozuv uslubi mavjud: suls, muhaqqaq, nasx, tavqe, riqo, ta'liq, nasta'liq. VII asrda arab yozuvining kufiy xati Ya'rab ibn Qahton tomonidan ixtiro qilindi. Kufiy yozuvi ko'pgina obidalarining naqshlarida saqlanib qolgan. Vaqt o'tishi bilan kufiyning turli shakllari ixtiro etilgan. Qur'oni karimning ilk namunalari⁸ shu yozuvda yozilgan. Muhaqqaq yozuvi kufiyning biroz o'zgartirilganidir. Rayhoniylar uslubi Muhaqqaq yozuvga o'xshagan, lekin harf shakllari rayhon barglariga o'xshagani uchun shu nom bilan atalgan. Nasx yozuvi kufiy va muhaqqaq xatlaridan ko'ra Qur'on ko'chirishda ma'qullangan. Tavqe buyruq va farmonlar yozishda foydalanilgan. Bulardan tashqari riqo, tumor, qubor, shajariy, tuqro va boshqa yozuv usullari ham bo'lgan. Tuqro imzo qo'yishda qo'llanilgan.

Miniatyura san'atining paydo bo'lishi va rivojlanishi. Miniatyura badiiy matn mazmunini sharxlovchi vosita sifatida vujudga kelgan va asar g'oyasini yorqin bo'yoqlarda ifodalashi lozim bo'lgan. Shu bilan birga miniatyura tasviriy vositalari chiziqlar va ranglarda o'z ifodasini topgan mustaqil estetik qiymatga ham egadir. Miniatyura – fransuzcha “miniature”, lotincha “miniut” – qizil bo'yoq degan ma'noni anglatadi. Badiiy usullari o'ta nafis bo'lgan kichik hajmli (mo'jaz) tasviriy san'at asarlari, o'rta asr qo'lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis mo'jaz rasmlar, shuningdek, suyak, pergament, maqzi soxta (toshqog'oz) metall, chinni, ba'zan, maishiy buyumlar (tamakidon, soat, uzuk va boshqa)ga ishlangan kichik hajmdagi rang tasviriga ham miniatyura atamasi qo'llanadi.

Badiiy miniatyuraning kitob va portret miniatyurasi kabi sohalari keng tarqalgan, kitob miniatyurasida rasmlar rangli qilib tempera, guash, yelim, akvarel va boshqa bo'yoqlar bilan qo'lda bevosita qo'lyozma kitoblar varaqlariga ishlanib, undagi naqshlar⁹ shu kitoblar bezaklari bilan uyg'unlashgan miniatyura qadimdan ma'lum bo'lgan. Qadimda

⁸ masalan, Toshkentda saqlanayotgan Usmon Qur'oni

⁹ sarlavha, unvon, lavha va boshqa

Misr papiruslariga xira bo'yoqlar bilan patqalamda rasmlar tekis yuzali qilib rangtasvir usulida ishlangan. O'rta asrlarda Sharqda miniatyuraning o'ziga xos maktablari shakllangan. Arab miniatyurasida bir qator maktablar ajralib turadi: Misr, Suriya, Iroq, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Ozarbayjon, Eron, Hindiston qo'lyozma kitoblarining barcha bezaklari o'zaro uyg'unlikda bog'langan: chiziqli ritm, manzara ranglarning nozik uyg'unligi ularning bezak tuzilishini belgilagan.

O'rta asr Arab xalifaligi davlatlarida tasviriy va amaliy san'at.

Arab rassomlik va haykaltaroshlik san'ati din ta'sirida bo'lib ularning rivojlanishiga yo'l qo'ymadi. Qo'lyozmalar uchun ishlangan miniatyuralarda, dekorativ relyeflarda hamda amaliy san'atda real voqelik, jonli obrazlar keng uchraydi. Bunga sabab, hukmdor sinf orasida diniy qarashlar bir xil emasligidir. Arab tasviriy san'atida O'rta asrlar san'atiga xos xususiyatlar mavjud. Voqelik shartli, ba'zan ramziy shakllarda ifodalanadi. Lekin bu tasvirlarning poetik tili o'tkir va ta'sirchandır. O'rta asr arab san'atiga xos bo'lgan fazilat uning yorqin bezakdorligidadir. Bu xususiyat obraz tuzilishining asosini tashkil etadi. Obrazlarning joylashishi, yorqin ranglarning nisbat va ritmikasi, ishlatilgan chiziqlarning musiqaviyligi va nafisligi uning xarakterli tomonini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Arab san'atida naqshlar alohida o'rin egalladi. Real borliq shu sirli, chigal bo'lib ko'ringan naqsh tasviri bilan aralashib ketgandek tuyuladi. Uning mazmunini oshiradi. Bu san'atda xalqning hayot mazmuni va mohiyati to'g'risidagi dunyoqarashi va tushunchalari o'z ifodasini topdi.

O'rta Sharq xalqlarining badiiy maktablari yangi feodal davlat talablariga ko'nishlari kerak edi. Shunday bo'lsa-da, ustalar ijod mahsullarini bezatishga, badiiy elementlardan keng foydalanishga harakat qilishgan. Shu sababli o'rta asr hunarmand ustalarining bu urinishlari badiiy maktab an'anasining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Xalq amaliy san'ati tabiiy aralashmalardan, plastik hajmli badiiy ijod namunasi yaratish, unga turli xil bezak va naqshlar yordamida jilo berish kabi murakkab arxitektonikaga ega bo'ladi. O'rta Sharq amaliy san'ati mana shunday badiiy qiymat bilan ajralib turadi. Bu davrda yaratilgan amaliy san'at durdona asarlaridan gilamdo'zlik namunalarini aytib o'tish joiz.

1. Hammom shipiga ishlangan rasm. Kusayr-Amra (Hozirgi Iordaniya).
2. Karvon. Yahyo ibn Mahmud Vositiy. "Maqomot al-Xaririy" qo'lyozmasiga ishlangan miniatyura. Bag'dod. Iroq. 1237-y.
3. Tantanali safar. Yahyo ibn Mahmud Vositiy. "Maqomot al-Xaririy" qo'lyozmasiga ishlangan miniatyura. Bag'dod. Iroq. 1237-y.
4. Baxt vazasi.
5. Bezakli grifon. Bronza.
6. Xrustal idish.
7. Rangli emalli shisha chiroq.
8. Rangli emalli shisha idish.

Gilamlarning naqshlarida geometrik shaklli naqshlar ustuvorlik qiladi. Bunda qadimgi davr mo'jizaviy belgilaridan tortib, ko'chmanchi xalq turmush tarziga xos sahro va oazislar, hayvonlar motivlarini uchratishimiz mumkin. Badiiy kulolchilik namunalarida sopol va yorqin ranglar bilan naqsh berilgan sirli buyumlar ishlab chiqarilgan. Bu davrda juda ko'p kulolchilik maktablari mavjud bo'lib, turli forma, naqsh va ranglar bilan farqlangan. O'rta asrda metalga qayta ishlov berishda asosiy material sifatida bronza ishlatilar edi. Idishlarning asosiy bezagi sifatida chekanka, o'yma naqsh va kumush bilan inkrustatsiya qilish urf bo'lgan. Bundan tashqari, turmush tarzida keng ishlatilgan yana bir san'at turi yog'och o'ymakorligi hisoblanadi. Shishasozlik, toshtaroshlik va suyakka qayta ishlov berish turlari ham rivojlanib ravnaq topadi. Amaliy san'atning matosozlik turi ham o'rta asrda badiiy maktablarga bo'linib, o'rta Sharq mamlakatlarida o'ziga xos rivojlanish bosqichini bosib o'tdi. Ushbu amaliy san'at turlarining barchasi o'z davrining umumiy dekorativ naqshlariga bo'ysungan holda, o'z badiiy maktablarining yorqin xarakterini ifodalagan tarzda rivojlandi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asrlar Arabiston me'morchiligining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
2. O'rta Sharq amaliy san'ati qanday badiiy qiymat bilan ajralib turadi?
3. O'rta Sharq amaliy san'ati turlarini sanab bering.
4. Tasvirlarning man etilishi qanday san'at turlarining rivojlanishiga zamin yaratdi?
5. O'rta Sharq san'ati kulolchiligining o'ziga xosligini aytib bering.
6. O'rta Sharq san'ati shishasozligi va gilamdo'zligining o'ziga xosligini aytib bering.
7. Amaliy san'at turlarida yetakchilik qilgan umumiy dekorativ naqshlariga misol keltiring.

2-MAVZU. O'RTA ASRLARDA SURIYA, IROQ, FALASTIN SAN'ATI

REJA

1. O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin madaniyati
2. O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin me'morchiligi
3. O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin amaliy san'ati

Tayanch so'zlar: sivilizatsiya, rabot, mehrob, mozaika, miniatyura, freska, relyef, haykaltaroshlik

O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin madaniyati. Tarixdan ma'lumki, O'rta Yer dengizining sharqiy sohillari va Mesopotamiyada, yangi madaniyat o'choqlari va sivilizatsiyalar mavjud bo'lgan. Old Osiyoning bu yerlari o'rta asrlarda ham rivojlangan. Xususan, IV–VI asrlar Suriya san'ati Vizantiya badiiy madaniyatining rivojiga zamin yaratdi. Suriya, Iroq, Falastin va Araviyaning VII–VIII asr boshlari davridagi san'ati yangi uyg'onish davrini boshidan kechirdi.

Arab xalifaligining paydo bo'lishi uning tarkibiga kirgan xalqlar madaniyatiga ikki tomondan ta'sir qilgan. Bir tomondan islomning kirib kelishi, u bilan bog'liq qonuniy Huquqiy va maishiy chegaralar eski badiiy an'analarni yo'qqa chiqardi, ba'zi san'at turlari yo'qoldi. Ikkinchi tomondan mamlakat ostiga birlashgan xar xil xalqlarning iqtisodiy madaniy va badiiy ayirboshlashi san'atni yanada boyitdi.

Xalifalik paydo bo'lishining birinchi kunidanoq dunyoviy va diniy me'morchilik rivojlandi. Mustahkam chegaraga ega rabotlar keyinchalik aholi turar joylari bilan to'lib ketdi. Yangi shaharlarga asos solindi.: Iroqda Basra, Kufa, Misrda Fustat.

Har bir aholi yashash joyida, u xoh kichik chegaraviy lager yoki gavjum shahar bo'lsa ham, albatta masjid qurilgan. Masjid – kunlik namoz ibodati uchun mo'ljallangan inshoot sanaladi.

Ummaviylar davrida yangi davr san'atida asosiy o'rinni Suriya egallagan. IV–VI asrlarda Suriyaning diniy va dunyoviy qurilmalar; nasroniylik cherkovlari, katta monastirlar qurilishi avj oldi.

O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin me'morchiligi. Suriya hududida ikki xil, g'arbiy va sharqiy qasrlar yetib kelgan. Bizgacha yetib kelgan yodgorliklar Suriya me'morlari yangi me'moriy muammolarni hal etuvchi ko'p sonli ibodat qiluvchilarni o'zida sig'diradigan bazilikal

va gumbazli ibodatxonalar tipini yaratishdi. Me'morchilik, mozaika, miniatyura, amaliy san'at turlari Suriyada ilk o'rta asrlarda yuqori darajaga ko'tarildi.

Al-Hayr al-G'arbi qasri 727-yilda nasroniy cherkovi o'rniga qurilgan. Shu sababli ham o'zida ikki xil madaniyatni va me'morchiligini mujassam etgan. Bizgacha qisman yetib kelgan.

Al-Hayr al-G'arbi qasri

U yerdan topilgan freskalar, relyeflar va haykaltaroshlik fragmentlari bugungi kunda Damashqdagi milliy muzeyda saqlanib kelmoqda. Ushbu qasr portal qismining mavjudligi bilan noyobdir. Ikkita yarim aylana minora qo'rg'on devorlari dandanasida tutashadi. Dandanalar naqshinkor bo'rtmalar bilan bezatilgan. Eshikning tepa qismiga portal markaziga oynali me'moriy yechim berilgan. Qasr interyeri va poli mozaikalar bilan bezatilgan. Freskalar o'ziga xos bo'lib, bitta freskada yosh yigit va meva ko'targan qiz tasviri ishlangan. Yana boshqa freska markazida kamon tutib turgan otliq va freskaning tepa qismida ikkita musiqachi tasvirini ko'rishimiz mumkin.

Al-Hayr al-Sharqi qasri 728-yil (ba'zi manbalarda 729-y.)da qirol Xishama buyurtmasi asosida bunyod bo'ladi. Bino ikkita erkin qismdan iborat bo'lib, o'lchovlari bir-biridan farq qiladi.

Al-Hayr al-Sharqi qasri

Kichik saroy hajmi jihatidan Gʻarbiy qasrni eslatadi. Saroy ochiq yirik hovlidan tashkil topgan. Minoralar yonlari, kirish qismi va burchaklar qalin devorlar bilan oʻralgan. Qasr ikkita kvadrat koʻrinishidagi binodan tashkil topgan, birinchi binoning diametri 300 metr ikkinchisi binoniki 100 metrdan iborat (330 fut). Qasr xonalarida ark va kalonnalar boʻlgan.

VII–VIII asrlarda meʼmorlar avvalgi qurilish va badiiy usullardan qoʻllashdi. Bunga misol, Suriyadagi ilk musulmon davrining yirik diniy meʼmoriy yodgorligi **Damashqdagi Ummaviylar masjididir**. Xalifa Valid I buyrugʻi bilan 705–715-yillarda Choʻqintiruvchi Ioann nasroniy cherkovini qayta qurish bilan barpo etildi. Korinf kapitelli ustunlardan foydalanilgan.

Qusayr Amra va Mshatta qasrlari VIII asrning birinchi yarmida Iordaniya yeridagi shahar tashqarisidagi qasr tosh va gʻishtdan barpo boʻlgan (Suriya va Mesopotamiyaga xos). Bu qasrlar “sahro saroyi” deb atalgan. Ularning ilk koʻrinishi saqlanib qolmagan.

Qusayr Amra

VIII asrda barpo etilgan ushbu inshoot saroyga yaqinlashayotgan qirol dam olishi uchun barpo etilgan. Bizgacha asosiy zal va hammom vazifasini bajargan bir necha xonalar saqlanib qolgan. Ushbu binoning noyobligi Rim hammomlarining oʻziga xosligi oʻzlashtirilishi natijasida ilk arab madaniyatidagi yuvinish joylarining qanday koʻrinishda

bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bino hududida gidravlik kompleks qoldiqlari topilganligi o‘sha davrda ham suv yetkazib berish borasida yuqori texnologik mexanizmlar bo‘lganligini isbotlaydi. Bundan tashqari, bino devorlarida ov sahnasi, ustalarning ish jarayoni, raqqosalar, hayvonlar sahnasi va hatto mavrlarga qarshi jangni boy bergan VIII asr qiroli Roderikaning tasvirlari bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin.

Qusayr Amra qasridagi devoriy surat.

Tasvir stillarida Misr nasroniy san‘ati xarakterini, vizantiya rangtasviri ta‘sirini, antik davr motivlarini ham uchratishimiz mumkinligi ushbu inshootni yaratgan ustalar turli udud va maktablar ustalari bo‘lgan. Qusayr Amra qoldiqlari shundan guvohlik beradiki ilk islom me‘morchiligida Arab xalifaligi tarkibiga kirgan xalqlar madaniyati o‘zaro bir biriga ta‘sir ko‘rsatgan.

Qasr Mshatta (arab tilidan qishki saroy ma'nosini bildirib) 743 yilda Valid II tomonidan qurdirilgan. Mshatta nomini qasrga beduin qabilasi bergan. Ushbu kompleks o'zida masjid, hovli, ustunli zal mujassam etib, bir biriga zanjir kabi bog'lanib ketgan. Mshatta bezaklari qisman yunon-rim an'analarini yodga solsada, o'zining nafis ko'rinishi bilan kelib chiqishi beduin qabilasiga mansub shaxzodalar didini ko'rsatib bergan.

Mshatta qasri

Maxsus xududlardan qimmatbaxo tosh va marmar keltirilib binoga ko'rk berilgan. Misol uchun frizlarning birida o'simliksimon ornament uzum novdasi bilan qoplangan. Shuningdek, devoriy bezaklarda hayvonlar va qushlar obrazlarini ham uchratishimiz mumkin.

Mshatta fasadining qoldiqlari

Mshatti saroyi badiiy yodgorlik sifatida fasad devoridagi uyma tosh relyef frizi uchun kadrlanadi.

Mshatta fasadi fragmenti

O'rta asrlarda Iroq san'ati. VIII asr o'rtalarida Ummaviylar sulolasi inqirozga yuz tutadi. Abbosiylar sulolasiga asos solinadi va poytaxt 762 yilda Bog'dod (Iroq)ga ko'chirildi. VIII–X asrlar sharq san'atining eng gullagan davri hisoblanadi. Bogdod Madinat as-Salom – dunyo shaxri deb tan olinadi.

Al-Uxaydir – to'g'ri to'rtburchak qal'a bo'lib, Iroqda 775 yilda Abbosiylar sulolasidan bo'lgan as saffaxa Isi ibn Musi tomonidan barpo etilgan. Noyob Abbosiylar uslubida qurilgan bo'lib, rejasi simmetrik bo'lib, ichki xovlilar, ayvon, asosiy zal, masjid hamda xizmatkorlar xonasidan tashkil topgan. Uxaydir shaxar tashkarisidagi qasr deb yuritilgan.

Al-Uxaydir qal'asi

Al-Uxaydir qal'asi ichki ko'rinishi

Samarradagi **Mutavakkil masjidi** abbosiylar sulolasi xalifasi Al Mutavakkil tomonidan 849-852 yillarda barpo etilgan. O'sha davrda ushbu masjid islom dunyosidagi eng ulkan qurilish hisoblangan. Masjid minorasi Malviya deb atalib uning balandligi 52 metr bo'lib eniga 33 metrni mujassam etgan. Masjid 17 qatordan iborat bo'lib, devorlari to'q ko'k rangli shishadan mozaikalar yotqizilgan. Masjid ichidagi o'ymakorlik va naqqoshlik san'ati o'suvchan, rangli va geometrik konstruksiyalar yordamida amalga oshirilgan. Masjid binosida 450 ta ustun ishlatilgan.

Malviya Samarradagi katta masjidda joylashgan minora bo'lib, Samarra shaxrida IX asrda qurilgan. Malviya so'zining ma'nosi sipiralsimon chig'anoq bo'lib, minora ana shunday ko'rinishni olgan. Masjid 848 yilda abbosiylar sulolasi vakili xalifa al Mutavakkil tomonidan qurdirilgan. 852 yilda qurilish yakun topadi. Ushbu minora bo'yiga 52 metr, eniga 33 metr bo'lib, bir vaqtlar jahonda balandligi bo'yicha yagona hisoblangan. Minoraning tepa qismida uncha katta bo'lmagan radiusi 6 metr bo'lgan silindr shaklidagi xona joylashgan. Xona tashqi tomondan sakkizta arka bilan bezatilgan bo'lib bizning davrgacha saqlanib qolmagan. Minora va masjidni birlashtirib turgan ko'priki bizning kunlarga saqlanib qolmagan.

Samarradagi Mutavakkil masjidi

Samarradagi katta masjidda joylashgan Malviya minorasi

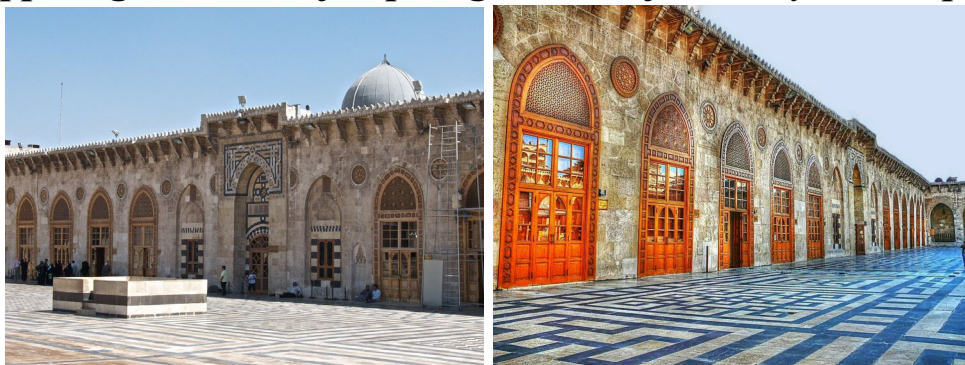
Bogdod yaqinida **Zubayda maqbarasi** XIII asrning birinchi yarmida Abbosiylar sulolasi xalifasi Xorun ar Rashidning (Abu Jafar Xorun ibn Muxammad)ning suyukli xotini Zubayda (Ammat al Aziz Umm al Vaxid Umm Djafar Zubayda bint Jafar) uchun barpo etilgan. Maqbarasi g'ishtdan qurilgan. Minora rejasi aniq matematik hisob bilan o'ylab chiqilgan. Aslida Zubayda ushbu maqbarasi qurulishidan 400 yil avval vafot etib Al Mansur asos solgan qabrga ko'milgan edi. Taxmin qilinishicha Zubayda maqbarasi 1193 yil qurila boshlangan. XVIII asrgacha mavzaley yaqinida Zumrud xotin iltimosi bilan qurdirilgan (Zumrud xotun abbosiylar xalifasi al Mustadining xotini bo'lgan) rabot va madrasa mavjud bo'lgan.

Aleppodagi katta masjidi 715 yilda qurila boshlangan. Ushbu katta masjid ulkan xovli va uni bog'lab turgan minora, qismlardan tashkil topgan. Xovli o'zining qora oq toshlari bilan taniqli bo'lib, toshlar qiyin geometrik figuralar orqali birlashtirilgan. Xovlida ikkita

favvora mavjud. 45 metrli minora 1090 yil Abul Xasan Muxammad tomonidan qayta qurilgan. Kuchli yongʻindan keyin 1169 yil Nur ad-Din Zengi tomonidan ushbu masjid qayta tiklanadi va keyingi oʻzgartirishlarni mimlyuklar kirgizishgan.

Aleppodagi katta masjid qudugʻi va masjid asosiy kirish qismi

Aleppodagi katta masjid

Masjid mehrobi

Oʻrta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin amaliy sanʼati. Amaliy sanʼatda Samarra topilmalari katta ahamiyatga ega. Samarra kulolchiligi tur va shakllarining koʻpligi, ixcham, sodda, sirsiz idishlardan tortib, to qimmatbaxo idishlar va suratli plitkalargacha turlari mavjud.

Sirlangan kulolchilikda o'simlik naqshlari, yozuvlar tasvirlangan. Kulolchilik buyumlari ishlab chiqarishda yevfratdagi Rakka shaxri ahamiyatli IX asrning boshida asosiy hunarmandchilik xududi hisoblangan. XI-XIV asrlarda Suriyaliklar Osiyo yevropaning ko'plab shaharlariga eksport qilinadigan nafis va qimmatbaho buyumlar ishlab chiqara boshlashadi. Ayniqsa Suriya ko'zalari juda ham mashhur bo'lib ushbu san'at namunalari Sitsiliyadan ham topilgan. Bu vazalar XIII asr Rekkada tayyorlangan deb hisoblanib ko'za bargsimon medalonlar bilan bezatilib, hayvonlar, qushlar va o'simliksimon naqshlar tasviri joylashtirilgan atrofi havo rang va feruza ranglar bilan hoshiyalangan frizlar bilan zeb berilgan. Rakki shahri kulolchiligining o'ziga xosligi ko'k va qora rangli tasvirlar ustidan glazurlashdir. Kulolchilikning **lyustr**¹⁰ turi yupqa mis birikmasi yoki kumush qatlamini mo'yqalam yordamida sirlangan buyum yuzasiga surtilib, so'ngra maxsus o'choqda past olovda pishirilgan. XIII asrda yaqin Sharq mamlakatlarida Lyustrli bezak kashf qilingan bo'lib, bu buyumlarning fragmentlari Reye shahrida topilganligi tufayli dastlab bu turdagi idishlar Eronda ishlab chiqarilgan deb hisoblanadi. Yana bir manbalarda ushbu buyum texnologiyasi Misrda yoki Suriyada kashf etilgan, keyinchalik Eronga va janubiy Ispaniyaga yetib borgan deb aytiladi.

Suriya ko'zasi

Uzoq vaqt davomida Suriya va Iroq xalq hunarmandchiligining asosiy markazi sifatida saqlanib qolgan. O'zining sifati bilan

¹⁰ **lyustr** turi yupqa mis birikmasi yoki kumush qatlamini mo'yqalam yordamida sirlangan buyum yuzasiga surtilib, so'ngra maxsus o'choqda past olovda pishirilgan.

qimmatbaho ipak va parcha matolari, sopol va tasvirli lyustor fayanslarida ishlangan qadah va idishlar, yog'och o'ymakorligi, fil suyagiga ishlov berish kabi amaliy san'at turlari mashhur bo'lgan. Bu davrda mato san'ati ham keng taraqqiy etgan. Yaqin sharqda ipak, jun, zig'ir, paxta, yupqa muslina iplardan tortib tilla iplar bilan ishlov berilgan ipak matolarni ishlab chiqarishgan. Antoxiya (Suriya), Bog'dod, Mosul (Iroq) qimmatbaxo oltin ipli ipak matolar mashxur bo'lgan. XI-XII asrlar mato ornamentlarida turli kushlar va xayvonlar tasviri kuzatiladi. **Metallga qayta ishlov berishda** temir, bronzadan unumli foydalanishgan, asosan Mosulda ishlab chiqarilgan. O'rta asrda metaldan badiiy buyumlar yaratishdagi qayta ishlov berish yangi bosqichga ko'tariladi. Asta-sekin naqshlarning ahamiyati o'sib tashqi bezakka bo'lgan e'tibor kuchayadi. XII-XIII asrlarda tog'ora, shamdon, qadah, ko'za va boshqa idishlar kabi ro'zg'or buyumlar naqshinkor, hashamatli ko'rinishni kasb etib keng tarqalgan. Ularning yuza qismi butunlay yubqa o'yma naqsh jimjimalari bilan bezatilgan. Ko'p obrazli o'simliksimon naqshlar va geometrik motivlar roli epigrafik bezakda muhim o'rin egallagan. Naqshlarning o'zaro bog'lanishi, idish belbog'idagi bezakdor yozuvlar va syujetli tasvirlar mujassam bo'lgan medalonlar ishlatilgan. Ushbu amaliy san'at turining eng yetakchisi hisoblangan Mosulda sulton Badriddin Lulu (XIII asr yarmi) buyrug'i bilan tayyorlangan bronzadan ishlangan inkrustatsiyaga boy tog'ora (taz)dir. Diametri 62 sm bo'lgan katta tog'oraning yuza qismi bir necha konsentrik belbog'larga bo'lingan. Markaziy aylanada to'rtta sfinks tasviri tushirilgan bo'lib, qanotlari chambarchas bog'lanib ular atrofida qanotli grifonlar tasviri ishlangan. Boshqa belbog'larda mayda meandr naqshlari fonida ov sahnalari, kurash, raqs, shuningdek Quyosh, oy, Yupiter va Venera sayyoralarini anglatuvchi tasvirlar tushirilgan qator figurali medalonlar joylashtirilgan. Markaziy naqshinkor belbog'da ezgu tilaklar bildirilgan kufiy yozuvidagi bezak joylashgan.

Damashq va Aleppo asosiy markazi hisoblangan Suriyaning shishasozlik idishlari ham o'zining tasvirli buyumlari bilan mashhur bo'lgan. Suriyaning badiiy shishasozligi mashhurligi butun halifalik mamlakatlari va Yevropa davlatlariga ham yetib borgan.

***Rangli emal yordamida tasvir tushirilgan shisha lampa. Suriya. XIV asr.
London, Britaniya muzey.***

Keng tarqalgan bu buyumlar oq yoki rangli (yashil va ko'k rangli) shishadan ishlangan, idishlar yuzasi tilla va rangli emal bilan qoplangan. Ushbu idishlarga masjid uchun ishlangan lampalar, bokal, vaza, shisha idishlar misol bo'la oladi. Lampa bezaklariga ko'p holatda epigrafik naqshlar yetakchilik qilib, asosiy fon yuzasidan yubqa chiziqlar bilan mayda o'simliksimon naqshlar tushirilgan, yirik oq harflar bilan ezgu tilaklar bitilgan yozuv ishlangan.

***Rangli emal yordamida tasvir tushirilgan shisha lampa. Suriya.
XIII asr***

Old Osiyo xalqi badiiy madaniyatining ahamiyati butun o'rta asr rivojlanib XIII asr mo'g'ullar istilosi, keyinchalik XVI asrda yaqin Sharqning turklar tomonidan bosib olinishi Suriya va Iroq san'atining avvalgi ahamiyatini yo'qolishiga olib keldi. Shunday bo'lsada arab xalqi badiiy an'analari hududiy hunarmandlar ijodida saqlanib qoldi.

NAZORAT SAVOLLARI.

1. O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin madaniyati va me'morchiligining o'ziga xosligi nimada?
2. Suriyadagi masjidlarning bir biridan farqli tomonlari qanday?
3. Amaliy san'atidagi jarayonlar haqida nimalarni bilasiz?
4. Suriya shishasozlik san'atining o'ziga xosligi haqida gapirib bering.
5. Metallga qayta ishlov berishda ishlatilgan asosiy materiallar qaysilar?
6. Qasr Mshatta me'morchiligining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
7. O'rta asrlarda Suriya, Iroq va Falastin me'morchiligi haqida gapirib bering.

3-MAVZU. O'RTA ASRLARDA MISR SAN'ATI

REJA

1. O'rta asrlarda Misr arab xalifaligida tarixiy, madaniy jarayon
2. O'rta asrlarda Misr amaliy san'ati
3. O'rta asrlarda Misr me'morchiligi

Tayanch so'zlar: Kopt, korinf ustunlari, qubba, minora, mehrob, kapitel, mozaika.

Misr xududida o'rta asrlar madaniyati koptlar¹¹ davri bilan boshlanadi. Misr Vizantiya imperiyasi tarkibiga kirgan paytda koptlar san'ati (mil.avv. IV-VII asrida) rivojlanadi. Ushbu davrdan Liviya sahrolari chegaralarida Oq va Qizil ibodatxonalardagi bazilikalar va gumbazli maqbaralar yetib kelgan. Me'morchilik, haykalatroshlik, naqqoshlik va diniy mavzulardagi devoriy suratlar rivojlandi. Amaliy san'at turlaridan suyakka ishlov berish, yogoch o'ymakorlik va ayniqsa matosozlik rivojlandi.

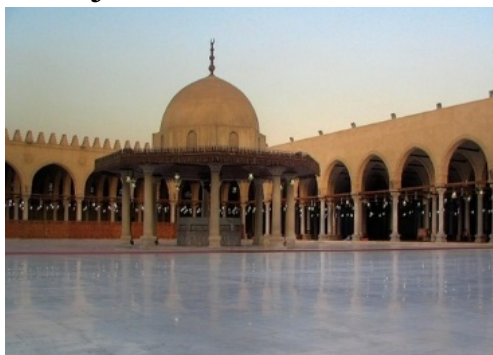
VII asr o'rtalarida Misr Abbosiylar xalifaligi madaniyati ta'siriga kirdi. Amr ibn al As 642-yil Misrni bosib olishi natijasida Vizantiya imperiyasiga yakun yasaladi. Al Fustat shahriga asos soladi, keyinchalik ushbu hududda Qohira shahri bunyod bo'ladi. Dastlab Vizantiya imperiyasi tarkibiga kirgan koptlar ularni bosib olgan xalqning qoidolari va diniga bo'ysunishga qattiq qarshiliklar ko'rsatishadi ammo hamjihatlikning yetishmasligi sababli arablarga taslim bo'lishadi. IX asrda mustaqil feodal davlatga aylandi. 905-yili suniy firqasida bo'lgan Abbosiylar sulolasi taxtiga shiya firqasidagi Fotimiylar sulolasi keladi. Fotimiylar sulolasining markaziga aylangan Misr Yaqin Sharq mamlakatlari tarixida o'zining izini qoldirdi.

XII asrlarda Vizantiya va g'arbiy yevropa bilan katta savdo aloqalarini olib bordi. Keyinchalik XIII asrda mo'g'ullar tomonidan buzilgan Bog'dod o'rniga Qohira umum musulmonlar poytaxtiga aylandi. Bu yerda ilm-fan, tarix, madaniyat va san'at rivojlandi. Misr o'rta asr me'morchilik namunalari Qohirada yaxshi saqlanib qolgan. 641

¹¹ xristian diniga sig'ingan misrlilar

yili arab lashkarboshisi Amr ibn al As Fustatga asos soldi, uning xarobalari hozirgi Qohiraning janubiy qismida saqlangan.

Fustat shahrida birinchi bo‘lib, 641-827-yillarda katta ustunlar va hovlili Masjid qurilgan. Amra masjid eng qadimiy arab ustunli Masjidlaridan biri xisoblanadi. Masjid katta zalida baland yarim aylana arkalarni ushlab turuvchi o‘yma korinf kapitellari ishlangan marmar ustunlar soni 100 dan ortiq. Masjid xududiga ko‘p marotaba o‘zgartirish kiritilib, kengayib borgan. Masjidda bir necha bor ta’mirlangan. Shunday bo‘lsada Amra masjidi o‘zining ilk islom me’morchiligiga xos xususiyatlarini, ulug‘vorlik va vazminligini saqlab qoldi. Ba’zi olimlar fikricha Masjid o‘zining ilk ko‘rinishini yo‘qotgan deb xisoblanadi. Bugungi kunda Masjid ko‘rinishida qadimiy ustunlar va klassik kapitelilar uyg‘unligidagi gipostildan tashkil topgan. Amra masjidiga 641-yil asos solinib dastlabki ko‘rinishi 27x17 m hovli loy devor bilan o‘ralgan. Bugungi kunda masjid 120x120 m. hududni qamrab olgan.

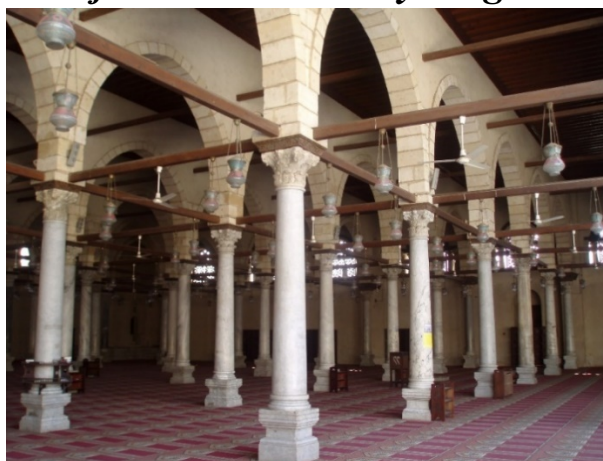
Amra masjidi

Ilk masjid hududini palmadan qilingan ustun ko‘tarib turgan tom va (galka) yotqizilgan poldan tashkil topgan edi. Ushbu masjid payg‘ambar (s.a.v.) Muhammadning Madinadagi uyidan andoza olinib qurilgan edi.

Masjid ko‘rinishiga o‘zgartirishlar IX asrdan boshlab kiritila boshlanadi. Masjidning ba’zi elementlari ancha kechroq qo‘shilgan, minoralar 1800-yilga kelib quriladi. Ko‘plab o‘zgartirishlar kiritilsada bino VII asrdagi asosiy tarxini saqlab qoladi. Markazi kalonnalar bilan o‘ralgan favvorali katta hovli qurilgan. Ustunli katta zalga mehrob tomonidan kirilgan. Korinf kapitelli kalonnalar yarimaylana shaklidagi arkalarni ushlab turgan.

Amra masjid arkalari 1893 yildagi ko‘rinishi

Amra masjid arkalari bugungi kundagi ko‘rinishi

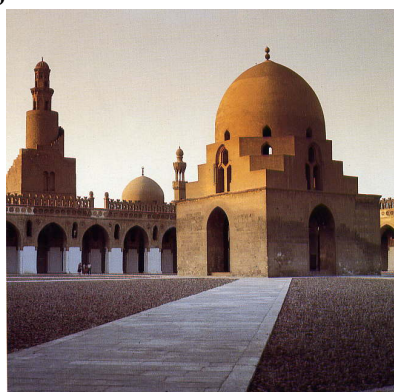
Ibn Tulun katta masjid 876 – 879-yillarda Bog‘dod xalifaligidan ozod bo‘lgan birinchi Misr hokimi qarorgohida qurilgan. Unda o‘rta asr arab me‘morligining naqadar ulug‘vorligini ko‘ramiz.

Ibn Tulun katta masjid hovlisi

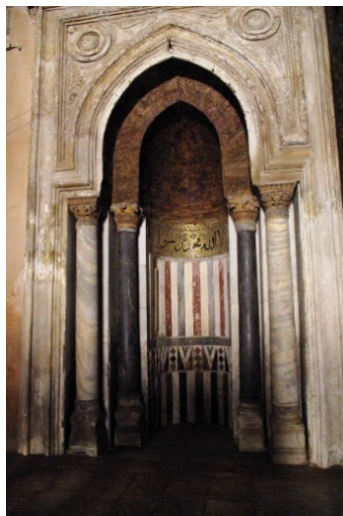
Katta kvadrat hovli 92x92 m. atrofi o'qsimon (merlon) arkaturalar bilan o'ralgan. Amra masjidi kabi arkalarga asos sifatida dumaloq ustunlar emas, balki to'g'ri to'rtburchak ustunlar qurilgan. Ustunlar orasidagi keng yo'llar mehrob oldidagi zal va hovlining qolgan qismi bilan yaxlit fazoni tashkil etadi. Masjid 1000 ta odamni bimalol sig'dirardi. Ustun va arkalarning takrorlanuvchi ritmida (hovli perimetri bo'ylab) jiddiy me'moriy yechimlarga bezakli motivlar xam bo'ysundirilgan. Hovli markaziga 1293-yil sulton Ladjina tomonidan qurilgan gumbazli pavilon o'rnatilgan. Pavilon tahorat hovuzi ustiga qurilgan va shu yili minoraning pastki qismi kubsimon shaklda nihoyasiga yetkazildi. Pavilonda namoz oldidan tahorat olish shartligi to'g'risidagi yozuvlar mavjud.

Sulton Lajina qurdirgan pavilon (sabil)

Namoz o'qiladgan zaldagi plitalarning birida masjid qurilishining tugatilgan sanasi boyitilgan yozuvi mavjud. Masjid qurilishi 879-yilda yakun topgan. Masjid hududi 122 x 140 metrgacha yetadi. Ikki qavatli ulkan devor bilan o'rab chiqilgan. Bu masjid himoyalaniş qal'asi vazifasini bajarganidan dalolat beradi. Binoning yana bir o'ziga xosligi Misr me'morchiligiga xos bo'lgan toshdan emas yaqin Sharq me'morchiligiga xos bo'lgan pishiq g'ishtdan ishlanganligida (Abbosiylar qurilishlarida ham aynan g'isht ishlatilar edi). Devor sirtini

bezashda yorqin stuk qo'llanilgan. Ichki bezaklarda ham ilk ko'rinishga nisbatan o'zgartirishlar kiritiladi.

Ibn Tulun katta masjid mehrobi

Namoz o'qiladigan zaldagi kolonnalar ustun uchlariga ta'sir etib, peshtoqlarni mustahkam tutib turuvchi asos vazifasini bajargan. Masjidda har xil davrda qurilgan oltita mehrob mavjud bo'lib, bittasi yarim gumbaz (qubba) ko'rinishda, qolgan beshtasi yassi ko'rinishga ega bo'lgan. Markaziy mehrob oldida to'g'ri Ahmad ibn Tulunning qasriga olib chiquvchi o'tish joyi mavjud bo'lgan.

Katta va kichik arkalarning arxivoltlari, ustun kapitellari, karnizlar o'simliksimon naqshlar bilan o'yma bezak berilgan. Katta arkalarning sofitlari murakkab kompozitsiyalar bilan bezatilgan.

Ibn Tulun katta masjid ustunli qismi

Masjid me'morligida muhim o'rinni minora egallaydi. U Masjid yonida devorlar orasida joylashgan. Ilk bor u zinasimon dumaloq minora shaklida bo'lgan, ustida zina spiralsimon ko'rinishda qurilgan. Minoraning aniq qurilgan yili noma'lumligicha qolib kelmoqda. O'zining shakli va joylashishiga ko'ra Samarradagi Malviya minorasini eslatadi. Minora bo'yi gorizontal arkaturalarga qarama-qarshi ko'tarilgan. Ba'zi qarashlarga asoslansa Ahmad ibn Tulun Samarradagi

minoraning me'morini Misrga taklif etgan deyiladi. Yana bir farazga asoslansak, minoraning qurilishini XIII asrga tegishli ekanligi aytiladi, sababi bu kompleks g'ishtdan emas, toshdan qurilgan bo'lib, minora va Masjidni bog'lovchi qurilish konstruksiyasida xatoliklarga yo'l qo'yilganligi aytib o'tiladi.

Ibn Tulun masjidining spiralsimon minorasi

Ibn Tulun masjidi o'zining yagona konsepsiyaga ega ekanligi bilan tengsizdir. Ushbu masjid bugungi kunga kelib kuchli vayronalarga aylangan Samarradagi boshqa yirik masjidnlarni tashqi ko'rinishini ko'z olidimizga keltirishga yordam beradi.

Tunisidagi Qayruvon katta masjidi (Uqba masjidi) VII asrda qurilib Ziyadat Allax I (836-y.), Abu Ibroxim Ahmad (862-y. 3 yil), Ibrohim II (875-yildan keyin) tomonidan qurilish ishlari olib borilgan. Qurilishning uzoq vaqt davom etishi masjidning ko'rinishiga salbiy ta'sir o'tkazadi. Trapetsiya asosga ega bo'lgan binoning tashqi devorlari kvadratlari kontrofors ko'rinishga ega bo'lib, bu me'moriy yechim sifatida emas, balki qurilish davomida muhim bo'lgani uchun qo'shiladi. Asoslar sifatida qadimiy Rim va Vizantiya ibodatxonlaridan qolgan marmar kalonnalardan foydalanilgan. Masjid keng qurilgan bo'lib, "T" shaklini hosil qilgan.

Uqba masjidi

Nilometr IX asrning o'rtalarida qurilgan bo'lib, ilk o'rta asr Misr dunyoviy me'morchiligining namunalaridan birdir. Fustat yaqinidagi Roda orolida joylashgan. Chuqur quduq markazida baland ustun joylashgan bo'lib, Nil daryosi suvining sathini o'lchash uchun qurilgan. Qudug devorlari tosh plitalar bilan qoplangan, dekorativ nishalar va kufiy yozuvli frizlar bilan bezatilgan. Ushbu ulkan suv sathini o'lchovchi qurilish inshoati 861-yil Abbosiylar xalifasi bo'lgan Al Mutavakkil tomonidan ikki yil davomida qurdirilgan.

Nilometr qudug'ining marmar ustuni

Daryoning eng quyi nuqtasiga joylashtirilgan nilomer zich tosh asos va o'lchov uchun joylashtirilgan marmar ustundan tarkib topgan.

Nil daryosining suvi quduqqa maxsus o'tkazgichlardan o'tar edi. Qudug maxsus uchta qismidan tashkil topgan bo'lib, chuqurligi kamayib (qisqarib) boruvchi, ikkita kub formasidagi va bitta silindir ko'rinishidagi bo'linmalar bo'lgan. Pastga maxsus zinalar orqali tushilgan. yer ostiga ketuvchi ushbu qurilma vint ko'rinishda bo'lib, Samarraning Al Mutavakkil masjidi minorasining ichki ko'rinishiga o'xshash tarzda qurilgan.

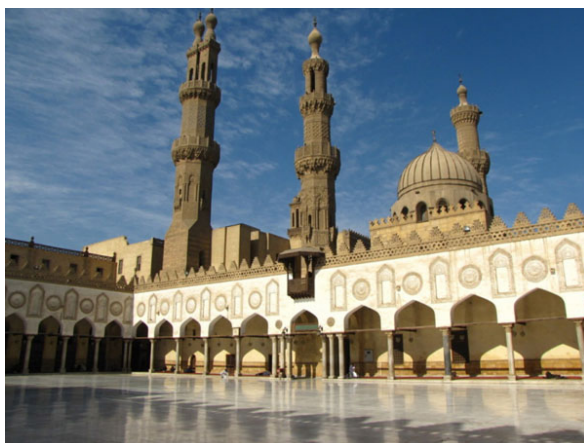
Nilometr qudug'ining peshtoqi

X-XII asrlarda Misrda iqtisodiyot va madaniyat ko'tarilishi davri bo'ladi, shahar qurilishi avj oldi. Fustatdan shimolda 969-yili Al Qohira shahriga asos solindi, keyinchalik Fotimiylar poytaxtini Tunisdan aynan shu yerga ko'chirishdi. Tez orada Qohira XI asrda Yaqin Sharqdagi eng gullagan madaniy markazlarga aylandi.

Fotimiylar Qohirasining xududi mustahkam tosh devorlar bilan o'ralgan. Qohirada XI asrga tegishli darvozalar saqlanib qolgan: Bab an-Nasr, Bab al Futux, Bab az-Zuvayla.

Darvozaning 2 tomoni kvadrat yoki yarim aylana minoralar bilan ishlanadi. Ularning usti karniz, relyef rozetkalar bilan bezatilgan. Me'morchilikning jiddiyligi, uning vazifasi bilan emas, balki me'morchilik stili bilan belgilanadi.

Al Azxar masjid (970-972) oliy diniy maktab sifatida 1000 yildan beri musulmonlar ichida mashhur. Ichki hovli arkadalar bilan o'ralgan, katta kolonnali zal, arab me'morlarining ulug'ligini ko'rsatadi. Al Azxar masjidining ustunli zali ichidagi mehrob va sharqiy devorga yopishgan nefni "T" shaklida transept bo'ladi, gumbaz ular kesishgan joyga o'rnatilgan.

Al Azhar masjid (970-972)

Al Hakim masjid (990-1013) Fotimiylar sulolasi davrida qurilgan. Uning qurilishida mahalliy an'analar: Ibn Tulun masjididek ibodat zali TTB qilib joylashgan ustunlar bilan to'ldirilgan. Masjidning ikki minorasi binoning ikki burchagida joylashgan. Shimoliy minora – silindrik, g'arbiy minora tepaga ko'tarilib boruvchi zinapoyasimon bo'lib, qisqarib boruvchi 4 qirra va 8 qirrali shakldan iborat.

Al Hakim masjid (990-1013)

XI-XII asr binolari, xususan, Al Hakim masjidi me'morchilik va amaliy bezak san'ati sintezini o'zida namoyon etadi. X-XI asr Misr me'moriy bezak ustalari murakkab kompozitsion naqshlar yarata olishgan.

XIII-XV asrlar Misr me'morchiligi yangi davrni boshdan kechirdi. Uning yodgorliklari Qohirada saqlanib qolgan. Masjidlarning 4 ayvonli tipi vujudga keldi. Ichki hovlining 4 tomoni ustunlar qatoridan iborat baland ayvonlar bo'ladi. Bu tip asosida Eron Sosoniylar me'morchiligining an'analari yotadi. XIII-XV asrlarda hukmdorlar, amaldorlar qabri ustiga gumbazli maqbaralar ko'plab qurilgan. Odatda ular katta Masjid yoniga yaxlit kompozitsiya asosida qurilgan.

Al Hakim masjid minorasi

Mamluklar sulolasidan ko'pgina yodgorliklar saqlanib qoldi. 1284-1285-yillarda Fotimiylar saroyi xarobalari ustiga hajm jihatidan katta Sulton Kalaun Maristoni – o'ziga xos maqbara, Masjid va shifoxonadan iborat kompleks qurildi. Tashqi ko'rinishi butun bir shahar kvartalini eslatadi.

Sulton Xasan masjidi 1356-1363-yillar davomida qurib bitkazilgan. Bu kompleksda masjiddan tashqari madrasa, maqbara va boshqa binolar joylashgan. Ushbu majmua qurilishi yangi diniy markazga aylanishi kerak edi.

Sulton Xasan masjidi

Bino 150x70 m. bo'lib (minora balandligi bilan 69 m.) bu Mamluklar sulolasining qudratini ko'rsatishi kerak edi. Ayniqsa, o'qsimon arkalarning ajralib turishi binoning ulug'vorligini va hashamatini belgilab bergan. Qurilishda ko'plab marmar, oltin, kumush, shisha va yana boshqa materiallardan foydalanilgan. Bino poli mozaika ko'rinishida yotqizilgan. Bundan tashqari, bino qurilishida ornament sifatida rangli g'ishtlardan foydalanilgan.

Sulton Xasan masjidi ichki ko'rinishi

Mamluklar sulolasi maqbarasi devorlarida turli xil ornament va gumbazlarini o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan. Mamluklar sulolasi 1517-yilgacha Tuman bey hukmronligi turk sultoni Selimga (1512-1520-yy.) bo'ysundirilgunga qadar davom etadi. Misr Usmoniylar imperiyasi tarkibiga kiringach inshootlarda turk me'morchiligi an'alarini ustunlik qilishini kuzatishimiz mumkin.

Misr o'rta asr madaniyatida suyakka qayta ishlov berish san'atining ham alohida o'rni bor. Misrliklar fil suyagidan keng foydalanib san'at asarlari yaratishadi. Fotimiylar saroyining to'sinlarida qasr hayoti, raqs va musiqa bazmi tasviri saqlanib qolgan. Ushbu to'sinlarda hatto xursandchilik qilayotgan insonlar obrazlari ishlangan tasvirlarning bo'yoq izlarini kuzatish mumkin. Bundan tashqari, mebellar bezagi uchun yasalgan turli plastinlarni ko'rishimiz mumkin.

Mebel bezagi uchun fil suyagidan ishlangan plastin. XII asr.

Shishasozlik Fotimiylar davrida tog' xrustalidan mahoratli buyumlar ishlab chiqarila boshlanadi. Bu buyumlar o'zining nafisligi va go'zalligi bilan keyinchalik g'arbiy Yevropa shishasozlik san'atiga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. O'rta asrlardan saltanat hassasi, tumorlar, shaxmat donalari, atir va surmalar saqlanadigan dandanali tagliklar, bundan tashqari, sher va baliq ko'rinishidagi tumor ipi o'tkaziladigan teshikli kichik buyumlar bizgacha yetib kelgan nodir na'munalar hisoblanadi. Tog' kristalliga ishlov berish ayniqsa X-XI asrlarda juda ham rivoj topadi.

Ko'za, tog' xrustali, Fotimiylar davri. X asr

Bu tog' jinsidan ustalar mohirlik bilan jom, qadah, atir shishalari yasab ularning ustki qismiga qushlar va hayvonlar timsollarini o'yib ishlov berishgan. Shishasozlikning asosiy markazlari Aleksandriya,

Fustat va Fayum shaharlari edi. Misr shishasozlik san'ati shakl va xarakteriga ko'ra Suriya shishasozlik maktabiga yaqin turgan. Farqi Misr shishasozligida buyumlarni keng belbog' bilan qoplanishida bo'lgan. Fayans shishasozligi va sopol idishlarida asosan hayvonlar, insonlar, baliq va qushlar tasvirini uchratishimiz mumkin. Bundan tashqari, bronzadan ham ko'plab figurali ko'zalar ishlangan. Misol tariqasida bronzadan ishlangan (vodoley) parizod tovu (X XI asr. Luvr) buyumini aytib o'tish mumkin.

Ko'za, tog' xrustali, Fotimiylar davri. X-XI asr

Matosozlik san'ati Fotimiylar davrida yuqori darajada rivojlandi. Ayniqsa, ipak lnyan matolari juda mashhur bo'lib, Yevropa davlatlariga eksport qilingan. Fotimiylar xalifaligi davridagi barcha shohona liboslar kopt ustalari tomonidan tayyorlangan. Koptlarning badiiy maktab an'analari VIII-X asrlargacha o'z xususiyatini o'zgartirmagan. Ishlab chiqarishning asosiy hududlari Aleksandriya, Damietta, Tinnis va Fustat

hisoblangan. XI-XII asrda tayyorlangan matolar xarakteriga ko'ra kopt ustalari matolaridan farq qiladi. Ushbu matolar naqshlari tasviriy motivga boy ishlangan. Bizning davrgacha saqlanib qolgan ipak matolar rang-barangligi bilan ajralib turadi. Matolarga tilla rang, sariq, yoqut, yashil, ko'k va havo (indigo) ranglar ishlatilgan. Naqshlardagi motivlarda shartli tasvirlangan hayvon timsolini ko'rishimiz mumkin. Mato tasvirlari koloriti, chiziqlar boyligi, dekorativ serhashamligi bilan ajralib turadi.

Mato naqshlarida arab xattotligi, ayniqsa, kufiy yozuvi muhim o'rin tutgan. Yozuv ma'nosida hukmdorlik qilayotgan xalifaga ezgu tilaklar bildirilgan. Ba'zi matolarda ushbu yozuvlar naqsh chiziqlari bilan navbatma navbat joylashtirilgan. Matoda geometriklashtirilgan o'suvchan naqshlar (lotos gullari) ham ishlatilgan.

Koptlar libosi. V-VIII asr

Nazorat savollar:

1. Koptlar qanday qabila?
2. Amra masjidi me'morchiligi haqida nimalar bilasiz?
3. Ibn Tulun katta masjid haqida gapirib bering.
4. Al Azxa masjidi tarixi haqida nimalarni bilasiz?
5. Mamluklar sulolasi davrida qanday masjid qurilgan?
6. Sulton Xasan masjidi nechanchi yillar barpo etilgan?
7. Bab an-Nasr, Bab al Futux, Bab az-Zuvayla deb qaysi me'moriy obyekt nomlangan?
8. Misr shishasozligi haqida nimalar bilasiz?

4-MAVZU. MAG‘RIB (TUNIS, ALJIR, MAROKASH DAVLATLARI) SAN‘ATI. MAVRITAN ISPANIYASI SAN‘ATI

REJA

1. O‘rta asrlarda Tunis me‘morchiligi
2. O‘rta asrlarda Marokash me‘morchiligining o‘ziga xosligi
3. Mavritan Ispaniya san‘ati

Tayanch so‘zlar: Mavritan, mavr, Qurdoba, oniks, marmar, granit, algambra vazalari, maskidlar.

VII-VIII asrlarda Shimoliy Afrika davlatlari – Tunis, Jazoir, Marokash va janubiy Ispaniya Arab xalifaligi tarkibiga kiritilgan. Ushbu davlatlar san‘ati Mag‘rib san‘ati deb nom olgan. **Mag‘rib** – arab tilida g‘arb degan ma‘noni berib, yaqin va o‘rta sharq xalqlari Misrga nisbatan g‘arbda joylashgan viloyatlarni shunday atalganlar. Shu bilan bir qatorda, mavritan san‘ati atamasi ham ko‘p qo‘llaniladi. Mavrlar, mavr termini antik davrga borib taqaladi. Mavr deb, qadimgi Afrikaning shimoli-g‘arbidagi Mavritaniya davlatining tub aholisi barbarlar atagan. VIII asrda arab-barbar qabilalarining Pireney yarim oroliga kirib kelishi bilan “mavrlar” atamasi barcha shimoliy Afrikadan chiqqan turli qabilalarga mansub musulmon bosqinchilariga nisbatan qo‘llangan. Shu tufayli termin shartli hisoblanadi.

Mavritan san‘ati yagona tipda bo‘lmagan, arab xalifaligi davri Shimoliy Afrika va Janubiy Ispaniya xalqlarining madaniy an‘analari, ayniqsa, o‘ziga xosligi bilan ajralib turgan. Arab-barbar me‘morchiligining Shimoliy Afrikadagi ilk namunalari VII asr oxirlarida barpo etilgan. Ular orasida **Kayraundagi (Tunis) Sidi-Uqba masjidi** eng yiriklaridandir. Kayraun shahri Shimoliy Afrikadagi ziyorat markazi bo‘lib, muqaddas shahar sanalgan. Masjidning ilk binosi o‘ta sodda bo‘lib, ko‘p marotaba qayta ta‘mirlangan. Uning zamonaviy ko‘rinishi IX asrga kelib shakllangan.

Qurdoba katta masjidi Abdu Rahmon I tomonidan 784-yilda (ba‘zi manbalarda 785-yilda) qurila boshlagan. Ushbu masjid dastavval 600-yilda Saragon Vikentiya cherkovi sifatida qurilgan bo‘lib,

keyinchalik Al-Jama masjidiga aylantirilgan. Ushbu bino 711-yilda butkul vayron etilgan. Keyinchalik ushbu bino xududi amir tomonidan sotib olinib yangi masjid qurilishiga asos solinadi. Shunday qilib Qurdoba masjidi yuzaga keldi. Oxirgi ko‘rinishi X asrga tegishli. Qurdoba masjidi arab ustunli katta masjidining yorqin namunasidir. 180x130 m hovlisida favvoralar poklanish uchun xizmat qilgan. Masjid 19 ta nefli 600 dan ortiq ustunli juda katta zaldan iborat. Ikki yarusli arkadalarni ushlab turuvchi ustunlar intererni to‘ldirib turadi. Asosiy mehrob oldidagi nef xam boshqalaridan farq qilmaydi. Masjid mehrobi to‘g‘risida turli farazlar mavjud, mehrob janub tomonga qurilgan bo‘lib bu o‘z o‘zidan yuqoridagi fikrimizni isbotlaydi. Masjid qurilishi dastlabki inshoot bo‘lgan cherkov ustidan qurilganligi uchun ham mana shunday holat yuzaga kelgan, ammo yana bir farazda mehrob aynan Ummaviylar poytaxti bo‘lgan Damashqqa qaratilgani takidlanadi. Masjid mutassil o‘zgarishlarga uchrab borgan, hususan Abdu Rahmon III yangi minora qurdirgan bo‘lsa, Al-Xakam II 961-yilda bino hududini kengaytirib, mehrobgga hashamat bag‘ishlaydi. 987-yil so‘nggi rekonstruksiya ishlarini Al-Mansur ibn Abi Amir tomonidan o‘tkazilgan.

Qurdoba masjidi

Qurdoba katta masjidi

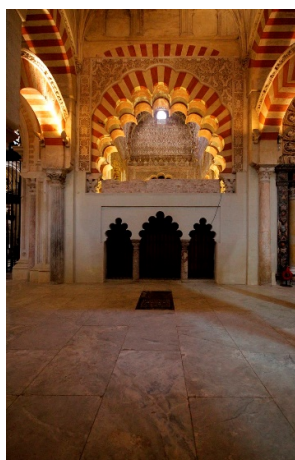
Masjid o‘zining ulkan arkalari, oniks, marmar, granit va yashmadan ishlangan mingtadan ko‘p kalonnalari bilan taniqlidir. Ushbu kalonnalar rim inshootlariga tegishli bo‘lib masjid qurilishida bu ustunlardan unumli foydalanilgan. Ikki qismli arkalar yangi me‘morchilik yechimi bo‘lgan. Bu arkalar baland tomning ulkan og‘irligini tutib turish uchun ishlatilgan. Masjid hashamatli bo‘lishi uchun tilla suvi yugurtirish orqali bezak berilgan.

Qurdoba masjidi ichki va tashqi ko‘rinishi

Qurdoba masjidi o‘sha davr Yaqin Sharq diniy me‘morchiligida urf bo‘lgan **ustunli masjid** namunasidir. Masjid maydonining kichik qismi hovli uchun ajratilgan, asosiy maydonni binoning o‘zi egallagan. Vizantiya bazilikalaridan farqli, Qurdoba masjidi ustunlari ibodatxona tomon yo‘naltirmaydi. Aksincha, ustunlar qatori masjid zalining har tarafiga yoyilgan.

Masjid me‘morchiligida markaziy o‘q qo‘llanilmagan, bu o‘z o‘rnida binoning fasad qismiga ham ta’sir qilgan. Ya’ni, masjidni o‘rab turgan devor bir xil bezatilgan bir nechta portal – kirish qismdan iborat. Ibodat zalida ichki fazoviy bo‘shliq o‘ziga xos yechimga ega. Fazoviy bo‘shliq mayda qismlarga bo‘linib, ularning har biri umumiy va yagona me‘moriy motivni hosil qiladi. Bundan tashqari, huddi shu motiv arkalarining ikkinchi yarusida ham takrorlanadi. Qurdoba masjidining ustunli zalini o‘rmonga qiyoslaydilar.

Qurdoba masjidi mehrobi

Qurdoaba masjidi gumbazi

Kordoba masjidi ustunlari

Masjidning bu qismi o‘ziga xos ko‘p qavatli arkalar bilan bezatilgan, ustki qavatidagi arkalar o‘zaro chatishib ketadi. Qurdoaba masjidi badiiy obrazi juda murakkab. Qurdoaba 1236-yil Ferdinand III Kastilskiy tomonidan zabt etilib masjid qaytadan xristian cherkoviga aylantiriladi. Keyingi ispan hukmronlari ham ushbu masjid ko‘rinishiga mutassil o‘zgartirish kiritib borishadi. Ushbu o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar XVIII asrga qadar davom etadi.

Sidi Uqba masjidi Kayraun (Tunis)da arab sarkardasi Uqba ibn Nafi tomonidan 670-yil (ba’zi manbalarda 686-y.) barpo etilgan. Masjid 9000 metr kvadrat hududni qamrab olib, islom dini tarixidagi eng qadimgi maskanlardan hisoblanadi. Masjid qurilishida daraxt, tosh, marmar va so‘ndirilgan ohaktoshdan foydalanilgan.

Siddi Uqba masjidi

Masjid minorasining soni bitta bo‘lib, ikkita gumbazdan tashkil topgan. Masjid Ummaviylar sulolasiga xos bo‘lgan kub shaklida

qurilgan. Kayraun Shimoliy Afrikaning diniy markazi hisoblangan, “islomning muqaddas shahri”da eng katta masjid hisoblangan. Dastlab masjid juda sodda ko‘rinishda bo‘lgan, lekin bir necha bor qayta qurilishga uchragan masjid xududi kengayib borgan. Uning hozirgi ko‘rinishi tadqiqotchilar fikricha IX asrda vujudga kelgan. Tashqi ko‘rinish jihatidan bu masjid qal’a-qo‘rg‘on me’morchiligi chiziqlarini o‘zida jamlagan. Bino kontrforslarga tayangan qalin devorlar bilan o‘ralgan. Baland to‘g‘ri to‘rtburchak asosli massiv minora ham mavjud.

Siddi Uqba masjidi minorasi

Masjid cho‘lda barpo etilgan butun bir shaharni eslatadi. Kompozitsiyaning markazidagi katta ichki hovlida taqasimon arkalarni ushlab turgan marmar granit ustunlar joylashtirilgan. Masjid xususiyatlaridan biri bu “T” shaklidagi transept bo‘lib, u mehrob qarshisida ustunli ibodat zalini kesib o‘tadi.

Siddi Uqba masjidi ustunlari

Bu xususiyat butun Mag'rib masjidlarining o'ziga xos xususiyatiga aylandi. Mehrob qarshisidagi nef 2 ta sferasimon, tashqi tomondan qovurg'asimon gumbaz bilan yopilgan. Mehrob arkalari va uning devorlari rombsimon toshlardan inkrustatsiya qilingan. Shuningdek, mehrob o'simliksimon naqshlar o'yilgan marmar plitkalar bilan bezatilgan.

Siddi Uqba masjidiga tarxi va xarakteri jihatidan Tunisdagi katta masjid (732-yilda Ummaviylar davrida barpo bo'lgan, IX asrda qayta qurilgan) va shuningdek, IX asrda Susa va Sfaks masjidlari o'xshab ketadi.

711-yilda Ummaviylar xalifaligining arab-berber qo'shinlari Tarik ibn Ziyod boshchiligida keyinchalik Gibraltar (Tarik tog'lari) nomini olgan o'zandan o'tib, Shimoliy Afrikadan Periney yarimoroliga hujum qilishdi. Arablar mamlakatning katta qismini bosib olishdi. Ispaniya – Damashq xalifaligining poytaxtiga aylandi.

Dastlab arablarning Ispaniyadagi xukmronligi ichki nizolar va guruxlar kurashiga tugri keldi. Abdurahmon I Ummaviylar sulolasi vakili 756-yilda Ispaniyadagi barcha musulmonlarni o'ziga bo'ysundirib, Bog'dod xalifaligidan ozod, mustaqil Qurdoba amirligini barpo etdi. X asrda ummaviy xokimlar xaliflar nomiga ega bo'lishdi. Kuchli feodal sharq davlati Qurdoba amirligi o'zining yangi rivojlanish bosqichiga keldi. Ispaniya yevropaning eng boy shaharlaridan biriga aylandi. X asrda arab Ispaniyasi nafaqat sharqning, balki butun yevropaning madaniy markaziga aylandi. Qurdoba Universiteti mashhur bo'lgan. Kutubxonalari, Qurdoba me'morligi namunalari bizgacha kam yetib kelgan.

Madinat az-Zaxro saroyi (arab va ispan. tilida porlab turuvchi shahar ma'nosini bildiradi) X asrda Ummaviylar sulolasi xalifasi Abd ar Rahmon III (891-961 y.) tomonidan qurilgan. Madinat az-Zaxro (Qurdobadan 8 km uzoqlikda) shahar tashqarisidagi qasr Abd ar Rahmon III ning qarorgohi sifatida xizmat qilgan. Ushbu saroy xalifa uchun siyosiy, g'oyaviy va moliyaviy tomondan judayam muhim xisoblangan. Xalifa o'z qudratini, siyosiy g'oyaviy hukmronligini ko'rsatish niyatida ushbu shaharga asos soladi. Ma'lumotlarga ko'ra qurilishida 10000 ta odam qatnashgan. Zallari qimmatbaxo va kamyob navli daraxtlar bilan ishlov berilgan, marmar inkrustatsiya qilingan.

Qurdoba xalifaligining rivoji 100 yil davom etgan. X asrning oxirida iqtisodiy va siyosiy inqirozga yuz tutadi. Ispaniyadagi musulmon davlatlari bir-biri bilan kurash olib boruvchi mayda amirliklarga bo‘linib ketdi. XI asrda shaxarni ozod etish uchun kurash davrida Mag‘rib davlatlari obro‘si oshdi. IX asrlarda Shimoliy Afrika davlati Aglabidlar davlati vujudga keldi. X asr boshida Tunisdan Fotimiylar kirib keldi. XII-XIII asrda siyosiy va diniy kurashlarga qaramay Mag‘rib va Ispaniyada rivojlanish sezildi. Ayniqsa Shimoliy Afrikada me‘morchilik rivojlandi. Aljirda (1096), Tlemsenda (1136) va Marokashda katta masjidlar qurildi.

Marokashdagi **Qutubiyya masjidi** (XII asr) ibodat zalida 150 ta ustun 17 ta ko‘ndalang nefni hosil qilib, transept bilan nixoyasiga yetadi. Transept devor bo‘ylab mehrobga olib boradi. Massiv, nisbat jixatidan yerga yaqin ustunlar baland taqasimon arkalarga tayanch vazifasini o‘taydi. Perspektivada ustunlar o‘ziga xos anfiladani xosil qiladi.

Qutubiyya masjidi

Sevilya masjidining minorasi (Xiralda) 1184-yil Abu Yusuf Yakub al Mansur tomonidan me‘mor Axmad bin Bonu loyihasi asosida qurilishni boshlab, 1198-yil Ali al Gomar tomonidan qurilish tugallanadi (ba‘zi manbalarda 1171-1172-yillar ko‘rsatilgan) Qurilma Sevilya masjidining minorasi hisoblanadi. XV asrda masjid o‘rnida gotika sobori qurilgan. Minora esa “La Xiralda” nomini oldi, 16 asrda yangi qiyofa kasb etdi. Arab ustasi Jobir ulug‘vorlik va noziklikni yagona me‘moriy obrazda mujassamlashtirgan. XII asrda minoraning yuqori qismida tilla suvi yugurtirilgan to‘rtta shar joylashtirilgan, ushbu sharlarga quyosh nuri tushganda o‘zidan yorqin nur qaytarib atrofni yoritgan. Ushbu yorug‘lik shahardan bir kun uzoqlikdan ko‘ringan deb aytiladi. Minora tomining tekis ekanligi Xiralddan yevropaning eng muxim rasadxona sifatida foydalanishga yordam bergan.

Xiralda minorasi

Xiralda minorasining turli davrlardagi ko‘rinishi

1248-yilga kelib Sevilyani Ferdinand III zabt etgach masjidni gotika uslubidagi cherkovga aylantiradi. Minoraga o‘zgartirish kiritilmaydi va Sevilya cherkovining qo‘ng‘iroq chaladigan minorasiga aylantiriladi.

XII asr **Rabotdagi Xassan masjidini** (Marokash) 3 ta hovli birlashtirib turgan va asosiy namoz zalini 400 dan ortiq ustunlar egallagan. Ushbu ustunlar qoldiqlari bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Xassan masjidi minorasi 1195-yil amir Yakub al Mansur buyrug‘i bilan quriladi. Minora dastavval 86 metr bo‘lishi rejalashtirilgan bo‘lib, 44 metrga yetganda 1199-yil amir vafot etgach qurilish to‘xtab qoladi. Minoraning pastki qismi tekkis bo‘lib, yuqori qismi quyuq naqsh va bezaklar bilan qoplangan.

Xassan masjidi minorasi

Asosiy bezak minora uchidagi uchta ark bo‘lib, naqshlar ushbu arkalardan tarqalgandek ta’surot qoldiradi. O‘zining me’moriy yechimi bilan Xassan minorasi Sevilyadagi Xirald minorasiga juda ham o‘xshash. Bu ikkala minoraning prototipi Marokashdagi 70 metrli Qutub minorasi xisoblanadi. Minora atrofida qurilishi kerak bo‘lgan masjiddan bugungi kunda ikki yuzga yaqin qum tepaliklar qolgan. XIII asr oxirida Marokash, Tunis, Aljirni maxalliy sulolalar boshqardi. Iqtisodiyot va madaniyat rivojlandi. XIII-XV asr Mag‘rib me’morligida diniy va dunyoviy qurilmalarning soni emas, balki me’morchilikda yangi tendensiyalarning shakllanishi bilan ajralib turadi.

O‘rta asrlarda Marokash, Tunis va Aljir me’morchiligi an’anaviy badiiy maktablar ta’siri ostida rivojlanadi. Marokkoda XVII-XVIII asrlarda ham inshootlar an’anaviy usulda, qimmatbaho va hashamdor qilib ishlanar edi. Aljir va Tunisni Turkiya bosib olganidan so‘ng usmoniylar me’morchilik an’analari ushbu hududning uzoq asrlaridan buyon rivojlanib kelgan badiiy usullar qorishmasida rivojlandi. Ushbu an’analarni bugungi kunda ham me’morlik va amaliy san’at turlarida uchratishimiz mumkin. Ispan mavritan an’analari deb nom olgan amaliy san’at turlari yuqori bosqichda rivojlandi. Hudud ustaxonalarida parcha, qimmatbaho ipak matolar, fil suyagidan turli buyumlar, fayans idishlari hamda bezaklar bilan zeb berilib toblab ishlangan qurol yarog‘lar ishlab

chiqarilar edi. Ilk oʻrta asrlarda yevropaga qimmatbaho matolarni asosan arab mamlakatlaridan, Shimoliy Afrika, yaqin Sharq, Sitsiliya va mavritan Ispaniyadan yetkazib berilar edi. Ispan amaliy sanʼati rivojida arab va ispan badiiy anʼanalari hamohangligida turli davrni bosib oʻtadi. Birinchi davrda arab anʼanaviy bezak motivlari ustunlik qilgan boʻlsa, keyinchalik yevropaning yorqin va oʻziga xos bezaklari ishlatilib asta sekin yetakchilik qilishni boshlaydi. Bugungi kungacha IX, X va XII asrlarga tegishli matolardan parchalar saqlanib qolgan. Bu matolar ichida XIV asrga tegishli boʻlgan geometrik naqshlar ustunlik qiladigan algambra turi eng nafis va qimmatli hisoblanadi. Bizning kungacha saqlanib qolgan Ispan mavritan kulolchilik namunalarining eng qadimgisi XIV asrning ikkinchi yarmiga tegishli boʻlgan algambra va Fortun (1871-y. Granad yaqinida rassom Mariano Fortun tomonidan topilgan) vazalarini aytib oʻtish joyiz. Vaza tuxumsimon korpusga ega boʻlib, uzun va nafis boʻyin qismiga qarab qorin atrofidan tekkis ushlagich koʻtarilgan.

Algambra vazalari

Algambra vazalari fragment

Yorqin sariq fonda friz va medalon ko‘rinishdagi naqsh joylashtirilib, ularning ichiga o‘simliksimon naqsh va kufiy yozuvi yordamida bezak berilgan. Yashil va nafis sadaf rangda ishlangan lyustr sirlangan ko‘zaga qimmatbaho va bejirimlik bahshida etadi. O‘rta asrda Ispaniyaning Malaga hududi kulolchilik buyumlarini ishlab chiqaruvchi markaz hisoblangan. Algambra vazalari ham Malagada ishlab chiqarilgan bo‘lib Algambra saroyi atrofidan topilganligi uchun aynan shu saroy uchun yasalgan deb hisoblanadi.

Ispaniya keramikasi XII-XV asr

Ispaniya keramikasi XVI asr

Ushbu vazalarning mohirlik bilan ishlanganligi Ispan mavritan kulolchiligining naqadar yuqori cho‘qqida rivoj topganligini isbotlaydi. XV asrga kelib bu hududda gvalensiya fayans idishlari; ko‘za, ro‘zg‘or idishlari, silindr ko‘rinishdagi idishlar mashhurlashadi. Ushbu idishlar G‘arbiy yevropa va Sharq mamlakatlariga eksport qilingan. Gvalensiya

idishlari to‘q ko‘k va tilla rang tonlarning uyg‘unligidagi naqshlar bilan zeb berilgan.

Granadning mag‘lubiyatidan so‘ng musulmonlar Shimoliy Afrikaga chekinishadi, ammo arab madaniyati Ispan turmush tarzi va san‘atiga chuqur singib bo‘lgan edi. Ayniqsa Ispan mavritan san‘atining me‘morchilik, kulolchilik, matosozlik va boshqa ko‘plab san‘at turlariga ko‘rsatgan ta‘sirini asrlar davomida davom etishini ko‘rishimiz mumkin. yevropa xalqi aynan Ispaniya davlati orqali arab madaniyatini, yaqin Sharqning antik falsafasini, o‘rta asr ulamolari kashfiyotlari, an‘anaviy va badiiy maktablari bilan yaqindan tanishishdi. Mag‘rib va arab Ispaniyasi o‘rta asrlarda ikki ruxiy olamni Sharq va G‘arb madaniyatini birlashtirgan hudud hisoblanadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Qurdoba masjidi me‘morchiligi to‘g‘risida gapirib bering.
2. Tunis, Jazoir, Marokash va janubiy Ispaniya madaniyati Arab xalifaligi tarkibiga kirgach qanday o‘zgarishlarga uchradi?
3. Siddi Uqba masjidi me‘morchiligi xaqida gapirib bering.
4. Kordoba masjidiga ta‘rif bering.
5. O‘rta asrlarda Marokko, Tunis va Aljir me‘morchiligi an‘anaviy badiiy maktablari xaqida gapirib bering.
6. Algambra vazalarining o‘ziga xosligi nimalardan iborat?
7. Ispaniya keramikasiga ta‘rif bering.

5-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA ERON VA OZARBAYJON SAN’ATI

REJA

1. O‘rta asrlarda Eron me‘morchiligi
2. O‘rta asrlarda Ozarbayjon me‘morchiligi
3. O‘rta asrlarda Eron va Ozarbayjon amaliy san’ati

Tayanch so‘zlar: Feodalizm, masjid, madrasa, minora, gumbaz, koshin, geometrik xamda islimiy naqshlar

O‘rta Osiyo va Eron o‘rta asr madaniyatining muhim o‘choqlaridan hisoblanadi. Feodalizm davrida o‘rta Sharq mamlakatlari xalqlari san’ati O‘rta Osiyo, Kavkaz orti hududi va Eronning antik davri san’ati an‘analariga tayangan holda rivojlandi.

O‘rta asrlarda Eron me‘morchiligi. VII asr o‘rtalaridan Eron arablar tomonidan bosib olinib, Arab xalifaligi tarkibiga kiradi. Arablar hukmronligidan IX-X asrlardagina qutula oladi. Arablar hududiga islom dinini olib keladilar. Mavjud bo‘lgan me‘moriy va san’at an‘analarini yo‘qotmay, islom dini ularning yo‘nalishini o‘zgarishiga olib keldi: yangi bino tiplari yaratildi (masjidlar). X asrga kelib Eronning sharqiy viloyatlari Somoniylar qo‘liga o‘tib, Markaziy Osiyo xalqlari an‘analari bilan o‘zaro madaniy almashinuv vujudga keladi. XI-XII asrlarda Eron Saljuqiylar imperiyasiga kirgan. X-XIII asrlarda rivojlangan feodalizm davrida Eron san’ati rivojining muhim davri hisoblanadi. Aynan shu davrda me‘morchilikning asosiy shakllari, amaliy san’atning asosiy turlari va uslubiy o‘ziga xosliklari vujudga keladi.

Me‘morchilik. Feodal shaharlar qal’a va shahar devorlari (odatda xom g‘ishtdan) bilan himoyalangan. Shahar darvozalarini bog‘lagan asosiy ko‘chalar markazda tutashgan bo‘lib, u yerda bozor va masjid joylashgan. Shahar devorlaridan tashqarida hunarmandlar rastalari – rabotlar joylashgan bo‘lib, ular ham devor bilan o‘ralgan. Masjid, minora, yopiq bozor, karvonsaroy, hammom, madrasalar qurilgan. Karvon yo‘llari bo‘ylab yopiq suv hovuzlari – sardobalar qurilgan. To‘rt

ayvonli binolar, odatda, katta to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uning o'rtasi hovli, to'rt tomoni esa hovliga qaratib qurilgan nayzasimon arkali ayvon bilan o'rab chiqilgan. Masjidning old tomonida katta peshtoq va minoralar mavjud. Bulardan tashqari, bu asrlarda peshtoqli-qubbali binolar ham ko'plab qurilgan. XII asrgacha qurilgan binolarning aksariyat qismi, asosan, pishiq g'isht va turli xildagi sopol plitalar bilan bezatilgan. Keyingi asrlardan boshlab sirlangan sopol plitalar, geometrik hamda o'simliklar dunyosi elementlaridan tuzilgan naqshlar bilan bezash keng tarqaldi.

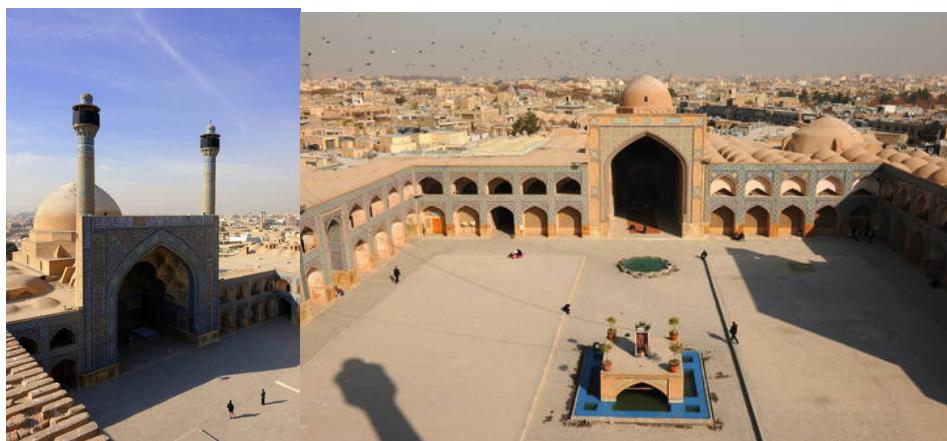
Mahobatli binolarda asosan pishiq g'isht qo'llanilgan. Arka va gumbazlar nayzasimon shaklni ola boshlagan. XI-XII asrlarda shakl va konstruksiyada o'zaro bog'liqlik vujudga keladi. Binoning bezagi monoxrom. Interyer bezagida o'yma ganch muhim ahamiyat kasb etadi: IX-X asrlarda o'simliksimon naqsh (uzum novdasi, bargi) geometrik naqsh to'rini yoki medalyonlarni to'ldiradi; keyinroq o'simliksimon ganch naqsh terilgan g'isht fonida ishlangan. XI-XII asrlar uchun fasad va interyerda qo'llanilgan geometrik g'isht terish xosdir.

Atrofi galereya bilan o'ralgan hovlili arab masjidi o'rniga Eronda sosoniylar an'anasidagi chortoq tipidagi yoki gumbaz bilan yopilgan ayvonli mahalliy bino turlari tarqalgan. Masjidlar avvaliga mustaqil holda qurilib, keyinchalik XII asrdan ansambl ichiga kirgan: galereya bilan o'ralgan to'g'ri to'rtburchak hovli, 4 ayvonli, hovli to'rida gumbazli zalli qilib qurilgan. Masjidning eng muhim elementi boy ornamentli Makkaga qaratilgan mehrob bo'lgan. Masjidlar yonida aylana asosli, yuqoriga qarab qisqargan, figurali g'isht terilgan belbog'li, muqarnaslar bilan bezatilgan va kichik gumbazli minoralar qad ko'targan. Eron masjidlari turli xil davrlarda qurilgan. Shu sababli qurilishda turli xil tarxni kuzatamiz.

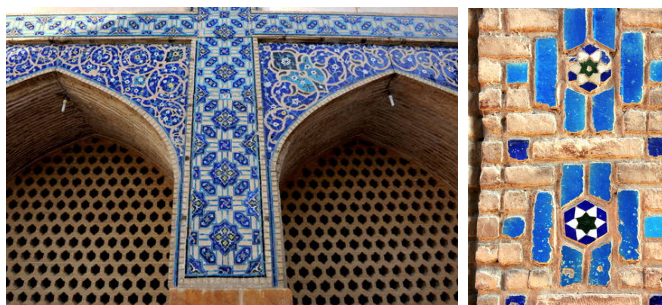
O'rta asrlar Eron me'morchiligida g'isht va stuk¹² bezaklardan foydalanila boshlandi. Uchli arkalar shu davrda qurilgan binolarning alohida belgisiga aylana boshladi. Erondagi eng birinchi qurilgan masjidlardan biri Isfaxondagi **Juma masjidi (Jami masjidi)** hisoblanadi. Masjid 771-yilda qurilishni boshlab, to XX asrgacha qayta-

¹² loy va gipsdan tayyorlangan maxsus qattiq qotishma

qayta o'zgartirishlar kiritiladi. Ushbu masjid Abbosiylar sulolasidan bo'lgan xalifa al-Muqtador (908-932) tomonidan kengaytiriladi. Masjid to'rt ayvonli uslubda qurilgan bo'lib, darvozalari bir-biriga qarama-qarshi joylashtirilgan. Saljuqiylar hukmronligida g'ishtli gumbazsimon bo'lim quriladi. Janubiy gumbaz 1086-1087-yillarda qurilgan bo'lib, uning ostiga mehrob o'rnatilgan. Gumbaz o'zining serhasham va ulkanligi bilan boshqa masjidlardan farq qilgan. Shimoliy gumbaz bir yil keyin qurilgan, ammo nima maqsadda qurilgani hanuzgacha noaniq. Ushbu masjid uzoq vaqt xizmat qilgan, bu to 1587-1629-yillarda hukmronlik qilgan Abbosiy I davrida Isfaxonning janubiy qismidan qurdirgan yangi masjidi bitgunga qadar o'z shuhratini yo'qotmaydi. Ichki hovli atrofi ochiq galereya bilan o'ralgan bo'lib, bir tomonida ko'p ustunli zal mavjud bo'lgan. Ushbu masjidni kuzatish davomida 800 yillik islom sivilizatsiyasi rivoji, dizayn va me'morchiligi borasida ko'p narsani bilib olish mumkin.

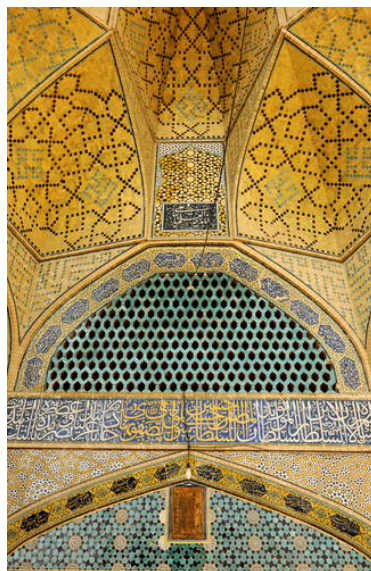

Juma masjidi

Masjid koshinlari

Masjidda Saljuqiylar imperiyasida urf bo'lgan geometrik orastalik, Safaviylar davri mahobat va hashamati o'z aksini topgan. Masjidda Isfaxon maktabiga xos an'anaviy havorang mozaikalar qo'llangan bo'lsa-da, ark va gumbaz ishlash texnikasida g'ishtlarning geometrik joylashtiruvini orqali o'ta murakkab, ammo juda ham ulug'vor ko'rinish kasb etgan.

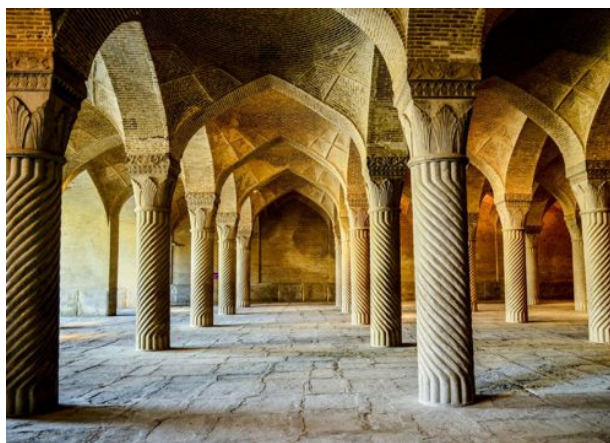

Masjid peshtoqlari

Juma masjidi gumbazining ichkaridan ko'rinishi

G'ishtlarning mohirona joylashuvi suv yuzasida paydo bo'ladigan to'lqinlarni yodga soladi. Hajmi jihatidan masjid uncha katta bo'lmasa-da, gumbazlar konstruksiyasining puxtaligi, geometrik aniqligi sababli 900 yillik tarixni va ko'plab zilzilalarni hech bir talafotsiz o'tkazib kelmoqda.

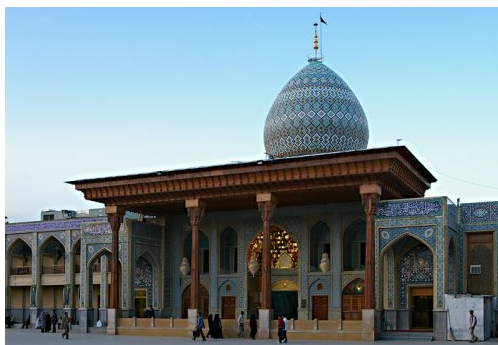

Juma masjidi ustunlari

XII-XIV asr me'morchiligi o'tgan asr an'alarini o'zida saqlagan holda rivojlanadi. Me'morchilikning fuqarolik inshootlaridan kam ma'lumotlar qolgan. Faqatgina bir necha karvonsaroylarning vayronasi saqlanib qolgan bo'lib, qalin devorlari, to'g'ri to'rtburchak hovli atrofida joylashgan darvoza va xonalarning xarobalari yetib kelgan. Ushbu asrda turli me'moriy tipdagi masjidlar qurilgan. Bu davrga oid masjid, madrasa va maqbaralar yaxshi saqlanib qolgan. Arkalar va asosiy o'qida joylashgan ikki yoki to'rt ayvonlar bilan o'ralgan binolar bilan bir qatorda, katta gumbaz orqali berkitilgan to'rtburchak xona (bino) va kirish qismida joylashgan portaldan tashkil topgan masjid binolari keng tarqalgan. Hajm jihatdan yirik masjidlar XIV asrning birinchi yarmida Veraminda, Natapzeda, Kerman va boshqa shaharlarda qurilgan. XIV-XV asrlar oxirlarida Eron me'morchiligi Samarqand va O'rta Osiyoning boshqa shaharlari madaniyati ta'siri ostida rivojlanadi. Bu davrda qurilgan eng taniqli me'moriy kompleks Mashxaddagi Imom Rizo maqbarasi diqqatga sazovordir. Bu yerda joylashgan diniy inshootlarning yirik hovlisi minglab ibodat qiluvchilarni sig'dira oladi. Maqbaraning ulkan ayvon va devorlari qimmatbaho, yorqin bo'yoqli naqshlar bilan qoplangan. Me'moriy yechimi bilan ajralib turuvchi yana bir muhtasham bino bu Gavhar Shod masjidi hisoblanadi. U Mashxadda keyinchalik Xirotda ishlagan XV asrning eng taniqli me'mor ustasi Qavomiddin Sheroz tomonidan 1405-1417 yillar qurilgan.

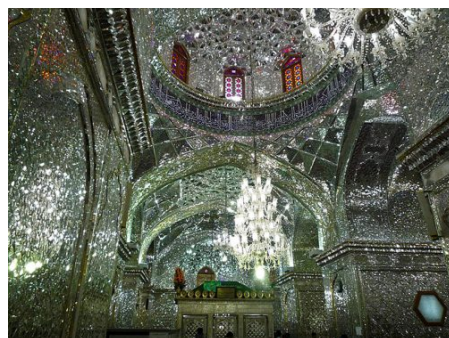
Shoxi Charh masjidi. Sheroz shahrida XIV asrda qurilgan. Imom Rezining aka-ukalari Ahmad va Muhammadning maqbarasi joylashgan. Masjid bir qarashda an'anaviy hovli va havorang mozaikalardan iborat

bo‘lib ko‘rinsa-da, masjid interyeri o‘zining hashamati va go‘zalligi bilan boshqa masjidlardan tubdan farq etadi.

Shoxi Charh masjidi

Masjid gumbaz osti va shifti millionlab ko‘zgular yordamida bezatilgan. Quyosh nurida ushbu millionlab ko‘zgular jilvalanadi va ayniqsa, kunning ma’lum bir qismida gumbazning ma’lum qismiga berilgan yashil rang aks etib, butun zal yashil rangga kiradi. Shunda Shoxi Charh masjidi olmos rangidan yorqin zumrad rangiga kiradi.

Shoxi Charh masjidi ichki ko‘rinishi

Bu davrda amaliy-bezak san’ati va miniatyura borasida sezilarli yutuqlar qo‘lga kiritildi. Bu davrda qurilgan binolar ichida to‘rt ayvonli masjidlar alohida o‘rin egallab, Isfaxon va boshqa shaharlarda ko‘plab

qurilgan. Eronda saqlanib qolgan ko'pgina maqbaralar davrning hurmatli kishilariga atab qurilgan.

Erondagi yana bir muhtasham masjid bu Isfaxondagi **Imom masjididir**. Masjid 1611-1641 yillar qurib bitkazilgan. Masjid interyeri noyob tasvirlar, mozaika, naqshlar bilan bezatilgan. Masjidning umumiy hududi 20000 metr kvadrat.

Imom masjidi

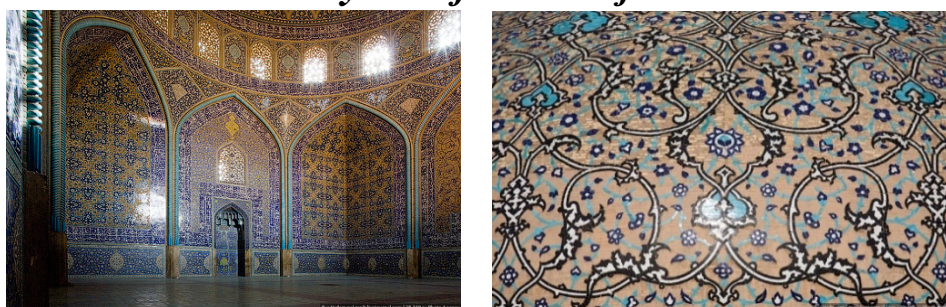
Imom masjidi koshinlari

Minoralar soni 4 ta. Minoralar balandligi 42 metr. Asosiy gumbaz balandligi 52 metr. Masjid Naqshi Jaha maydonining janubiy qismiga qurilgan.

Shayx Lutfullo masjidi (1603-1619-yillar) Isfaxondagi yirik masjidlardan biri bo'lib, Naqshi Jaha maydonining sharqiy qismida 17 yil davomida qurilgan. Qurilish tashabbuskori Shoh Abbos I, me'mor Muhammad Rizo Isfaxoniy hisoblanadi. Masjidda bitta gumbaz bo'lib diametri 13 metr. Shayx Lutfullo masjidi Imom masjididan nisbatan kichkinaroq bo'lib, Safaviylar davri me'morchiligining yorqin namunasi. Masjid YUNESKO ro'yxatidagi noyob me'moriy yodgorliklar tarkibiga kiritilgan.

Shayx Lutfullo masjidi

Shayx Lutfullo masjidi ichki interyeri

O‘rta asrlarda Ozarbayjon me‘morchiligi. Ozarbayjonda o‘rta asr davri IV-V asrlardan boshlanib, bu vaqtda Ozarbayjon sosoniylar davlati tarkibida edi. Ilk feodalizm asrida bu yerda eski shaharlarni kengaytirish, yangi shaharlarni qurish borasida sezilarli ishlar olib borildi. Ilk feodalizm asri san‘ati, ayniqsa, me‘morligi ko‘proq yaqin qo‘shnilari Armaniston va Gruziya san‘atiga yaqin bo‘lgan. VII asrda arablarning Ozarbayjon yerlarini bosib olishi uning san‘at va madaniyatiga katta ta‘sir o‘tkazdi. Bu yerlarda islom dinining tarqalishi esa u bilan bog‘liq bo‘lgan masjid, karvonsaroy va boshqa me‘morlik yodgorliklarining vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Nizomiy davri deb yuritiladigan XII asr va XIII asrning boshlari Ozarbayjonning o‘rta asr san‘ati va madaniyati taraqqiyotida alohida o‘rin egallaydi. Bu davrda hunarmandchilik rivojlandi. Qator shaharlar yirik madaniy markazga aylandi. Ozarbayjon madaniyatining yirik vakillari shu yerlarda yashab ijod qildi. Bular ichida ayniqsa, Nizomiddin Ilyos Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) alohida o‘rin tutadi. Ular o‘z asarlarida materialistik dunyoqarashni ilgari surdilar, mehnat ahliga zo‘r hurmat bilan qaradilar, ularni o‘z asarlarida kuyladilar. Bu asrlarda me‘morlik va tasviriy san‘at (miniatyura) borasida ham katta yutuqlar qo‘lga kiritildi. Shu davrda shakllangan monumental me‘morlik prinsiplari keyingi bir necha asr mobaynida o‘z qiymatini yo‘qotmadi.

XI-XIII asrlarda Ozarbayjonning ko'pgina shaharlarida qurilish jadal rivojlandi. Shahar devorlari, mudofaa qal'a va minoralari, saroy, minorali masjidlar, maqbara, hammom va shunga o'xshash binolar qurildi.

Ma'qul galalarning Ozarbayjon yerlariga hujumi uning san'ati taraqqiyotini to'xtatib qo'ydi. Lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. XIV asr o'rtalarida Shirvon shoh davlati shimoliy Ozarbayjonda o'zining mustaqilligini o'rnatdi. XIV-XV asrlarda monumental me'morlikda ko'zga ko'rinarli yodgorliklar yuzaga keldi, minorasimon maqbaralar qurildi. Bular ichida qoraboqlar va Bardiz qishloqlaridagi maqbaralar diqqatga sazovordir.

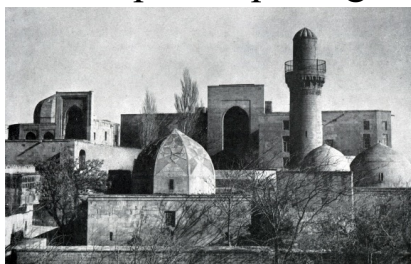
Eski shaharning eng baland joyiga qurilgan bu saroy majmuasi bir necha o'n yil mobaynida qurilgan bo'lsa ham, badiiy jihatdan yaxlit bo'lib ko'rinadi. Saroy majmuasidagi turli hajm va shakllar o'lchamining o'zaro mutanosibliigi, peshtoq, qubba va minoralarning ajoyib ritmi butun majmua badiiyligini oshirishga xizmat qiladi.

Bibi Eybat masjidi Abul Fatx Farruhzod II buyrug'i asosida me'mor Mahmud ibn Saad tomonidan 1264-1266 (1265-1267) yillarda qurilgan. Gumbazlar soni uchta, minoralari ikkita. Ibodat zali to'g'ri to'rtburchak ko'rinishda bo'lib, ziynatlangan mehrob va uning yonida minbar janubiy devorda joylashgan. Masjid kechroq barpo etilgan dahma bilan tutashgan. Zal nimyorug' bo'lgan. Masjidni janubiy devorda o'rnatilgan uncha katta bo'lmagan oynadan yorug'lik tushib turgan. Masjid interyerida havorang sirlangan plitkalardan unumli foydalanilgan. Masjid hududida 1911-yilga qadar qayta-qayta qurilish ishlari olib borilgan. 1936-yilda Bibi Eybat masjidi SSSR ta'siri ostida kuchli vayron etiladi. 2008-yilda Bibi Eybat masjidining eski o'rnida yangi masjid barpo etiladi.

XIV asrdan janubiy Ozarbayjon Tebriz shahri iqtisod va madaniyat markaziga aylandi. Tebriz maktablarining rivojiga o'z davrining eng yirik inshooti hisoblangan 1465-yilda qurilgan (me'mor Nig'matulla tomonidan qurilgan) **Ko'k masjid** vayronalari isbot bo'la oladi. Masjidning qurilish proporsiyasi Ozarboyjon me'morchiligi an'alariga muvofiq ravishda qurilgan. Katta gumbaz pilonlarga yuklatilgan bo'lib, konstruktiv jihatdan uch tomonda joylashgan ayvonlar bilan uzviy

bog'langan. Masjid o'z nomini muhtasham devorlar va portallardagi ko'k, oq, feruza rang va boshqa rang tonlari uyg'unligi sababli olgan.

Shirvanshoh maqbarasi Shirvanshoh saroy kompleksida joylashgan uch binoning biri, (qolgan ikki bino Shoh masjidi va saroy hammomi) Me'mor Muhammad Ali tomonidan Shirvanshoh Xalil Ulla I buyrug'i asosida 1435 -1436 yillarda qurilgan. Maqbaraga kirish qismidagi karidorning o'ng va chap qismida ikkita kichikroq hujra mavjud bo'lib, diniy ulamo va imomlar uchun qurilgan deb taxmin qilinadi. Tyurbe dahmasining markaziy zali xoch ko'rinishidagi planga ega bo'lib, gumbaz bilan qoplangan hamda to'rtta qubbasimon arkdan iborat edi. Naqshlar bilan bezatilgan gumbazning qabariq (qayrilgan) qismlarida geometrik tasvirlar ishlangan qubba murakkab tizimga ega bo'lmagan asosga o'rnashgan. Tashqi tomondan gumbazning tepa qismida pishiq g'isht ustidan yashil va havo rangli marmar koshinlar yotqizilgan. Ushbu koshinlar bizning kunlargacha saqlanib qolmagan.

Bakudagi Shirvonshoh saroyi. XV asr. Ansamblning g'arbiy qismining umumiy ko'rinishi

Jin masjidi Ozarbayjonning Baku shahrida joylashgan bo'lib, XIV asrda qurilgan. Shirvanshoh saroyi majmuasiga joylashib, Sharqiy darvozaning pastki qismida joylashgan. Ushbu masjid nomi Qur'oni karimda keltirilgan Jin surasi sharafiga nomlangan. Masjid rejasi to'g'ri burchak ko'rinishida bo'lib, bir kamerali ibodat zali mavjud. O'tkir uchli tosh gumbazga ega. Ibodat zalida ziynatlangan (naqshinkor) mehrob o'rnatilgan. Mehrob tokchasi (atrofining) birlashgan qismi aylanasiimon va atrofi besh qator muqarnasli yarimgumbazdan iborat. Masjidning asosiy fasadi asimmetrik bo'lib, uning mustahkam ko'lamli me'moriy kompozitsiyasini an'anaviy kirish portali yanada ta'kidlaydi. Shirvon Absheron me'morchilik an'analari asosida qurilgan.

Goji Bani masjidi XVI asrda Shirvanshoh saroyi kompleksida qurilgan. Me'mor Godji Bani tomonidan qurilgan. Masjid markaziy

rejasi gumbazli. Kirish qismining ro‘parasida bir necha yarusli muqarnasli mehrob joylashgan. Kub asosga joylashgan toshdan ishlangan konussifat gumbazga ega.

Tekie xonaqosi XIII asrda barpo etilgan. Shirvon Absheron me’morchilik an’analari asosida qurilgan. Dastavval darveshlar boshpanasi vazifasini bajargan bo‘lsa, keyinchalik mahalla masjidi vazifasini bajargan. Bino bir xonadan iborat bo‘lib, mehrobni zinasimon ketma-ket joylashtirilgan ravoqlardan tarkib topgani interyerga alohida ko‘rk berib turadi.

Tekie xonaqosi

Xidir masjidi Ozarbayjonning Baku shahrida joylashgan bo‘lib, 1301-yilda qurilgan. Bino zinalar ustiga qurilganligi uchun bu me’morchiligiga ta’sir ko‘rsatgan.

Xidir masjidi

O‘rta asrlarda Eron va Ozarbayjon amaliy san’ati. Arablar yangi islom dinini olib kelishgach, tasviriy san’at rivojini chegaralab qo‘ydi (ayniqsa, bo‘rtma haykaltaroshlik). Boy ornamentning rivojlanishi va mukammallashuviga, unga yozuvning ham uyg‘un ravishda qo‘shilib ketishiga olib keldi. VIII-IX asrlarda Eron kulolchilik maktablari islom san’ati an’analari oltin va kumush idishlar ishlatish ta’qiqi natijasida metal effektini beruvchi rang-barang tovlanadigan keramika kashf

etishdi. XII-XIV asrlarda Eron kulolchilik san'atining gullagan davrini kuzatamiz. Eron maktabi turli texnikalar ishlatgan holda feruza rang fon asosiga to'q rangli tasvirlar tushirishgan. Mana shu davrda sirlangan idish ustidan yupqa qatlam yordamida saroy hayoti, insonlar va hayvonlar syujetlari tushirilgan miniatyura ishlangan. Eron kulolchilik maktabiga XIII asrda Xitoyning ta'siri katta bo'ladi. Ayniqsa, sirlangan idishlar, rang va naqshlarda madaniyatlar ta'sirini ko'rishimiz mumkin. XVI-XVII asrlarda Eron iqtisodi va madaniyatida kuchli ko'tarilishni kuzatamiz. Isfaxon shahridagi yangi qurilishlar bilan bir qatorda zargarlik, matosozlik, gilamdo'zlik, kitobat san'ati va yana boshqa san'at turlari rivojlanishini ko'ramiz. Mato va gilam naqshlari badiiy maktablarda ustalar tomonidan chizilar edi. Misol uchun arab naqshlari ishlatilgan **polonez** gilami va dunyoga mashhur bo'lgan syujetli kompozitsiyaga ega bo'lgan Safaviylar matolarini bugungi texnologik uskunalar yordamida ham qayta tiklab bo'lmaydi.

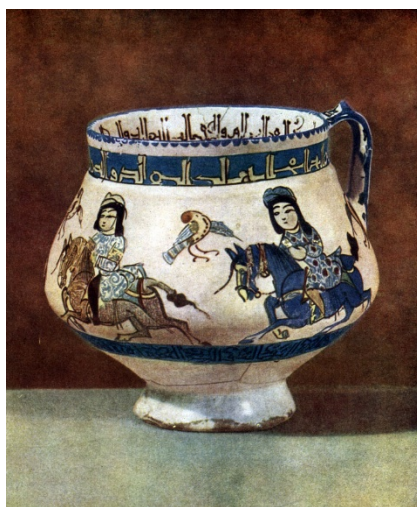

Kashanda topilgan lyustr ko'zasi. XIII asr.

Nizomiyning "Husrav va Shirin" dostonidan syujet ishlangan Reya shahriga oid lyustrli likop, 1210-yil. London.

XII-XIV asr Eron kulolchilik buyumlaridagi tasvirlar o'zining to'g'ridan-to'g'ri va yorqin ifodasi tez eruvchi emal bo'yoqlarda ishlangan – polixrom idish “minai”larda¹³ ham o'z aksini topgan. Bu usulning asosiy qismi shundan iborat ediki, sirlangan buyumlar ustiga mo'yqalamda tezlik bilan shaffof rangli emal bo'yoq surtmalari orqali tasvir chizilishi, so'ngra pechda yengil pishirib olinishi zarur edi. Minai tipidagi idishlar lyustrli buyumlardan kichikroq, mo'jaz bo'lib proportsiyasi doim yengil va ingichka (yupqa)ligi bilan ajralib turgan. Lyustrli tasvirdan farqli o'laroq, minai buyumlari yorqin tasviriy bezakli dekor bilan ajralib turgan. Naqshinkor fon bu yerda muhim rol o'ynamagan. Rasmlil naqsh tartibining asosi yorqin dog'lar bilan ishlanib, yorqin havo rang, pushti, ko'p holatda qaymoq rang fon ustidan rang-barang figurali tasvirlar tekis glazur ustidan tushirilgan. Minaining o'ziga xos tarafi ranglarning muvofiqligining cheklanishi va tasvirlar chizig'ining yaqqol ishlanishi bilan ajralib turadi. Buyum tekisligida ranglarni yorqinroq ifodalash maqsadida o'lik burchak deb nomlanuvchi qora bo'yoq, to'q kontur yurgazilgan.

***Reyaga oid otliqlar tasviri tushirilgan Fayans (ganch aralash loy)
ko'za XIII asr. Nyu-York, shaxsiy yig'ilma.***

Kulolchilikning **lyustr** turi yupqa mis birikmasi yoki kumush qatlamini mo'yqalam yordamida sirlangan buyum yuzasiga surtilib, so'ngra maxsus o'choqda past olovda pishirilgan. XIII asrda yaqin Sharq mamlakatlarida Lyustrli bezak kashf qilingan bo'lib, bu buyumlarning

¹³ “Minai” atamasi shishadan degan ma'noni anglatadi. Bu atama Eron polixrom idishlari Suriya va Misrning rangli emallar bilan bo'yalgan shisha mahsulotlariga o'xshashligi oqibatida yuzaga kelgan.

fragmentlari Reye shahrida topilganligi tufayli dastlab bu turdagi idishlar Eronda ishlab chiqarilgan deb hisoblanadi. Yana bir manbalarda ushbu buyum texnologiyasi Misrda yoki Suriyada kashf etilgan, keyinchalik Eronga va janubiy Ispaniyaga yetib borgan deb aytiladi. XIII asr davomida hayvonlar, qush tasvirlari xitoy manyerasida ishlanib, sal qo‘polroq figuralar, o‘simliksimon naqshlar lyustr foniga ishlangan bo‘lib, oq, fil suyagi rangli fonni spiralsimon, gajaksimon, nuqtali o‘yma naqshlar bilan boyitilgan. Fonlarning rangi asosan ko‘k rangda bo‘lgan. XIV asrda ishlangan ba’zi buyumlar butunlay to‘q ko‘k rangda sirlanib, tasvirlar relyefli modellashtirilgan, spiralsimon jingalak naqshlarga oq emal yurgizilib tilla rangli barg va shoxlar joylashtirilgan. Fon rangi odatda kobalt-moviy rang bo‘lgan. To‘liq to‘q ko‘k sir bilan qoplangan buyumlar bo‘rtma bezak va spiralsimon gajaklar bilan bezatilgan. Mazkur bezaklar oq emal bilan qoplangan yoki oltin diskli qadama barglar bilan bezatilgan.

O‘simliksimon naqshlar bilan bezatilgan lyustr buyumlar

Kulolchilik ishlaridan tashqari Eronda ot, burgut, tuya va boshqa hayvonlar ko‘rinishidagi kichkina haykaltaroshlik buyumlari ham ishlab chiqarilgan. Kulolchilik buyumlaridan tashqari, metallga qayta ishlov berish san’at turi rivojlangan, ammo bu san’at turi to‘g‘risida o‘rta asrda yozilgan manbalar orqaligina ma’lumot olishimiz mumkin. Bizgacha faqatgina bronzadan ishlangan ayrim san’at namunalari saqlanib qolgan.

Eron dabdabali dubulg'asi. O'rta asr metallsozligi.

VIII-X asrlarda metallsoz ustalarning ishlarida sosoniylar san'ati ta'sirini saqlab qolgan bo'lsa, XI asrlarga kelibgina Eron ustalari yaratgan ko'zalar, qozon, cho'mich, past bo'yli yon qismi yumaloq qadahlarda yangi ko'rinishlarni ko'rishimiz mumkin. Ularning hajmida soddalik bo'lib, ustalar idishlarning ustki qismiga nozik to'rli mayda o'yma naqshlar bilan bezak berilgan. XII-XIII asrlarga kelib badiiy maktab ustalari bronzadan ishlangan buyumlar yuzasiga kumush, oltin va qizg'ish mis yordamida inkrustatsiya texnikasi bilan zeb berishgan.

Eronning qadimdan matosozlik badiiy maktabi mashhur bo'lgan. Eronda Sosoniylar davridanoq ipak matolar qo'shni davlatlarga eksport qilingan. Keyingi davrlarda ham matosoz ustalar o'sha an'analarga murojat etib ijod qilishadi. Bizgacha X-XI asrlarga tegishli mato fragmentlari yetib kelib, ov sahnasi, hayvonlar va qushlar tasviri ishlangan medalyonlar ritmik qaytarilib, matoning asosiy bezagiga aylangan. Matolarda asosan ikki va uch xil rangning ziddiyati to'q ko'k va qizil rang, to'q ko'k va sariq rang, qizil va kumush rang, sariq, qizil va ko'k ranglarning uyg'unligini ko'rishimiz mumkin. Islom san'atining kirib kelishi bilan mato naqshlarida jang va diniy chaqiriqlar yozuvi joylashtirilgan gorizontall chiziqlar paydo bo'ladi. Ushbu yozuvlar kufiy yozuvida yozilgan bo'lib, ilk o'rta asr Eron matosozligida jiddiy hashamat yetakchilik qilgan.

O'rta asr Ozarbayjon amaliy san'ati. Ozarbayjon amaliy san'ati ham barcha islom dini kirib borgan davlatlar qatori rivojlanib, o'ziga xos

badiiy maktablar ravnaq topadi. Baylakan, Ganji, Baku hududlaridan topilgan loydan ishlangan sirlangan idishlar o'rta asr Ozarbayjon madaniyati to'g'risida to'liq ma'lumot beradi. Ozarbayjon kulolchilik badiiy maktabiga qisman Eron, O'rta Osiyo, asosan Armaniston va Gruziya kulolchilik maktablarining ta'sirini sezishimiz mumkin. Ayniqsa, IX-XII asrda ishlangan shakli nafisligi, yashil, sariq, zaytun rang kabi yorqin tonlar bilan bezatilgan qadahlarning o'rni katta bo'lgan. Konturli chiziqlar orasiga geometrik figura va shartli o'simliksimon motivlar joylashtirilgan, hattoki inson va hayvon figuralari tasvirlari ham uchragan. Ozarbayjon metallsozlik san'ati rivoji to'g'risida 1206-yilda usta Ali ibn Muhammad tomonidan yasalgan Ermitaj muzeyida saqlanadigan "Parizod. Buzoqchasini boqayotgan Zebu nomli sigir" bronzadan ishlangan haykal to'liq ma'lumot beradi. Haykallardagi figura plastikasiga katta ahamiyat berilgan, ayniqsa, buzoqcha holati real tasvirlangan. Xotirjam turgan sigir (zebu) ustiga joylashtirilgan kichkina sher tasviri bezak hamda ushlagich vazifasini bajargan. Haykal butunlay inkrustatsiya texnikasida ishlangan nozik naqshli to'r bilan qoplangan. Haykal kompozitsiyasi umumiy ravishda muvozanatlashtirilgan bo'lib, kuchli ichki xotirjamlikka ega.

Parizod. Buzoqchasini boqayotgan Zebu nomli sigir va fragmentlari. 1206-yil Ali ibn Muhammad. Ermitaj muzeyi

Ozarbayjonning ko‘zga ko‘ringan yana bir san‘at turi gilamdo‘zlik bo‘lib, gilamlar bilan saroy, masjid, safar chodirlari va uylar bezatilgan. Gilamlar bilan pollar va devorlar qoplangan. XV asrda Ozarbayjon gilamlari Sharq mamlakatlari va yevropada juda mashhur edi.

Gilam to‘qish asboblari

Bunga misol tariqasida g‘arbiy Yevropa uyg‘onish davri rassomlaridan Memling, kichik Golbeynning ishlari fonida aynan Ozarbayjon gilamlari tasvirlanganligini aytish mumkin. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi gilam “Shayx Sefi” deb nomlanib 946-yilda Ardebl hududida joylashgan masjid uchun to‘qilgan. Ushbu gilam 56 kv.metr kattalikda bo‘lib, ranglarning boyligi va yaxlit kompozitsiyaga naqshlar joylashtirilgan. Gilamning markaziy qismida ko‘k fon ustidan turli rangdagi nafis o‘simliksimon naqshlar to‘qilgan. Markazida yirik yulduzsimon figura bo‘lib, unda nurlarga tutashgan tilla rang medalyonlar joylashgan. “Shayx Sefi” gilamida tasvirlangan naqshlar motivi Ardebil masjidi mayolikalarining ornamentida ham ifodalangan. Ardebil gilamlari Ozarbayjonning janubiy hududi Tebriz maktabi an‘analari asosida to‘qilgan. XVI asrda Safaviylar shohlari uchun to‘qilgan gilamlar hayvonlar va ov sahnasi motivlari yetakchilik qilgan. Ozarbayjon gilamdo‘zligi Tebriz maktabidan tashqari, yana uch guruhga bo‘linadi; shirvon-kubin, ganja-qozoq, qorabog‘ maktablariga bo‘linib, o‘z navbatida yanada kichikroq hududiy guruhlariga ajratilgan. Ozarbayjon gilamdo‘zligi ranglar gammasining boyligi bilan ajralib, gilamlarda o‘n ikki xil ranglar va ularning tuslari ishlatilgan. Ularning naqsh va ranglaridagi farqlari hududiy badiiy maktablar ta’sirida farqlangan.

Ovchilug' gilami. Qorabog' maktabi. XVI asr. Baku.
Bog'chada gullar gilami. Qorabog' maktabi. XVII asr. Baku.

Chelebi gilami. Qorabog' maktabi. XVIII asr. Baku.

To'qilgan joynamoz. Janubiy Ozarbayjon. XVII asr.

Qozoq va ganjiy gilamlari yorqin ranglari bilan ajralib turadi. Ushbu gilamlarning markaziy qismida koʻzga tashlanib turadigan qizil, koʻk yoki yashil rangda fon boʻlib, ularda yirik geometriklashtirilgan rozetkalar tasvirlangan. Shirvon-kubin maktabi nafis ranglar uygʻunligida geometrik, oʻsimliksimon naqshlar bilan boyitilganligi va hayvon, qushlar timsoli ishlatilishi bilan farq qiladi. Bu gilamlarda och havo rang, koʻk, qizil, zumrad rangli yashil va tilla rang tonlari ishlatilgan. Qorabogʻ gilamlari markaziy qismi va hoshiyasida quyuq toʻyingan ranglar motivi turliligi hamda yorqin ranglar gammasi bogʻ obrazini uygʻotadi. Gilamning markaziy qismidagi toʻq koʻk, toʻq qizil va yashil fonida rang-barang yirik va mayda gullar tasvirlangan rozetkalar, nozik shoxlar yordamida oʻzaro bir biriga chirmashib ketgan.

Safaviy askarlari Gruzin zodogonlarini asir olib ketmoqda (tax.1540-1553 y. oraligʻi). Mato.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Oʻrta asr Eron amaliy sanʼati rivojlanishi qanday voqyealar bilan kuzatiladi?
2. Oʻrta asr Ozarbayjon amaliy sanʼatiga ta'rif bering va u turli sharq xalqlarda qanday kechgan?

3. O'rta asrlar san'atining murakkab va ziddiyatlarga boyligini qanday izohlash mumkin?
4. O'rta asr Ozarbayjon amaliy san'atini Eron amaliy san'ati bilan solishtirganda qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
5. O'rta asr san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan?
6. O'rta asrlar san'atida diniy inshootlarning ahamiyati qanday bo'lgan?
7. O'rta asrlar Ozarbayjon va Eron me'morchiligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o'ting?

6-MAVZU. O'RTA ASRLARDA TURKIYA SAN'ATI

REJA

1. O'rta asrlarda Turkiya tarixi
2. O'rta asrlarda Turkiya me'morchiligi
3. O'rta asrlarda Turkiya amaliy san'ati

Tayanch so'zlar: Saljuqiylar, matosozlik, kulolchilik, gilamdo'zlik, metallardan badiiy buyumlar yasash, konstruksiya, relyef, Avliyo Sofiya ibodatxonasi, Topkapi.

O'rta asrlarda Turkiya tarixi. XI asrda O'rta Osiyodagi ko'chmanchi turkiy qabila hisoblangan Saljuqiy turklari Kichik Osiyoning kattagina hududini ishg'ol etib, mustaqil feodal davlatga asos solishadi. XIII asrga kelib, O'rta yer dengizi havzasi hamda Qora dengiz sohillarini ham bosib olib yagona va qudratli davlatlardan biriga aylandi. San'at va madaniyat, shahar qurilishi rivojlandi. Mamlakatda savdo-sotiqning o'sishi va madaniyatlarning o'zaro ta'siri ostida hunarmandchilik, amaliy bezak san'at ravnaqiga ta'sir o'tkazdi. Kavkaz orti, Eron, Iroq davlatlari ta'siri va mahalliy an'analar asosida matosozlik, kulolchilik, gilamdo'zlik, metallardan badiiy buyumlar yasash sohasi yuqori bochqichga ko'tariladi. XIV asrga qadar hududda turli isyon va parokandaliklar kuzatilib turgan bo'lsa-da, ushbu asr boshlarida katta bo'lmagan sultonlik asta-sekin o'z yerlarini kengaytirib Usmoniylar imperiyasiga asos solindi. Shu davrdan turk san'ati va madaniyati ham o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Davlatning yangi bosqichda shakllanishiga, xususan, madaniyat va san'atning rivojiga saljuqiylar va Vizantiya davri san'ati an'analari o'z ta'sirini o'tkazdi.

Bu hududda Konya, Sivas eng katta shaharlardan bo'lib, XII-XIII asrlarda me'morchilik bilan bir qatorda dekorativ san'at turlari: toshtaroshlik, koshinlar ishlab chiqarish, gilamdo'zlik, metallsozlik juda yaxshi rivojlangan.

Kichik Osiyo me'morchiligida tosh terish urf bo'lib, binolarning tashqi devorlari hamda gumbazlar aniq taqsimotiga erishganlar. Bundan tashqari, juda baland bo'lmagan minora va boy bezaklar bilan ishlangan portallardan unumli foydalanilgan.

XIII asrda Konya shahri atrofi mustahkam devorlar bilan o'ralgan. Shaharning saqlanib qolgan markaziy qal'asi tarkibiga saroy, masjid va kvadrat hovlilari tipdagi madrasa kirgan. Bu hududdagi hunarmandchilik ham turlariga ko'ra bir-biridan farq qilgan.

Madrasalar plani va interyeriga ko'ra ikki turga bo'lingan. Birinchi turida, kompozitsiyaning markazida to'g'ri to'rtburchak yoki kvadrat ko'rinishdagi ochiq hovli bo'lgan. Asosiy o'q bo'ylab ikki yoki to'rt ayvon (ochiq qubbasimon, nayzasimon arkali hovliga qaratilgan xona) bo'lgan. Saljuqiylarning ba'zi binolarida uchburchak shaklidagi paruslar tizimi ham qo'llanilgan. Qator binolarda paruslar yarusi alohida ajratilmagan. Shu tufayli tashqi tarafdin gumbazning yarim sferasi binoning asosiy kubi ustiga o'rnatilgan. Binolarning umumiy hajmida asosiy rolni ikki yoki uch qavatli minora egallaydi. Ushbu binolarning hashamati asosiy qismning yaxlit massasi va kirishdagi mahobatli, bezakdor peshtoqning uyg'unlashuvidan hosil qilingan. Bino bezagida devorlar rangiga ham alohida e'tibor beriladi. Me'morlik ravnaqi dekorativ san'at turlarining rivojlanishiga ta'sir qildi, yog'och o'ymakorligi borasida yuksak cho'qqiga erishildi. Bu davr turk me'morchiligida katta gumbazli binolar qurish, binoning ichki fazoviy kengligiga alohida e'tibor berish kuchaydi.

Saljuqiylar davri me'morchiligida devorlarning dekorativ bezagi muhim ahamiyatga ega bo'lib, hovli ayvonlarini bezatishda rangli koshinlar qo'llanilgan. Koshinlar asosan to'q ko'k va yashil ranglarda bo'lgan. Binoning tashqi qismini bezash uchun ko'proq toshdan yuzasiga relyefli ishlov berilgan va uning natijasida boy nur va soya o'yini hosil qilingan. Keng naqshinkor tasmalar lentalarini asosan o'simliksimon va geometrik naqshlardan iborat bo'lib, portalning vertikal chiziqlariga urg'u berilgan. Baland va past relyefning ketma-ket qo'llanilishi naqsh hajmini oshirib, ifodaviyligini kuchaytirgan.

Dunyoviy binolardan bu davrga oid karvonsaroylar saqlanib qolgan. Ular orasida 1229-yilda qurilgan Konyadagi Sultonxona e'tiborni tortadi. Diniy inshootlar kabi, dunyoviy binolar ham toshga berilgan

naqshli kirish portallari bilan bezatilgan. Me'morchilikning rivojlanishi dekorativ san'atning boshqa turlari ham rivojlanishiga olib keladi. Yog'och o'ymakorligida ayniqsa yuksak mahoratga erishilgan. (XII asr o'rtalariga oid Alovuddin masjidi minbari, Konyadagi XIII asrga oid yog'och eshiklar.)

XIV asr boshlarida katta bo'lmagan turk sultonligi vujudga kelib, omadli yurishlar natijasida o'z hududini kengaytirib boradi. XV asrda Vizantiyani mag'lub etgach, XVI asrda Kichik Osiyo, Iroq, Shimoliy Afrika, Bolqon yarimoroli yerlarini o'z tasarrufiga olgan ulkan imperiyaga aylanadi. Ushbu yangi davlat hukmdor ismi bilan Usmoniylar davlati deb atalishni boshlaydi.

O'rta asrlarda Turkiya me'morchiligi. Usmoniylar me'morchiligi rivojlanish yo'lida ikki asosiy bosqichni bosib o'tadi. Birinchisiga, XIV va XV asr birinchi yarmi, Bursa va qator Kichik Osiyo davlatlarida olib borilgan turli ko'rinishdagi qurilish misol bo'la oladi. Turk me'morlari, saljuqiylar davri me'moriy an'alarini qo'llagan holatda geometrik aniq va sodda shakllarga intilganlar (Ulug' Jome XIV asrlar, Yashil Jome 1423-yillar).

Ikkinchi bosqich Konstantinopol shahri bosib olinib, unga Istanbul nomi berilgan davrdan, ya'ni XV asr oxirlaridan yangi rivojlanish bosqichi boshlanadi. Endi bu davrdan Vizantiya me'morchiligining an'alariga katta ahamiyat qaratiladi. Turk me'morlari Vizantiya ibodatxonalarini qurish prinsiplarini qabul qilib, uning ko'rinishiga yangi badiiy mazmun kiritdilar. Turk diniy inshootlarida katta gumbazli konstruksiyalarning turli ko'rinishlarini qo'llashganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Turk me'morchiligining yana bir muhim bosqichi me'mor Xo'ja Sinon (1489 – 1578) nomi bilan bog'liq. Bu davrda qurilgan masjid, madrasa, maqbara, saroy, ko'priklar qurilishi me'mor Sinon tomonidan amalga oshiriladi. Sinon butun umri davomida yaratgan inshootlari orasida 3 bino alohida e'tirofga sazovor bo'lgan: Istanbuldagi Shahzoda masjidi (1543 – 1548, Sulaymon masjidi (1549 – 1557) va Edirnadagi Salim masjidi (1566 – 1574). Me'morning o'zi Shahzoda masjidi uning o'quvchilik ishi, Sulaymon masjidi shogirdlik ishi va Edirnadagi Salim masjidi – usta ishi deb ta'riflaydi. Turk me'morlari binolarning shaklan

aniqligi, nisbatlarining mutanosibligi va qubbali bejirim binolar yarata olish mahorati bilan katta muvaffaqiyatga erishdilar.

Konyadagi Sirchali, Erzurum (Arzerum)dagi **Chifte Minor** kabi madrasalar shu tipda qurilgan. Saljuqiylar davri durdonasi hisoblangan **Chifte Minor** 1253-yilda Aladin II Qayqubot tomonidan qizi uchun qurdirilgan. Madrasa to‘rt burchak planga ega bo‘lib, markazida kichikroq suv havzasi mavjud ochiq hovlili binodir. Kirish qismi yon tomonida ayvon joylashgan. Bino fasadi naqshinkor to‘q rangli plitalar bilan qoplangan. Ushbu davr ayvonli binolarning o‘ziga xosligi, hovli perimetri bo‘ylab aylanib o‘tishga mo‘ljallangan galereyaning bo‘lganligidadir. Galereyada joylashgan ustunlar arkalarni tutib turgan. Chifte Minor madrasasiga kirish qismi qarshisida katta ayvon bo‘lib, uning ortida aylana tarx maqbara joylashgan.

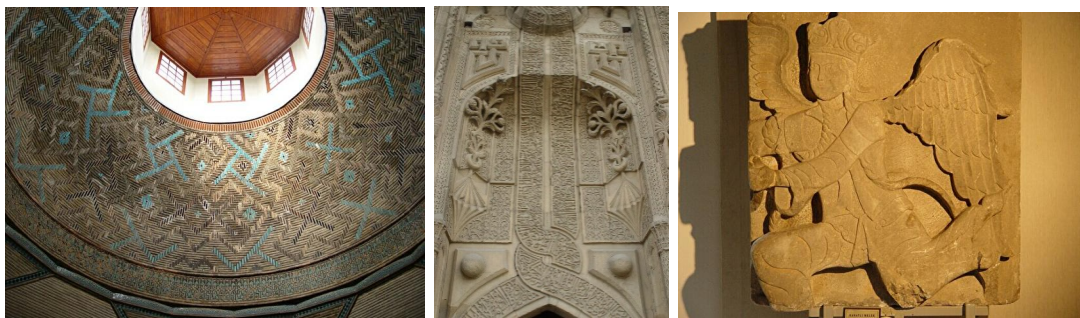

Chifte Minor madrasasiga kirish qismi

Bu davr madrasalarning yana bir tipiga **Karatay va Inje Minor** binolarini misol qilib keltirish mumkin. Madrasalar XIII asrga oid me‘morchilik an‘analari asosida qurilgan deb hisoblanadi. Markaziy zalga aylantirilgan ochiq hovli gumbaz bilan yopilgan. Kompozitsiyaning asosiga aylangan ichki bo‘shliqni yaxlit qoldirish bu davr masjidlari me‘morchiligida keng qo‘llanilgan.

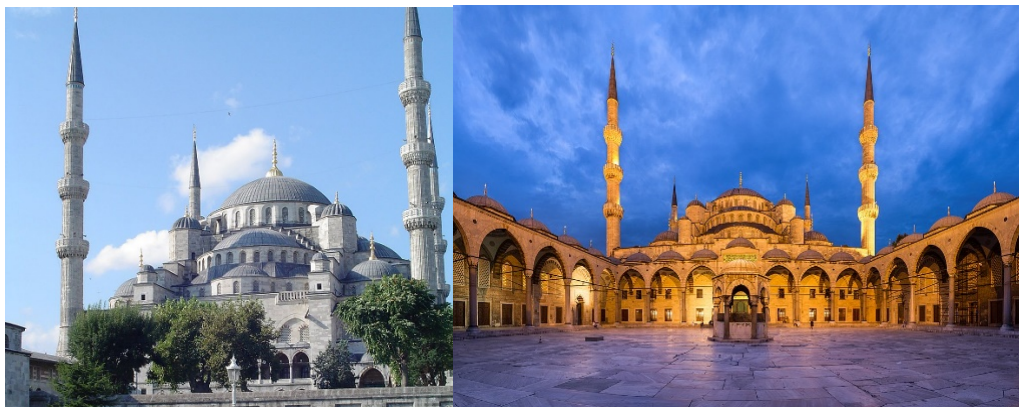

Inje Minor XIII asr

Inje Minor gumbazining ichki ko‘rinishi

Sulton Ahmad masjidi (ko‘k masjid, Sulton Ahmad masjidi) Istambulda Sulaymon masjididan keyin turadigan eng ulkan masjidlardan biri. 1609-1616-yilda qurilgan. Masjid oltita minoradan iborat bo‘lib, 64 metr balandlikka ega. Gumbaz balandligi 43 metr, diametr 23,5 metr. Masjid me‘morchiligi an‘anaviy Usmoniylar va Vizantiya stillari uyg‘unligida barpo etilgan. Afsonalarga ko‘ra sulton oltin minoralar soni to‘rtta bo‘lishini aytganda me‘mor adashtirib yuborib oltita minora qurdirgan ekan. Masjidning qurilishi yetti yil davom etib, sulton vafotidan bir yil oldin bitkaziladi.

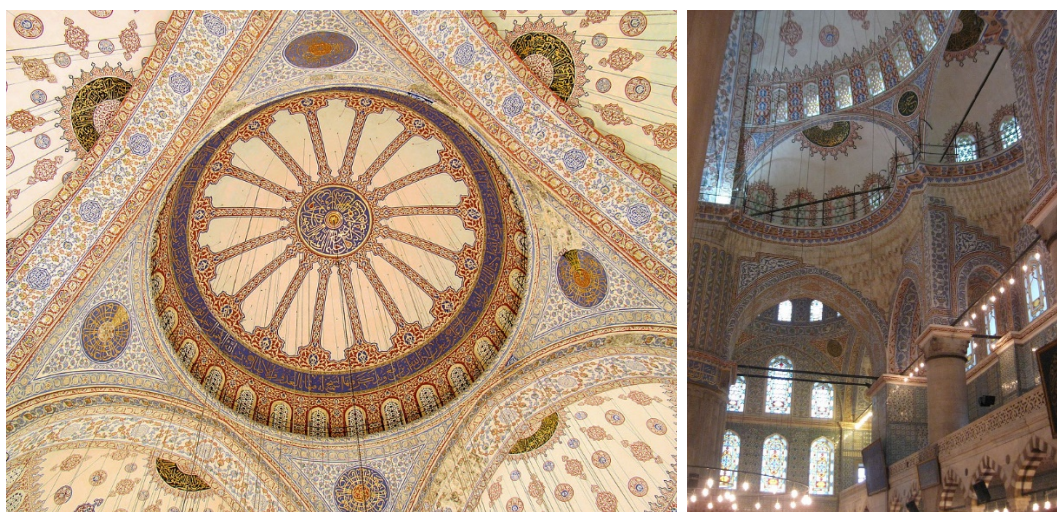

Sulton Ahmad masjidi

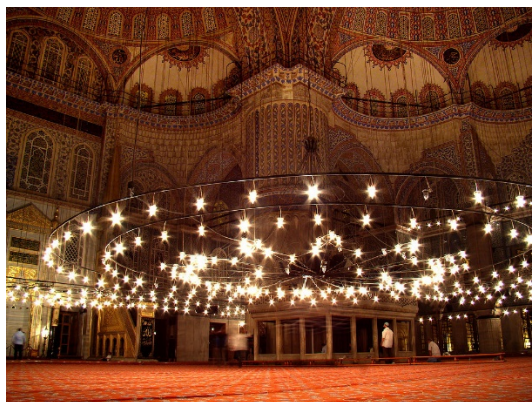

Sulton Ahmad masjidi darvozasi

Masjid qurilishida tosh va marmar ishlatilgan. Ko'k masjid deb nomlanishi interyer bezagida 20 mingdan ortiq oq va havo rang koshinlar ishlatilganligi bilan izohlanadi. Koshinlar o'z davrida mashhur bo'lgan maxsus fabrikalarda ishlab chiqarilgan. Ahmad I ushbu fabrikalardagi mahsulot faqatgina masjid qurilishi uchun keltirilishi va boshqa binolar uchun ishlab chiqarishni taqiqlaganligi tufayli fabrika inqirozga yuz tutadi. Markaziy zal 53x51 metr bo'lib, diametri 23,5 metrli balandligi 43 metrli gumbaz bilan qoplangan. Diametri 5 metrli ustunlar gumbazga asos vazifasini bajaradi.

Sulton Ahmad masjidi koshinlari

Masjid ichki ko'rinishi

Masjid koshinlarida oq fonga turli ranglar bilan ishlangan lola, atirgul, nilufar, chinnigul kabi o'simliksimon naqshlar yetakchilik qiladi. Mutaxassislar lola tasvirining 50 xil variantini sanab chiqishgan. Masjid poli gilam bilan qoplangan. Yorug'lik 260 ta oynadan tushib turganligi uchun masjidning ichki makon yorug'likka to'la. Dastlabki oynalar shishasi Venetsiyadan maxsus keltirilgan bo'lib, keyinchalik

o'zgartirilgan. Masjidning yana bir noyob buyumi bu yaxlit marmardan kesib olingan mehrob hisoblanadi. Unga Makkadan keltirilgan qora tosh joylashtirilgan. Mehrob yonida imom uchun minbar o'rin olgan.

Sulaymon masjidi Sulaymon I buyrug'i asosida 1550-1557-yillarda me'mor Sinan tomonidan qurilgan. Gumbazlar soni ikkita, balandligi 53 metr, diametri 27,5 metr. Minoralar soni to'rtta va ayvoni o'nta bo'lib, minora balandligi 56-76 metr. Minoralar soni Sulaymonning Istanbul qo'lga kiritilgach, taxtdagi to'rtinchi sulton ekanligiga ishoradir. Sulaymon masjidi qurilishida asosiy material marmar va tosh ishlatilgan. Asosiy gumbazni ikkita yarim gumbaz tirgab turadi. Gumbazda 32 oyna bo'lib, masjidagi umumiy oynalar soni 136 taga yetgan va shu tufayli masjid interyeri yaxshi yorishgan. 1660-yilda masjid yong'in tufayli zarar ko'radi. Masjid atrofida hammom, madrasa, oshxona, kutubxona, kasalxona va rasadxona mavjud bo'lib, bu kompleksning hududi katta bo'lganligidan dalolatdir. 1766-yilda esa kuchli zilzilani boshidan kechiradi.

Sulaymon masjidi

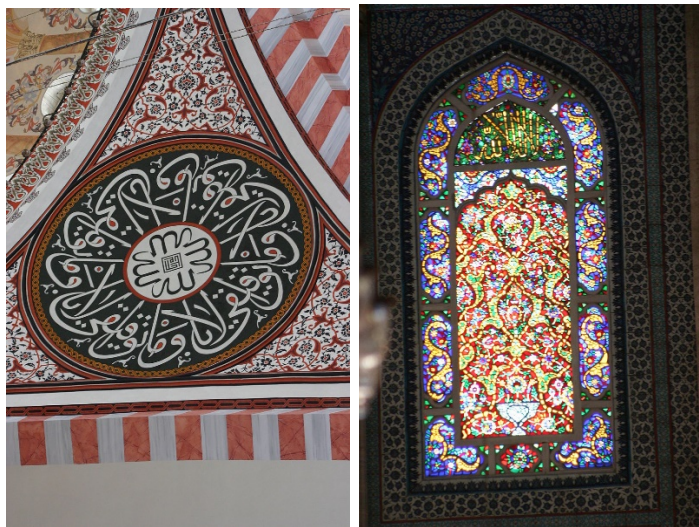
Sulaymon masjidi gumbazi

Masjid ustunlari

Masjid koshinlari

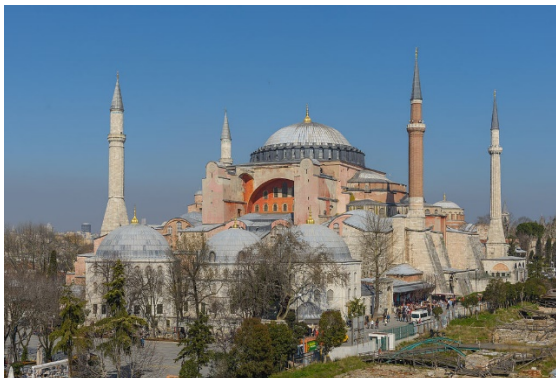
Masjiddagi xattotlik namunalari, vitraj xamda gumbaz fragmentlari

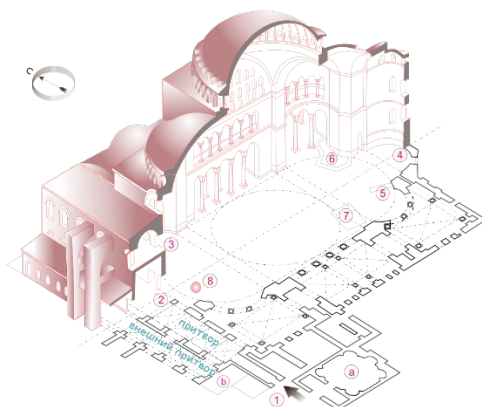
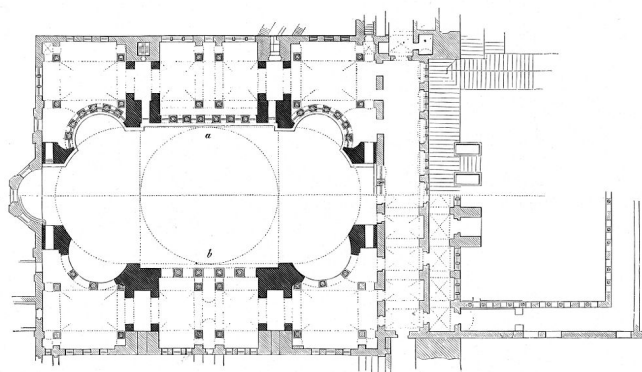
Sulton Sulaymonning maqbarasi

Tabiiy ofatlar inshootga zarar keltirgan. Masjid hovlisida maqbara mavjud bo'lib, u yerda Sulton Sulaymonning, uning suyukli xotini Xurram (Roksolana) va ularning qiz farzandlari malika Mehrimoh qabrlari joylashgan.

Avliyo Sofiya (Konstantinopol) Buyuk Konstantin I buyrug'i asosida 324-yilda qurdirilgan. Cherkov Vizantiya imperiyasi markazi bo'lgan Konstantinopolda qirol saroyi yonida qurilgan. Me'morlar Isidor Miletskiy, Anfimiy Trallskiy, yangi gumbaz ustasi Tradlar tomonidan qurilgan. Dastavval cherkov nasroniylik dinidagi pravoslavlar uchun qurilgan bo'lib, davlatni Usmoniylar bosib olgach, 1453-yilda masjidga aylantirilgach, binoga o'zgartirishlar kiritila boshlangan.

Avliyo Sofiya (Konstantinopol)

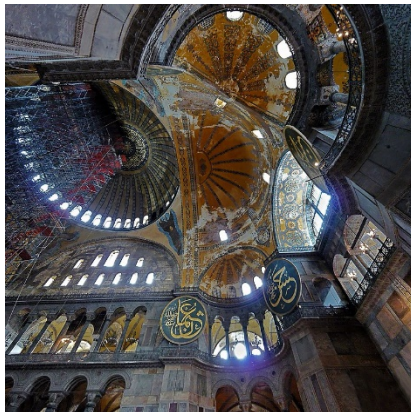
Avliyo Sofiya tarxi

Masjidga umumiy to'rtta minora qo'shib, birinchi minora janubi-g'arbiy qismiga sulton Fotih Mexmed davrida qurilgan. Shimoliy

sharqiy minora Boyazid II davrida, qolgan ikkita minora me'mor Sinon tomonidan sulton Salim II va Murod III lar davrida qurilgan. Avliyo Sofiya dastavval cherkov bo'lganligi tufayli, an'anaviy mehrobi (altar) sharq tomonga qaratilgan edi. Masjidga aylantirilgach, mehrob janubi sharq burchagi tomoniga ko'chirilgan.

Masjidning ichki ko'rinishi

Masjid qubbasining (gumbaz) ko'rinishi

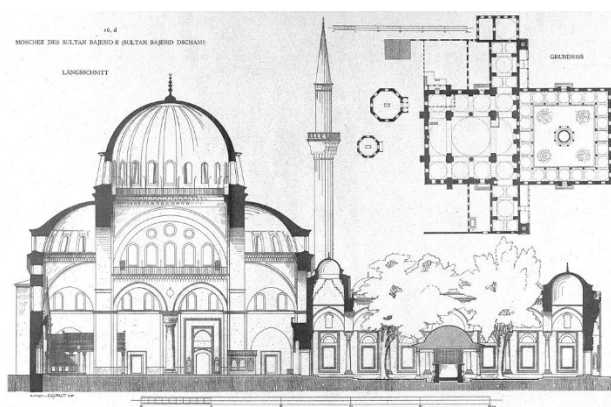
XVI asr ikkinchi yarmida sulton Salim I va Murod III davrlarida masjidga og'ir va qalin kontrfors qo'shiladi, bu o'z navbatida masjid ko'rinishini tubdan o'zgartirib yuboradi. XVI asr oxirida Murod III davrida marmardan ishlangan minbar quriladi. 1739-1742 yillarda Mahmud I davrida masjidda qayta qurish ishlari olib borilganda mehrob qayta quriladi.

Boyazid masjidi Istambulning eng yirik masjidlaridan hisoblanadi. Masjid sulton Boyazid II buyrug'i asosida 1501-1506 yillarda qurilgan. Masjid hududi 40x40 bo'lib, gumbazining balandligi 44 metr, diametri 17 metrdan tashkil topgan. Asosiy gumbazni to'rt tomondan yarimgumbaz tutib turadi. U ikkita minoraga ega bo'lib, g'ishtli

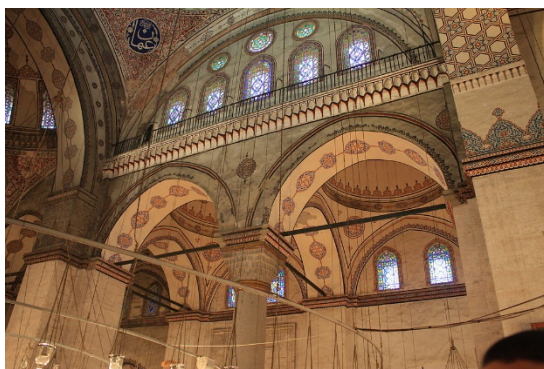
ornamentlar bilan bezatilgan. Qurilishda marmar va granitdan foydalanilgan. Boyazid masjidi kompleks ko‘rinishida qurilishi rejalashtirilib, madrasa, boshlang‘ich maktab, ommaviy oshxona va hammomlarni o‘z ichiga olgan edi. 1509 yildagi kuchli zilzila natijasida masjidning gumbazi kuchli zarar ko‘radi va ko‘p o‘tmay gumbazni qayta tiklashadi. Hovlida joylashgan yigirmata ustunlar porfir, ofikalsit va granitdan ishlangan. Hovli atrofidagi tom 24 ta kichik gumbazchalardan tashkil topgan. Ichki hovliga masjidning har tomonidan kirish qismi mavjud bo‘lib, pol rangli marmardan ishlangan. Masjid qurilishida asosan xarsang toshdan, rangli tosh va marmardan foydalanilgan. Boyazid masjidi interyeri aya Sofiyaga monand ishlangan.

Boyazid masjidi

Masjid tarxi

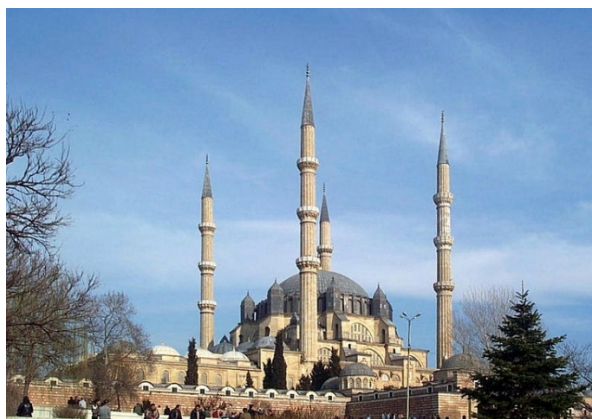

Masjid ichki ko‘rinishi

Masjid qubbasining (gumbaz) ko‘rinishi

Selim masjidi. Sulton Sulaymon tomonidan 1569-1575 yillarda Selim I sharafiga qurilgan kompleks hisoblanadi. Masjidning orqa tomonida 1512-yilda vafot etgan sulton Boyazid II ning sharafiga maqbara quriladi. Selim masjidi atrofida kasalxona, maktab, kutubxona, hammom, madrasa va do‘konlar joylashgan. Me’mor Xo‘ja Sinon tomonidan qurilgan.

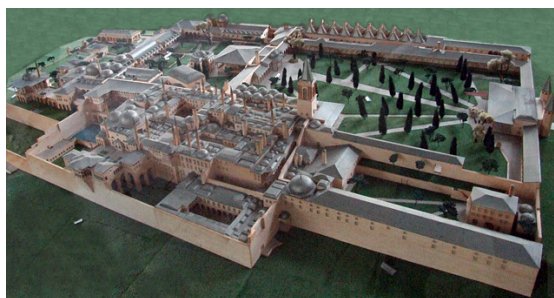

Selim masjidi

Masjid rejasi to'rtburchak ko'rinishda bo'lib, ulkan gumbaz, arkalaridan tashkil topgan. Murabba tarxli, xonaqoh gumbazi kengligi 31 metr bo'lib, gumbazni sakkizta ravoqli ustun tutib turadi. Masjid interyeri juda ham sodda bo'lib, ko'plab ustunlar, arka va qimmatbaho toshlar bilan ishlov berilmagan. Me'mor eshiklar, mehrob, minbar va rangli vitraj bilan ishlangan oynalar yordamida masjid ko'rinishiga salobat va ko'rk baxsh etgan. Masjid yonida bir nechta gumbazlar (tyurbe) mavjud bo'lib, sulton Selim I tyurbesiga yopiq ustunlar qatori boradi. Binoning ichki devorlariga mayolikali pannolar bilan zeb berilgan.

Topkapi saroyi 1465-1478-yillar me'mor Dovud og'a, Sinanlar tomonidan sulton Mahmud II buyrug'i asosida qurilgan. Dastavval yarim asr davomida Topkapi "ishchi" saroy vazifasini o'tagan. Ba'zi manbalarda 16-asrda yashab o'tgan qirolicha Xurramning tashabbusi bilan xaram Topkapi saroyiga ko'chirilgani aytiladi. Bu kompleksda uzoq vaqt davomida qurilish ishlari olib borilavergan. 400 yil davomida Topkapi saroyida Usmoniylar imperiyasining 25 ta sultoni yashab qirollikni boshqarib kelishgan. 1854-yilga kelibgina sulton Abdul

Madjid I Yevropa tipida qurilgan Dolmabaxche saroy qarorgohiga ko‘chib o‘tadi. Topkapining asosiy darvozasi Hukmdor darvozasi (Babi Xumayun) deb atalgan.

Topkapi saroy ansambli

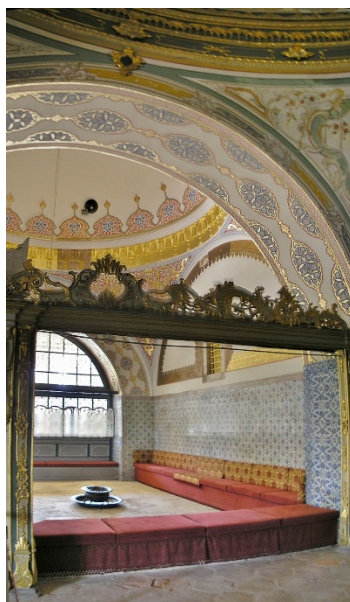

Topkapi saroy darvozasi

Marmar darvoza orqali turk sultonlari qarorgohiga o‘tiladi. Turli tadbir va marosimlar ham aynan shu hovlida o‘tkazilgan. Xuddi shu darvoza orqali podshohlar Aya Safiya masjidiga juma namozga chiqishgan. Ikkinchi darvoza Salom darvozasi bo‘lib (Babus selam), ikkinchi hovlida g‘azna va devonxona joylashgan.

Devonxona zaliga kirish qismi

Devonxona zali

Bu yerda Devonxona binosi, Haqiqat minorasi o‘rin olgan. Sulaymon I davrida yog‘ochdan ishlangan bu qism, naqshinkor ustunlar, arkalar, tilla suvi yugurtirilgan panjaralar va barelyeflar bilan bezatilgan.

Devonxona zalida o‘tkaziladigan majlislarda vazirlar ishtirok etib, sulton shaxsan majlis zalida qatnashmas edi. Podshoh Haqiqat minorasidan o‘tkazilayotgan majlisni tepadan kuzatib turar edi. Majlis qaroridan sulton norozi bo‘lsa, minora oynalarini yopar va shu bilan majlisni to‘xtatib ulamolarni huzuriga chorlar edi. Xuddi shu yerda sakkiz gumbazli Tashqi G‘azna joylashgan. Bundan tashqari, xizmatkorlar xonasi, sulton otxonasi, hammom, saroy oshxonasi va masjid ham shu hududda joylashgan.

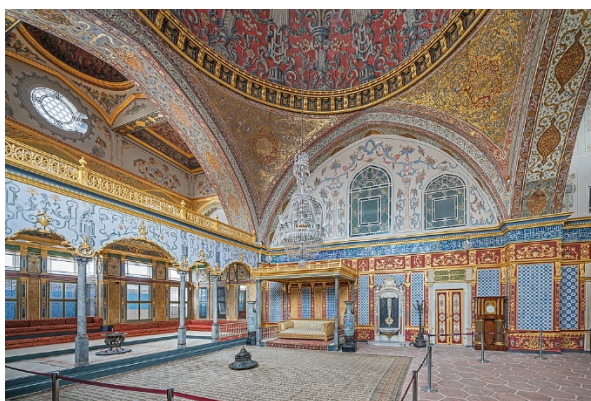

Baxt darvozasi (Bab us saadet) XV asr. XVIII asrda qayta dekordan chiqqan

Qirol xaramiga ham xuddi shu qismdan o'tilgan. Xaram to'rtta bo'limdan va 300 ga yaqin xonalardan iborat bo'lgan. Birinchi bo'limda xaram og'alari, ikkinchisida kanizaklar, uchinchisida shahzodalarning onalari va to'rtinchisida sultonning o'zi joylashgan edi. Bundan tashqari, bir qancha hammom, ikkita masjid va ayollar kasalxonasi o'rin egallagan. Uchinchi darvoza Baxt darvozasi (Bab us saadet) deb nomlangan. Bu qism ham xaram hisoblanib, taxt vorislari shu yerdan chiqmasdan istiqomat qilishgan. Ichki xonalarda Enderun maktablari joylashgan. Darvoza ortida Taxt xonasi joylashgan bo'lib, sulton bu yerda davlat ishlarini hal qilar, elchilarni qabul qilar edi.

Taxt xonasi

Sulton xonasi (Xyunkar sofasi) XVI asr. XVIII-XIX qayta tamirdan chiqqan

Uchinchi hovli markazida kutubxona joylashgan. Ushbu kutubxona saroy maktablari o'quvchilari uchun mo'ljallangan. Bu yerda Topkapi majmuasidagi yana bir noyob va qadimgi bino joylashgan bo'lib, bu sulton g'aznasidir. Bu g'aznada sultonning barcha qimmatbaho xazinasini joy olgan.

Kutubxona

Yana bu qismda faqatgina sultonlar uchun mo'ljallangan Sirli hovli (pavilon) joylashgan. Og'alar masjidi ham shu qismda joylashgan bo'lib, sulton o'z poshsholari va sodiq sarkardalari bilan namoz o'qishga chiqishgan. To'rtinchi hovlida (Revan) binosi, Bashlala minorasi, Sofa masjidi, sunnat qilishga mo'ljallangan bino, libosxona va boshqa binolar joy olgan. O'rta asr turk san'ati yaqin Sharq badiiy hayotida muhim rol o'ynadi. Turk san'atkorlari yaratgan san'at namunalarining qo'shni mamlakatlarga ta'siri kuchli bo'ldi. Keyinchalik turk san'atkorlari yaratgan saroy va masjidlar tipida arab mamlakatlarida, Bolqon yarim orolida ko'plab binolar qurildi.

Dabdabali dubulg'a. XVI-XVII asr. Topkapi saroy ansambli. Istambul

O'rta asrlarda Turkiya amaliy san'ati. Bu davrda Turkiya amaliy san'ati bilan shuhrat qozondi. Kulolchilik, to'qimachilik, gilam to'qish,

metallardan qurol-aslaha, uy anjomlari yasash borasida erishilgan yutuqlar alohida o'rin egallaydi. Ma'lumki, turk hunarmandchilik buyumlari, chiroyli badiiy bezaklari, naqshlari bilan jahon bozorida yuqori baholanar edi. Chunonchi, XIV asrning 30-yillarida Osiyoda bo'lgan arab sayyohi Ibn Batuta Kone va Sivas shaharlarida to'qilgan ajoyib turk gilamlarini ko'rib hayratga tushgan. U yana Arzinjon mis konlarida bo'lib, hunarmandlar undan turli-tuman, gulli ro'zg'or buyumlari, idish va shamdonlar yasaganlarini yozadi. Dunyoning ko'pgina muzeylarida saqlanayotgan bunday buyumlar namunalari o'sha davr turk hunarmandchiligining yuksak taraqqiyotidan guvohlik beradi.

Tarixchi E.Chalaviy Iznik hunarmandlarining lagan, tovoq va ko'zalarini maqtab, butun Usmoniylar davlatidagi naqshin idishlar shu yerda yasalganligini yozadi. Iznik koshinlari masjid va saroylar devorini bezash uchun ishlatiladi. Iznik idishlarida hayvonlar bilan birgalikda odamlar surati ham chizilgan.

XVI-XVII asrda Turkiya amaliy san'ati kulolchilik, matosozlik, gilamdo'zlik, metallga qayta ishlov berish kabi bir qator san'at turlari bilan ulug'langan. Turkiyaning sirlangan va mayishiy keramikasi buyumlari XV asrdayoq kichik Osiyo hududlarida rivojlanib ravnaq topgan edi. Turkiya keramika naqshlarida erkin rangtasvirona uslubda yirik islmiy naqshlar motivlarini ishlatish urf bo'lgan. XVI-XVII asrlarda Turkiya keramikasi rangtasviri turi bo'yicha ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhdagi idishlar Iznik shahrida ishlab chiqarilgan bo'lib, karalsimon qizg'ish rangni, yashil va havo ranglar uyg'unligida yorqin gamma hosil qilgan. Yengil bo'rtma naqsh sirlangan yuzadagi shu'lani hosil qiladi. Iznik keramikasi bezagida o'simliksimon naqshlar, guldasta, hayvonlar va insonlar figurasi tasvirlarini ham uchratishimiz mumkin. Bu kulolchilik ishlarining ba'zilarida o'ziga xos motivli, shartli, ammo dinamikasi bo'yicha ifodali bezak sifatida suvda suzib ketayotgan yelkanli qayiq tasvirlarini ham uchratamiz.

Ikkinchi guruh kulolchilik buyumlaridagi tasvirlar va bezaklar kelib chiqishi Damashq badiiy maktablariga borib taqaladi. Ushbu buyumlar ko'k gammali xarakterga ega bo'lib, stilizatsiyalashgan lola, chinnigul,

iris, tok novdasi tasvirlari nafis guldastalar ko‘rinishida idish tubiga, ba’zan tanasi sharsimon ko‘za yuzasiga ishlangan.

Iznik sirlangan kulolchilik buyumlari. XVI asr.

Bezak berilgan Fayans buyumi. XVI-XVII asrlar. Parij, shaxsiy kolleksiya.

Turkiyaning ipak va parcha matolari yorqin bo‘yoqlari bilan ajralib turgan. Mato bezaklarida yirik masshtabli lola, chinnigul, giatsent gullari tasvirlari tushirilganligi bilan o‘ziga xosdir. O‘simliksimon motivlar talqin qilinishi kompozitsiya bezaklarini hashamdor qilishga yordam

bergan. Eng sevimli matolarda yorqin qizil rang yetakchilik qilib, oltin va kumush rangli naqshlar bilan jilva berilgan.

Turkiyaning gilamdoʻzlik maktabi rivojlanib bizgacha asosan XVI-XVII asrlarga oid gilamlar yetib kelgan. Gilamlar bu davrda asosan saroy ustaxonalarida toʻqilar edi. Turkiya gilamdoʻzligining naqshinkor bezaklari oʻsimliksimon motivda ishlanib, geometrik shakllar ham tez-tez uchrab turgan. Gilamlar vazmin koloriti aniq va ifodali kompozitsiyaga ega. Baʼzi gilamlar markaziy qismi naqshlar bilan boyitilib, bir necha hoshiyalar bilan boyitilgan. Bundan tashqari, namozlik, namoz gilamlari ham juda mashhur boʻlib, kompozitsiya markazida mehrob tasviri tushirilgan. Turkiya gilamlari toʻqilish hududiga qarab ikki turga boʻlinib, gerdes va ushak deb nomlanadi. Ayniqsa, katta ushak gilamlari mashhur boʻlib, umumiy qizgʻish va toʻq koʻk rangli majmui uygʻunligida toʻqilgan. Umumiy qizil fonda atrofi nozik hoshiyalanib, ingichka qilib toʻqilgan oq va rangli oʻsimliksimon naqshlar koʻk rangli medalyonlar ichiga joylashtirilib ritmik tarzda qaytarilgan.

Tayyorlangan gilamlar orasida ayniqsa, toʻq koʻk va bordo rangli dogʻsimon shakllardan tashkil topgan katta ushaklar mashhur boʻlgan. Umumiy qizil fonda yupqa hoshiya toʻqilib, ingichka oq va rangli islmiy naqshlar ritmik qaytariluvchi koʻk rangli medalyonlar ichiga joylashtirilgan. Gulli naqshlardan tashkil topgan katak naqsh gilamning qizil maydonini toʻldirgan. Ayrim Ozarbayjon va Eron gilamlaridan farqli ravishda ushakda markaziy medalyonli kompozitsiyaga ega naqsh mavjud boʻlmay, naqshlarda ham mohirona chiziqlar ishlatilmagan, balki “bogʻli” va “vazali” oʻziga xos kompozitsiyaga ega boʻlgan. Naqshinkor, ritmik va kuchli koloritga ega ushak gilamlari boshqa turk gilamlariga oʻxshab amaliy bezak sanʼati namunasi sifatida namoyon boʻladi.

Oʻrta asr turk sanʼati Yaqin Sharq madaniyatida salmoqli oʻrin egallagan. Arab xalqi sanʼatidan tubdan farq qilishiga sabab, kichik Osiyo hududidagi koʻp asrlik badiiy anʼanalar taʼsirida shakllanishi bilan bogʻliq. Saljuqiylar davrida Turkiya sanʼatining qoʻshni davlat madaniyatlari bilan oʻzaro ijodiy taʼsir etganini koʻrishimiz mumkin. XVI-XVII asr Usmoniylar imperiyasi hukmronligida Istambulda

qurilgan masjid va saroy me'morchiligi andozasida arab mamlakatlari Bolqon yarimoroli va Qrimda qurilishlar olib borildi. Turkiya fayansi, matolari, gilam va boshqa amaliy san'at buyumlari keng ravishda tarqalishini ko'rishimiz mumkin.

Quron oyatlari va duolar ko'chirmasi tushirigan Usmoniylar libosi (Djama). Turkiya. XVI-XVII asr.

Turkiya libosi o'rta asrlar. Topkapi saroy ansambli. Istambul

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asr Turkiya me'morchilik san'ati rivojlanishi qanday voqyealar bilan kuzatiladi?
2. O'rta asr Turkiya amaliy san'atiga ta'rif bering?
3. Usmoniylar me'morchiligining rivojlanishida ikki asosiy bosqichi nimalardan iborat edi?
4. O'rta asr Turkiya amaliy san'atini boshqa sharq davlatlari bilan solishtirganda qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
5. O'rta asr Turkiya san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan?
6. O'rta asr Turkiya san'atida diniy inshootlarning ahamiyati qanday bo'lgan?
7. O'rta asrlar Turkiya me'morchiligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o'ting?

7-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA AFG‘ONISTON SAN‘ATI

REJA

1. O‘rta asrgacha shakllangan Afg‘oniston san‘ati.
2. O‘rta asrlarda Afg‘oniston me‘morchiligi
3. O‘rta asr Afg‘oniston amaliy san‘ati

Tayanch so‘zlar: feodalizm, haykaltaroshlik, stupalar, Bamian ibodatxonasi, devoriy suratlar, Gavharshod maqbarasi, Abu Nasr Pors masjidi, ko‘za, lagan, shamdon, qozon, o‘q-yoylar.

Qadim zamonlardan Afg‘oniston rivojlanishi uning geografik joylashuvi bilan bog‘langan holda madaniyatlar ta’siri ostida ravnaq topgan. Afg‘onistonning shimoli-janubiy, g‘arbi-sharqiy tomonlaridan Buyuk Ipak yo‘li kesib o‘tgan bo‘lib, davlat O‘rta Osiyo, Hindiston, Xitoy, Eron va O‘rtayer dengizi hududlari bilan savdo aloqalari orqali bog‘lanib turgan. Madaniyatlarning o‘zaro ta’siri ostida, zamonaviy Afg‘oniston hududini ko‘p millatli xalq egalladi. Bu yerda ham feodalizmning paydo bo‘lishi IV-VI asrlarga to‘g‘ri keladi. Ilk feodalizm asridan bizgacha juda ko‘pgina yodgorliklar saqlanib kelgan. Bular ichida buddizm dini bilan bog‘liq bo‘lgan haykal va stupalar alohida o‘rin egallaydi.

Bu yerda I asrning boshlarida buddizm dini gandxar san‘atining (Afg‘oniston va Panjob hududlarida rivojlangan) yoyilishi natijasida Budda timsoli inson ko‘rinishida tasvirlanishni boshladi. Arxeologlarning Afg‘onistonda o‘tkazgan izlanishlari shuni ko‘rsatdiki, bu hududda Buddizm diniga oid juda boy madaniy meros qolgan edi. Buddizm bilan bog‘liq bo‘lgan stupa, g‘or ichiga ishlangan ibodatxonalar Hindistonning shimoliy hududlaridan sharqqa Kobuldan Balxgacha kirib keldi. U yerlardan esa, O‘rta Osiyo va uzoq Sharqqa qarab tarqaldi. Afg‘oniston maydonida Budda bilan bog‘liq bo‘lgan ikki mingdan ortiq g‘or ichiga ishlangan ibodatxonalar eramizning I-V asrlarida yaratilgan. Bamian daryosi vohasi Hindukush qirining janubiy qismi atrofidagi g‘or ichiga ishlangan ibodatxona kompleksi mashhurdir. Ammo so‘nggi yillarda bu me‘moriy obidalarining katta qismi terrorchilar tomonidan yo‘q qilindi. Bu yerda mill. avv. V-VI

asrlarda o'yib ishlangan ikki mingdan ortiq g'or topilgan. Ibodatxonalar qurilishida bitta rejaga amal qilinmagan. Ular ancha betartib qurilgan, ko'pchiligi katta Budda haykallari atrofida to'planadi. Tashqi tomondan bu ibodatxonalar ko'rimsiz. Lekin ularning ichki bezagiga alohida e'tibor qaratilgan. G'ordagi ibodatxonalarning xonalari dumaloq, to'rtburchak, kvadrat, ko'pburchakli bo'lib, tom qismi ham tekis. Shunday g'or ibodatxonalaridan birining kvadrat shaklidagi xonasi shiftiga yog'och bilan yopilgan ko'rinish o'yib ishlangan. Ba'zi g'or ibodatxonalarida tokchalar mavjud bo'lib, unga o'tirgan holatdagi Budda haykali qo'yilgan, devorlari esa Budda bilan bog'liq voqealar va shogirdlari tasviri ishlangan suratlar bilan bezatilgan. Bamian devoriy suratlarida ishlatilgan asosiy ranglar majmui olti xil bo'lib, bular oq, qora, qizil, sariq, yashil va ko'k ranglardir. Ustalar mineralli pigmentlar va organik bo'yoqlar yordamida ishlagan tasvirlari yorqinligini XX asrgacha ham yo'qotmagan edi. Budda haykali, asosan, ikki holatda – turgan holatda, butun bo'y-basti bilan yoki chordana qurib o'tirgan holatda ishlangan. Fundukiston (Kobuldan shimoli-g'arbda) monastirida ham devoriy surat va haykaltaroshlik asarlari saqlanib qolgan. Bu monastir bezagida so'g'd monumental-dekorativ san'atiga o'xshashlik bor.

Arablarining Afg'oniston yerlarini bosib olishlari natijasida uning qadimiy san'at va madaniyatiga katta zarar yetdi. Qadimgi din bilan bog'liq bo'lgan ibodatxona va tasviriyy san'at asarlari vayron qilindi. Uning madaniyati va san'ati xarakterida o'rta asr davri O'rta Sharqning umumiy madaniyatiga xos fazilatlar yetakchilik qilib, ayniqsa, geometrik, o'suvchan va shartli naqshlar shakllana boshladi. Islom dini bilan bog'liq bo'lgan masjid, madrasa va minoralar qurildi. Hukmdorlarning serhasham maqbaralari qurilishiga e'tibor berildi. Qurilishda pishiq g'isht, sirli koshinlar ishlatilishi esa davr me'morchiligiga o'zgacha fayz kiritdi. X asrdan XIII asr boshlariga qadar Afg'oniston goh Somoniylar, goh G'aznaviylar, keyinchalik saljuqiy va nihoyat, Guridiylar davlati tarkibida bo'ldi. G'aznaviylar davrida bu yerda ko'plab hashamatli binolar, masjid va madrasalar, karvonsaroy, hammom va bozorlar qurildi. Ayniqsa, juma masjidi qurilishiga alohida e'tibor berildi. Uning badiiy bezatilishiga esa eng yaxshi ustalar va quruvchilar jalb qilindi. Qandahor yaqinidagi XI-XII asrlarda qurilgan masjid xarobalari hozir ham o'zining ulug'vorligi,

sernaqsh va nafisligi bilan kishini hayratlantiradi. Afg'oniston me'morchiligida minoralar qurilishi keng o'rin egalladi. Dumaloq, ba'zan qirrali qilib pishiq g'ishtdan qurilgan minoralarning yuzasi sirli koshin va pishiq g'ishtlardan ishlangan naqsh va yozuvlar bilan bezatilgan.

Sulton Ma'sud III minorasi Afg'onistonning XI-XII asrda asos solingan G'azni shahri yaqinida qurilgan. Shahar vayronalari atrofida joylashgan ushbu ikki minora Mahmud maqbarasi yaqinida joylashgan bo'lib, me'morchilik yechimi Ozarbayjon, Eron, O'rta Osiyo va Hindiston minoralariga juda ham o'xshash. Bu inshootni zafarga oid minoralar sifatida qabul qilish to'g'ri bo'ladi. Bu ikki minoraning ko'ndalang ko'rinishi sakkiz burchakli yulduz shakliga ega bo'lib, balandligi 20 metrni tashkil qilgan. XX asrning 30-yillarida ushbu sakkiz burchakli minoralar tepasiga dumaloq stvol (daraxt tanasi) o'rnatilgan bo'lib, ushbu qurilish umumiy 50 metr balandlikka ega bo'lgan. Minora burchaklari (qirralari) naqshli belbog'lardan, ya'ni o'yma terrakotali plitkalar va g'ishtdan terilgan figurali bezakka ega bo'lgan. Minora bezaklari XII asr me'morchiligida urf bo'lgan qizg'ish ottenkasi bo'lgan pishiq g'isht va terrakota yordamida ishlangan.

Sulton Ma'sud III minorasi. XII asr.

Balx vodiysidagi Davlatobodda qurilgan minoraning boy bezagi, asosan, pishiq g'ishtlarning kombinatsiyasi hisobiga amalga oshirilgan. Minoralarning ayrimlari esa tayyor o'yma sirli koshinlar bilan pardoqlangan. Bu davrda madrasalar, maqbaralar qurilishi ham kengaydi, shoh va zodagonlarning saroylari serhasham qilib ishlandi.

Devorlarni bezatishda bo‘rtma tasvirlardan, o‘ymakorlik san’atidan ham foydalanildi.

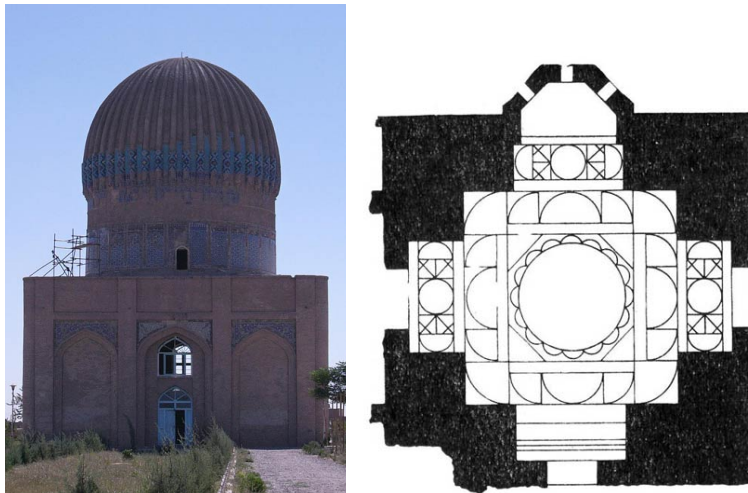
Afg‘oniston san’atida rassomlik va haykaltaroshlik butun feodalizm davrida rivojlangan. Ilk feodalizm davrida ko‘proq Budda hayoti va faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan tasviriy san’at asarlari yaratilgan bo‘lsa, afg‘on yerlariga arablarning kirib kelishi natijasida islom dini bilan bog‘liq bo‘lgan san’at tarqaldi. Buddizm dini bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘plab yodgorliklar barbod qilindi. Lekin islom dini jonli narsalar rasmini chizish va haykalini ishlashni man etgani bilan, zodagonlar va xonlarning saroy, qasrlari devoriy surat va bo‘rtma tasvirlar bilan bezatildi. Albatta, bu hol keng miqyosda yoyilmagan bo‘lsa ham, ayrim saroylar xarobalarida shu tasviriy san’at namunalarining topilishi fikrimizning dalilidir. Bu xususta G‘aznaviylar saroyi devoridagi surat va bo‘rtma tasvirlar diqqatga sazovordir. Ularda raqsga tushayotgan raqqosalarning bo‘rtma tasviri, sultonlar hayotiga bag‘ishlangan mavzuli kompozitsiyalar mavjud. Lashkari – bozordagi G‘aznaviylar saroyi ustuniga ishlangan devoriy suratdan lavhalar mazkur davr badiiy mahoratidan dalolat beradi.

Afg‘oniston san’ati va madaniyatining yangi taraqqiyot bosqichi Temuriylar davriga to‘g‘ri keladi. Amir Temur imperiyasi tarkibida bo‘lgan hozirgi Afg‘oniston yerlarining katta qismi Temurning o‘g‘li Shohruh tasarrufiga o‘tgandi. Temur vafotidan keyin esa O‘rta Osiyoning asosiy hukmdorlaridan bo‘lib qolgan Shohruh davrida Xirot mamlakatning madaniy va siyosiy markaziga aylandi va XVI asrgacha o‘zining mavqeini saqlab qoldi. Shu yerda buyuk o‘zbek mutafakkiri Alisher Navoiyning ko‘p yillik hayoti o‘tdi. Sharqning buyuk musavviri Kamoliddin Behzod yashab ijod qildi. Temuriylar davrida madrasa, masjid va maqbaralar, ajoyib minoralar qad ko‘tardi.

Park-bog‘ san’atining ilmiy qonuni yaratildi. Fuqaro me’morligi qurilishi avj oldi. O‘z otasidan o‘rnak olgan Shohruh Xirot shahri ko‘chalarini qayta qurib chiqish va tartibga solish masalasi bilan shug‘ullandi. Shaharda karvonsaroy, hammom va boshqa ijtimoiy binolar qad ko‘tardi.

Gavharshod maqbarasi shu davr yodgorliklaridan bo‘lib, u o‘z qurilishi jihatidan Temur maqbarasini eslatadi. Me’mor Qavmiddin

tomonidan ishlangan bu maqbara 1432-yili bitkazilgan. Kub ko‘rinishidagi bino baland baraban va feruza rangli qovurg‘asimon gumbaz bilan yakunlanib, Amir Temur maqbarasini yodga soladi. Maqbara ichki ko‘rinishi xoch shaklida bo‘lib, qalqonsimon parus va arkalar ustidan gumbaz yotqizilgan.

Gavharshod maqbarasi va tarxi

Mazkur davrda Xirotdan tashqarida ham bir qator yirik me‘morlik yodgorligi yaratildi. Ular orasida Balxdagi masjid o‘zining originalligi bilan ajralib turadi. Din targ‘ibotchisi shayx Abu Nasr Porsiyga atab bunyod etilgan ushbu peshtoq-gumbazli masjid o‘zinig ishlanish me‘morlik hajmlari va uslubining hisobiga o‘zigacha ko‘rinish kasb etgan.

Abu Nasr Porsiy maqbarasi

Abu Nasr Porsiy masjidi Balxda XV asrda qurilgan. Asosiy binoning sakkiz qirrali asosiga baland barabanli qovurg‘ali gumbaz

o'rnatilgan. Baraban o'rnatilishi uchun sakkiz qirrali poydevor ishlatilishi binoning balandligini maksimal darajada oshirishga xizmat qilib, konstruksiyaning mahobatli yengilligini uyg'otgan. Ulug'vor yarim aylana peshtoqi tokchali arkaga o'rnatigan. Ushbu bino me'morchiligi o'ziga xos dinamikaga egaligi bilan ajralib turadi. Binoning asosiy tektonikasi yarim gumbaz bilan hoshiyalangan peshtoq hisoblanadi. Binoning aniq konstruksiyasida ishlatilgan to'q va och rangdagi havorang tUSDagi naqshinkor bezaklari majmuada garmoniya hosil qilgan. Binoning baland nayzasimon arkli peshtoqi, unga yopishgan arqonsimon yarim ustunlar binoning ko'rinishiga salobat kiritgan. Balxdagi Mozori Sharif ziyoratgohi ham Abu Nasr maqbarasi bilan bir vaqtda qurilgan bo'lib, o'zining nafis mayolikasi bilan ajralib turadi. XVIII asr me'morligi ichida yana bir o'ziga hos maqbara bo'lib bu Afg'oniston davlatining asoschisi Ahmad shoh Durraga atab qurilgan inshootdir. An'anaviy islom me'morchligida qurilgan peshtoq-gumbazli bu bino ham o'zining nafis bezakdorligi bilan ajralib turadi.

Temuriylar davrida Xirot kitob bezash, musavvirlik, xattotlik san'atining yetuk markaziga aylandi. Shohruh hukmronlik qilgan bu davrda Xirotida eng yaxshi xattot, miniatyura ustalari, lavvoh va muzaxxiblar ijod qilib, O'rta Sharq madaniyatining shuhratini olamga yoydilar. Afg'oniston amaliy san'atining boyligi shu hududda yashagan o'troq va ko'chmanchi xalqlarning badiiy ijodi ta'sirida uzoq asrlar davomida sayqal topib kelishi bilan bog'liq. Afg'on amaliy san'atining eng ko'zga ko'ringan turlari metallga qayta ishlov berish, gilamdo'zlik va yog'och o'ymakorligidir. Metallga qayta ishlov berish badiiy markazlari bir necha asrlar davomida turli hududlarda G'azna, Hirot, Qandahorda ravnaq topdi. Gilamdo'zlik asosan Hindukushning shimoliy hududlarida ishlab chiqarilgan bo'lsa, Kobuldagi yog'och o'ymakorligi ustalari o'z ishlari bilan mashhur bo'lgan. Metallsoz ustalar bronzadan ishlagan ko'za, lagan, shamdon, qozon, o'q-yoylarga naqshlar, qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar yordamida zeb berilgan.

Afg'oniston amaliy san'atining eng yorqin namunasi bu bronzadan ishlangan qozon hisoblanib, idishda uning ishlab chiqarilgan (yasalgan) vaqti 1163-yil bilan belgilangan. Qozonning qorin qismi

uzunasiga sakkizta belbog‘ga bo‘linib bezakli naqshlar, insonlar, hayvonlar, qushlar tasvirlari o‘yib ishlangan hamda kumush va qizg‘ish mis yordamida inkrustatsiya qilingan.

Bronzadan ishlangan qozon. Hirot kumush va mis bilan inkrustatsiya qilingan. 1136-y. Sankt-Peterburg, Ermitaj.

Butun Sharqda Xirotning ipak gilamlari va shimoliy hududlarida jun ipdan to‘qilgan gilamlari juda mashhur bo‘lgan. Gilamlarda rang-barang geometrik va o‘simliksimon naqshlar motivi yetakchilik qilgan. Ushbu gilamlarning koloristik gammasi to‘g‘risida XV-XVI asr miniatyurasidagi tasvirlar orqali ko‘rishimiz mumkin. Jun ipdan to‘qilgan gilamlar to‘q qizil rangli fonga ko‘pqirrali burchak naqshlari ishlanganligini ko‘rishimiz mumkin. Jun ipning pishiqligi va ranglarining mustahkamligi bilan bu gilam turi ajralib turadi.

Yog‘och o‘ymakorligi bu hududning me‘morchiligida (ustunlar, oyna panjaralari, eshik va romlar) va turmush tarzida keng ishlatilgan. Material sifatida archaning noyob turi bo‘lgan pushti aralash jigarrang yog‘ochga ega bo‘lgan qora archadan keng foydalanilgan. Kundalik turmush buyumlaridan idishlar, lavh, shirma va boshqa turli buyumlar ishlanib, o‘yma naqshlar bilan zeb berilgan. Naqshlarda geometrik figuralarni o‘simliksimon shartli tasvirlar bilan qo‘shib ishlatishgan. Afg‘oniston amaliy san‘ati kundalik turmush tarzi bilan bog‘liq holda rivojlanib, qadimiy an‘analarni o‘zida saqlab qolgan holda keyingi asrlarda badiiy maktablar shakllanishiga zamin yaratgan.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asr Afg'oniston amaliy san'atiga ta'rif bering?
2. O'rta asr Afg'oniston me'morchilik san'ati rivojlanishi qanday voqyealar bilan kuzatiladi?
3. Afg'oniston me'morchiligining asosiy bosqichi nimalardan iborat edi?
4. Afg'oniston san'atida rassomlik va haykaltaroshlik qaysi davrda rivojlangan?
5. O'rta asr Afg'oniston san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan?
6. Temuriylar davrida Xirot qaysi san'at turlarining yetuk markaziga aylandi?
7. O'rta asrlar Afg'oniston me'morchiligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o'ting?

8-MAVZU. O'RTA ASRLARDA HINDISTON VA POKISTON SAN'ATI

REJA

1. Hindiston me'morchiligining o'ziga xosligi
2. Pokiston me'morchiligining o'ziga xosligi
3. O'rta asrlarda Hindiston va Pokiston amaliy san'ati

Tayanch so'z va iboralar: Arka, qubbali konstruksiyalar, Buyuk Mo'g'ullar Imperiyasi, qizg'ish qumtoshdan, alebastrli panel, marmarli inkrustatsiya.

Hindiston me'morchiligining o'ziga xosligi. Hindiston geografik jihatdan janubi-sharqiy Osiyoning katta qismini egallab, Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo davlatlari bilan bir qatorda, o'rta asrlar tarixiy va madaniy jarayonlarida muhim ahamiyatga ega mamlakat. O'rta asrlar hind tarixi xronologik jihatdan katta vaqtni o'z ichiga olib VII-XVIII asrlarni qamrab oladi va ikkita asosiy bosqichga bo'linadi: birinchi bosqich, katta bo'lmagan, siyosiy mustaqil bo'lgan feodal davlatlar vujudga kelishi va parchalanishi bilan tugaydi; ikkinchi bosqich, rivojlangan feodalizm davri, markazlashgan Deli Sultonligi (XIII-XIV asrlar) yuzaga kelgan va Buyuk Mo'g'ullar Imperiyasi (XVI-XVIII asrlar) bilan Hindistonda o'rta asrlar yakunlangan.

Bu davrda Hindiston san'atida badiiy o'ziga xosligi, me'moriy va tasviriy usullarining o'ziga xosligi bilan ajralib turgan qator mahalliy maktablar vujudga keladi. Bu boy badiiy merosni yaratishda mamlakatning ulkan hududda yashovchi ko'plab qabila va xalqlar qatnashgan.

XII asr oxirlari – XIII asr boshlarida Hindiston siyosiy va iqtisodiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'lgan. Rodjalar o'rtasidagi o'zaro nizo va urushlar tufayli aholi katta qiyinchiliklar ko'radi, mamlakat o'ta nochor ahvolda qolgan. Urushlar natijasida og'ir ahvolda qolgan mamlakat bosqinchilar tomonidan ishg'ol qilingan. Arab xalifaligi qulagach, Afg'onistonning G'azna shahrida kuchli musulmon davlati vujudga keladi. Uning hukmdori Mahmud G'aznaviy XI asr boshlarida Hindistonga 17 marotaba hujum uyushtirgan. Mamlakatning butun shimoli-g'arbiy qismi talon-toraj qilinadi. Zabt etilgan boyliklar G'azna

shahriga olib ketiladi va ko‘plab aholi qullikka sotib yuboriladi. Bir necha asrlar davomida Hindiston musulmonlar tomonidan ishg‘ol qilinadi va nihoyat mamlakatning butun shimoliy qismi bosib olinadi. Musulmon feodallarning Hindiston shimolidagi yerlari o‘rnida XIII asr boshlarida markaziy Dehli shahrida katta davlat vujudga keladi. Davlat Dehli Sultonligi deb nomlanib, Hindistonning katta qismini o‘ziga bo‘ysundiradi. Hind aholisi katta aziyat chekadi, sultonlikning barcha yerlari sultonga tegishli deb e‘lon qilinadi. Musulmon feodallariga sulton katta viloyatlarni hadya qilib, ular aholidan soliqlar undirganlar. Undirilgan mablag‘ning bir qismi feodal qo‘lida qolib, shuning hisobiga qo‘shin yollagan, zarur vaqtda sulton hukmi bilan jangga kirgan. Keyinchalik feodallar hadya etilgan yerlarni butunlay o‘z boshqaruvlariga olib, sultonga bo‘ysunmay qo‘yadilar va XIV asrga kelib Dehli Sultonligidan mustaqil knyazliklar ajralib chiqa boshlaydi.

Dehli Sultonligi turkiy feodallardan chiqqan Qutbiddin Oybek tomonidan tashkil etiladi. Shimoliy Hindistonning katta qismi Muhammad Guri davrida deyarli 20 yil ichida bosib olinadi. Bosqinchilarga qarshilik ko‘rsatishga knyazliklarning o‘zaro urushlari, ayniqsa, kasta tizimining tabaqaga ajratish an‘analari to‘sqinlik qiladi. Misol uchun, davlat mudofaasi askarlar kastasi – kashtriylar majburiyati bo‘lib, boshqa kastalar bu ishga aralasha olmagan.

O‘rta asrlar davrida Hindistonda ilk yirik markazlashgan davlat tashkil etilishi Islom dini davlat dini deb e‘lon qilinishi bilan bog‘liqdir. Bunga nafaqat bosqinchi hukmdorlarning e‘tiqodi, balki induizmning ijtimoiy bo‘linishlar, tabaqaga ajratish, o‘zaro birlasha olmasligi asosiy sabab bo‘lib, Islom dini davlatni birlashtirish uchun kuchli g‘oya bo‘lib xizmat qilgan. Islom dinining hind jamiyatida braxmanizmdan ustun kelishiga, barcha insonlarning kasta va irqiy kelib chiqishiga qaramay yaratgan oldida tengligi g‘oyalari sabab bo‘ladi. Shu sababli, ayniqsa quyi kastaga mansub ko‘plab hindlar o‘z hayotlarini yaxshilash umidida islom dinini qabul qilishadi.

Ulkan markazlashgan davlatning tashkil topishi hind ijtimoiy va siyosiy hayotiga katta o‘zgarishlar olib keldi. Dehli Sultonligida davlat boshqaruvi turk qabilasidan chiqqan sultonning yaqinlari bo‘lgan zodagonlar qo‘liga o‘tadi. Ular qadimgi hind aristokratlari – oqsuyaklari o‘rniga o‘tiradilar. Boshqaruvning sulton va uning yaqinlari qo‘liga

o'tishi, kuchli markazlashgan davlat tuzish imkonini beradi. Uning qo'l ostida katta, doimiy armiya bo'lib, shu davrda shimoldan boshlangan mo'g'ul bosqinlaridan hamda xalq qo'zg'olonlarini bosish uchun muhim bo'lgan.

XIII-XV asrlar oralig'ida Shimoliy Hindiston san'atida asosiy o'rinni me'morchilik egallagan. Islom dinining hukmronlik qilishi hind me'morchiligining xarakterida aksini topadi. Mavjud bo'lgan diniy qarashlardan tubdan farq qilgan Islom dini, butunlay yangi diniy inshootlar qurilishiga olib keladi. Buddizm tarqalishi braxmanizm mavjud bo'lgan vaqtda ro'y beradi. Buddizmning yo'qolib ketishi diniy inshootlarning o'zgarishiga olib kelmaydi. Masalan, Elura qoya ibodatxonalarida buddizm davrida vujudga kelgan tizim qo'llanilgan.

Ilk masjid Dehlida vishnuizm ibodatxonasi o'rniga (1193 yilda) qurila boshlab nomi Quvvat ul-Islom deb atalishni. Ibodatxonaning kolonnalari masjid galereyasiga aylantirilgan va butun ibodatxona yangi me'moriy kompozitsiyaga bo'ysundirilgan. Arka, qubbali konstruksiyalar, ohaktosh qorishmalarining qo'llanilishi hind me'moriy san'atini yangi bosqichga olib chiqadi. Ammo, yangi talablar o'rta asrlar hind me'morchiligining o'ziga xosligini yo'qotishiga sabab bo'ldi. Birinchi navbatda haykaltaroshlikning yo'qligi bunga sabab bo'ladi. VII – XIII asrlarda hind san'ati asosi bo'lgan me'morchilik va haykaltaroshlikning sintezi endilikda mutlaqo zid bo'ladi. Asosiy qurilish materiali qizil qumtosh bo'lgan. Bundan tashqari, tosh keng qo'llanilgan. Ayniqsa, dekorativ bezak uchun qo'llanilgan an'analar yangi diniy taqiqlar tufayli tubdan o'zgaradi. Haykaltaroshlik namunalari taqiqlanishi tufayli toshga ishlov berishning yangi usullari kirib keldi. Bundan tashqari, binoning strukturasi o'zgarishi bilan yangi qonuniyatlar qabul qilinishga majbur etadi.

Endilikda o'ta nafis, inkrustatsiya bilan bezatilgan, jimjimador o'yma hind me'morchiligidagi yangi dekorativ bezak sifatida qo'llaniladi. Dekorativ o'yma me'moriy yuzani buzmay, uning qonuniyatlaridan chetga chiqmaydi, geometrik va epigrafik ornamentlar devor yuzasini murakkablashtirib, boyitib, shu bilan unga qat'iy tartib hissini beradi.

Feodalizm rivojlanishi bilan hind tosh me'morchiligida diniy inshootlardan tashqari dunyoviy binolar qurilishi ham keng tarqaladi. Saroy, shahar darvozalari va qal'alari shular jumlasidan. Diniy

inshootlardan asosan masjid va maqbaralar qurilgan. XII-XIII asrlar Dehli Sultonligi davriga oid ilk namunalar minorali Qutb Minor (1231), Quvvat ul Islom (1193-1200) masjidi va Ajmirdagi masjid (1210).

Qutb Minor – balandligi 72,5 m, asosiy diametri – 15 m, yuqori qismi diametri – 2 m bo‘lib, g‘ishtdan ishlangan eng yuqori minora hisoblanadi. Minora o‘zining hajmi, proporsiyalari, plastik yechimi bilan eng mashhur inshootlardan hisoblanadi. Minora tektonikasi jiddiyligi va aniqligi bilan e‘tiborni tortadi. Minora 5 qavat yoki bo‘linmalarga bo‘lingan, har bir yarus diametrik va balandligi yuqoriga qarab qisqarib borgan. Zilzila tufayli minoraga shikast yetadi, XIV asrda qayta tamirlangach, pastki qizil qumtoshdan ishlangan uch yarusli plitasi o‘zgarishsiz qolib, yuqoridagi ikki yarusi sarg‘ish marmardan ishlanadi.

Qutb Minor

Dehli sultonligining davrida Tug‘lukiylar hukmronligi davrida (XIV asr) katta qurilish ishlari olib boriladi. Hududiy jihatdan sultonlik Muhammad Tug‘luk (1325-51) davrida maksimal kengayadi va qudratli davlatga aylanadi. Ammo, sultonlik rivoji eng yuqori cho‘qqiga yetgan davrda uning parchalanish jarayoni boshlandi. 1398-1399 yillarda Temurning Hindistonga yurishi sultonlikni butunlay parchalanishga olib keladi. Sultonlik susayib, kuchini yo‘qotishiga davlat ichidagi o‘zaro qarama-qarshiliklar, qo‘zg‘olonlar, hindlar va musulmonlar o‘rtasidagi nizolar sabab bo‘ladi.

Hind yerlarining turkiylar tomonidan bosib olinishi, musulmon feodallarining hukmronligi Hindistonda yirik markazlashgan davlatlarning yuzaga kelishiga olib keldi. Bobur va uning vorislari hukmronlik qilgan Hindiston XVI-XVII asrlarda o‘zining eng gullagan davrini boshidan kechirdi. “Musulmonlar” bilan kirib kelgan yangi Islom dini davlat diniga aylandi. Uning ta’siri esa me’morchilik va tasviriy san’atda o‘z ifodasini

topdi. Shimoliy Hindistonda O'rta Sharq me'morchiligi an'analari asosida yaratilgan masjid, minora, maqbaralar qurila boshladi. Me'morchilikda keng ishlatilgan haykaltaroshlik san'ati o'rnini o'yma va chizma naqshlar egalladi, jonli narsalar tasvirini ishlash kamaydi.

Bobur Mirzoning nabirasi Akbar Shoh (1556-1605) so'ngra Shoh Jahon (1627-1658) hukmronlik qilgan davrda me'morchilik yanada rivojlanadi. Bu davrlarda ayniqsa Agra shahrida yirik qurilishlar guvohi bo'lishimiz mumkin. Bu davr me'morchiligi ulkan qurilish inshootlari bilan ajralib turadi.

Sher Shoh maqbarasi hind va islom me'moriy yodgorligi bo'lib, XVI asr o'rtalarida imperator Sher Shoh sharafiga me'mor Mir Muhammad Alival Xon tomonidan qurilgan. Ulkan sakkiz qirrali tarx asosida qurilgan bino sun'iy ko'l markazida qurilgan. Bino qizil qumtosh hom ashyosidan bunyod bo'lib inshoot balandligi 37,19 metr. Ko'l yuzasida suzib turgandek tasavvur uyg'otadigan ushbu ulug'vor maqbara eniga 80 metr, balandligi 50 metrga yetadi.

Sasaramdagi Sher shoh maqbarasi. 1540-y. Umumiy ko'rinish.

Binoning yuqoriga qarab kichrayib boradigan shakli inshootga mahobatli ko'rinish bag'ishlaydi. Maqbaraning quyi qismida joylashgan zinapoyalar to'rtburchak shakldagi poydevorga ulanib ketib, bino go'yo

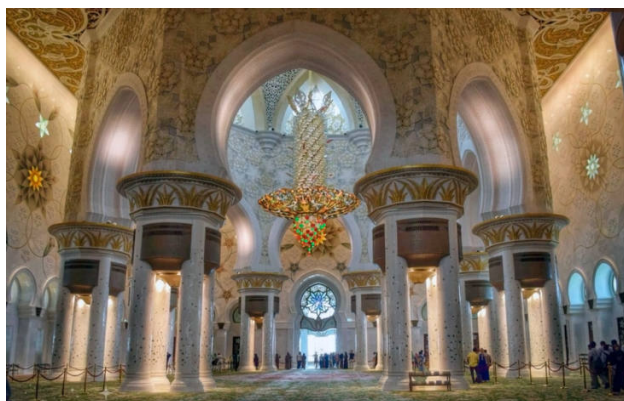
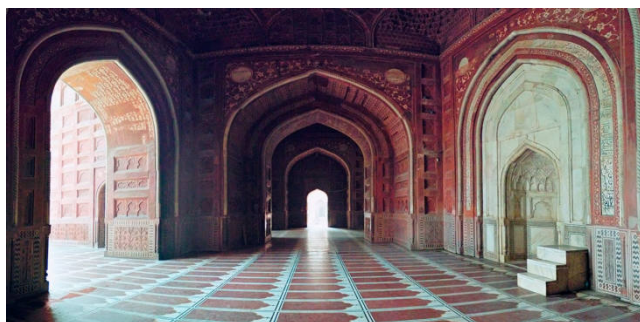
suv sathidan ko'tarilgandek tasavvur uyg'otadi. Bino ustma-ust qo'yilgan ikkita oktagondan iborat bo'lib, ularning ustki qismi yarim sharsimon gumbaz bilan qoplangan. Gumbaz shpil bilan tugallangan. Maqbaraning ikkinchi qavati bo'ylab arkali ochiq ayvon joylashgan. Uning gumbazli paviloni me'morchiligining sodda, ammo jiddiy detallari binoga ulug'vorlik va hashamat bag'ishlaydi.

Toj Mahal maqbarasi Agrada 1631-1652 yillar oralig'ida Shoh Jahon tashabbusi bilan qurdiriladi. Afsonaviy maqbara me'moriy bog' ansambli hisoblanib, Shoh Jahonning suyakli rafiqasi Mumtoz Mahal sharafiga qurdirilgan inshoot hisoblanadi. Ushbu majmua maqbara, masjid va majlislar xonasidan tashkil topgan bo'lib, ular Jamna daryosi bo'ylab cho'zilgan qizil qumtosh plitalardan terilgan mahobatli platforma ustida qad ko'targan. Majmuaning janub qismida uch tarafdin devor bilan o'ralgan keng chorbog' ulanib ketgan. Chorbog' devorlari markazida darvoza o'rnatilgan. Ansamblida maqbara, masjid, majlislar paviloni joylashgan. Asosiy darvoza janub tomonga qurilgan. Mahobatli kirish qismi to'g'riburchak planga ega bo'lib, burchaklariga yuqorisida gumbazli pavilonga (chatri) ega dumaloq minoralar ishlangan. Baland va ulug'vor arka peshtoq orqali markaziy alleyaga o'tilib, bog' orqali oq marmardan ishlangan majmua markazi hisoblangan maqbaraga o'tilgan. Maqbara kvadrat asos ustiga ko'tarilgan bo'lib, tashqi qismi oq marmar bilan qoplangan. Maqbara balandligi 75 metr, maydon burchaglarida joylashgan to'rtta minoraning balandligi 41 metr. Oq marmardan ishlangan kompleks qizg'ish platformalar markazida joylashgan. Gumbazlari oq marmardan, binoning o'zi qizg'ish qumtoshdan bo'lgan masjid va majlislar ansambli maqbaraning ikki yonidan o'rin egallagan.

Toj Mahal maqbarasi

Toj Mahal majmuasi o'zining tashqi ko'rinishi jihatidan benazir me'moriy yechimga ega bo'lgan, proporsiya va uyg'unlikka boy binodir. Inshoot qurilishida ishlatilgan marmar turi o'ziga xos xarakterga ega bo'lib, uning rangi kun paytiga qarab turli rangda jilvalanib o'zgaradi, bu o'z navbatida maqbaraga tengsiz go'zallik baxsh etadi. Bu binoni qurishda Hindiston, Turkiya, Eron, O'rta Osiyo va Afg'oniston ustalari qatnashgan. Keng va ko'rkam gumbaz, uning atrofiga qurilgan to'rt minora Toj Mahalga tugallik va ko'rkamlilik baxsh etadi. Uni yengil, go'yo yuqoriga fazoga intilayotgandek qilib ko'rsatishga xizmat qiladi. Binodagi arka va ustunlar bu yengillikni yanada oshiradi.

Maqbaraning ichki ko'rinishi

Toj Mahalning aksi uning qarshisidagi hovuz suvida tovlanib, butun majmua jozibasini yanada kuchaytiradi. Dehlida Shoh Jahon davrida qurilgan Jome masjidi ham oq marmardan ishlangan, minoralari esa qizil marmar bilan pardozlangan. Toj Mahal hind me'morchiligining eng ko'zga ko'ringan qurilishlarning so'nggisi deb hisoblanadi.

Maqbaraning ustunli ayvoni

Maqbara bezaklari

Marvarid masjidi Hindistonning Agra shahrida Shoh Jahon tashabbusi bilan qurilgan. Masjid nomlanishi bino gumbazlarining quyosh nuri tufayli jilvalanishi natijasida paydo bo'lgan. Ushbu masjid Shoh Jahon tomonidan qirollik sudi a'zolari uchun qurdirilgan deb tahlil qilinadi. Masjid gumbazlarining soni uchta. Masjid qurilishda oq marmar va qumtosh materialidan foydalanilgan. Masjid qiyalikda joylashgan. Ichki hovli galereya bilan o'ralgan. Uchta gumbazdan iborat tom qismi oq marmardan, devorlari qizg'ish qumtoshdan ishlangan. Masjid panjaralari hind an'anaviy stilida ishlangan. Bino yettita asosiy o'tish joyiga ega bo'lib, undan ko'plab baland arkali kirish qismi mavjud.

Marwarid masjidi (Moti). Agra.

Marwarid masjidi ustunlari.

Marwarid masjidi binosi Dehli shahrida joylashgan. 1659 – 1660-yillar Aurangzeb tashabbusi bilan qurilgan bu bino asosan oq marmardan ishlangan. Aurangzeb otasi Shoh Jahon Agrada qurdirgan masjiddan ilhomlanib bu binoga asos soladi.

Marwarid masjidi

Vereshagin. Dehlidagi Marvarid masjidi, 1880-y.

Pokiston me'morchiligining o'ziga xosligi. Badaxshon masjidi o'zining kattaligi bo'yicha Islomoboddagi Feysal masjididan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Masjid Laxorda 1673-1674-yillar Aurangzeb tashabbusi bilan quriladi. Masjid gumbazlari soni uchta, minoralar soni sakkizta bo'lib, balandligi 62 metrni tashkil qiladi. Masjidning qurilishida asosan qumtoshdan foydalanilgan. Masjidning ichki hovlisi kattaligi 159x527 metrni tashkil qiladi. Ibodat zalida oq marmardan bo'lgan uchta ulkan gumbazni qizil qumtoshdan ishlangan minoralar konstruksiyasi tutib turadi.

Badaxshon masjidi

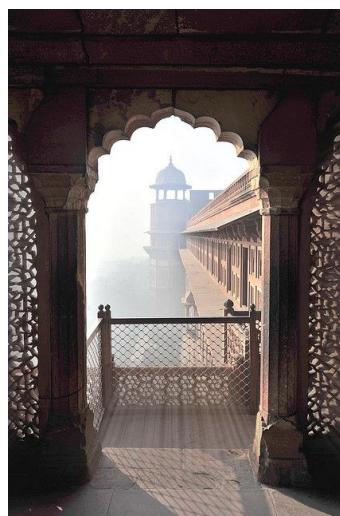
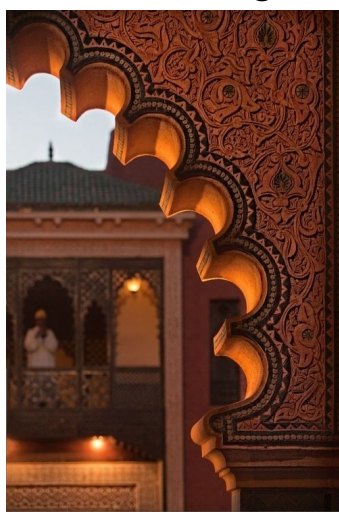
Asosiy kirish qismiga uch tomondan zinapoya o'rnatilgan bo'lib, zinapoya orqali qizg'ish qumtoshdan ishlangan peshayvonga o'tiladi. Masjidga kirish qismida ko'p sonli ustunlar o'rnatilgan bo'lib, ular 19,8 metrli ikki yarusli pavilonni hosil qiladi. Pavilon tepasidan baland uch markazli o'yma naqshli bezak berilgan gumbaz o'rnatilgan. Mahobatli darvoza orqali katta ichki hovliga kirish mumkin. Uch markazli minoralarning tashqi diametri 20,2 metr. Ichki diametri 2,55 metrli

dumaloq shaxtadan tepaga qarab torayib ketgan vintsimon zinapoyalar minoraning yuqori qismiga olib chiqqan.

Masjid minoralari

Binoning asosiy kirish qismidan devorlari g'ishtdan ishlangan ichki hovliga o'tiladi. Hovli markazida oq marmardan favvora ishlangan bo'lib, ibodat oldidan shu yerda poklanilgan. Bugungi kunda favvora bu vazifani bajarmayapti. Hovli atrofidagi galereyani nafis arkalar o'rab turib bu joyda Boburiylar davrida madrasa joylashgan bo'lgan. Hovlining g'arbiy tomonida masjidning markaziy binosi joylashgan. Bino ulkan uchta nafis gumbaz bilan qoplangan. Qizg'ish qumtoshdan ishlangan fasad albastarli panelga nafis o'yma naqshlar va marmarli inkrustatsiya bilan bezak berilgan. Markaziy kirish qismidagi gumbaz balandligi 16,5 metrni tashkil qilgan. Mehrob marmardan ishlangan.

Nafis o'yma naqshli arka

Vazir Xon masjidi. Masjid qurilishi Boburiylar sulolasi vakili Shoh Jahon davrida boshlanib, 7 yil davom etgan (1634-1635-y.). Masjid Laxorda Vazir Xon tashabbusi bilan qurdirilgan. Masjid minorasi ikkita bo‘lib balandligi 30,5 metrni tashkil etgan.

Vazir Xon masjidi

Shahid Ganj masjidi 1653-1722-yillarda Laxor shahrida bunyod qilingan. Masjidning ilk nomi Abdulla Xon masjidi deb atalgan. Masjid Shoh Jahon davrida Abdulla xon sharafiga qurilgan. Masjid uchta gumbaz va beshta arkadan iborat. Masjidning o‘ziga xosligi mevali daraxtlarga boy ichki hovliga ega edi. 1935-yil 7-iyulda masjid batamom vayron etilgan.

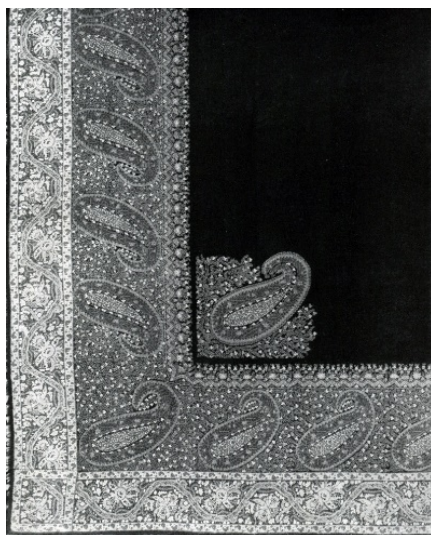
Shahid Ganj masjidi

O‘rta asrlarda Hindiston va Pokiston amaliy san’ati. Hind ustalari yangi davr me’morchiligi kompozitsiyasini qadimgi hind san’ati an’analari bilan boyitdilar. Bu xususiyat minoraning ochiq ayvonchalar bilan bir necha qavatga ajratilishida, minora yuzasining Burma qilib bezatilishida va nur-soya o‘yinining boyligida seziladi. Bu minora o‘z prototiplaridan keskin ajralib turadi. Hind ibodatxonalari tipi o‘rniga musulmon masjidlari qurildi. Islom dini bilan bog‘liq bo‘lgan hind

masjidlari tarx hamda kalonnalar tuzilishi jihatidan sodda va ratsionaldir. Uch tomoni ustunli ayvonchalar, to'rtinchi tomoni ustunli nomozgoh bo'lib, uning g'arb tomonida mehrob joylashgan. Hindistonda qurilgan dastlabki masjidlar badiiy jihatdan sodda bo'lgan. Boburiylar hukmronlik qilgan XVI-XVII asrlarda hind san'ati va madaniyati yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Keyinchalik markazlashgan Boburiylar davlatida yangi shaharlar (Agra, Fatehpur-Sikri) vujudga keldi. Mustahkam devorlar bilan o'ralgan masjid, maqbara, saroy va bog'lari bo'lgan katta qal'alar bunyod etildi. Bu davrda hind o'rta asr me'morchiligi o'zining so'nggi taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi.

O'rta asr Hindistonda amaliy san'at, ayniqsa, amaliy bezak san'atining o'ziga xos ravishda rivojlanishini kuzatishimiz mumkin. Mahobatli me'morchilikda naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi, toshtaroshlik ishlatilishi alohida o'rin kasb etgan edi. Bir so'z bilan aytganda, amaliy bezak san'ati Hindiston me'morchiligi badiiy bezagining ajralmas qismi sifatida rivojlangan. Afsuski, o'rta asr Hindiston amaliy san'atida yaratilgan buyumlar bizgacha to'liq yetib kelmagan. Kulolchilik buyumlari hindlarning diniy e'tiqodi sababli (ishlatilgan buyumlarni yo'q qilish) bizning davrgacha saqlanib qolmaganligi ba'zi manbalarda aytilsa, matosozlikning ham eng qadimgi ko'rinishlari 16 – 17-asrlarga to'g'ri keladi.

Boburiylar sulolasi davrida kiyilgan liboslar tilla kumush iplar bilan jilo berilgan ipak mato va parchadan tikilgan bo'lib, o'zining hashamati va nafisligi bilan o'z davrining boshqa yaqin Sharq mamlakati liboslaridan tubdan farq qilgan. O'rta asr hind matosozligidagi jun matodan ishlangan kashmir matosiga tilla va kumush ip yordamida o'simliksimon naqshlar bilan zeb berib, nafis va serjilo sholro'mol o'z zamonida ham juda mashhur bo'lgan. Misgarlik, zargarlik, metallsozlik, yog'och o'ymakorligi, fil suyagiga ishlov berish kabi va yana bir qator hind amaliy san'ati an'analari bugungi kungacha saqlanib kelmoqda.

***Kashmir sholro'moli. Fragment. Jun. XVIII asr. Moskva,
Gosudarstvenniy muzey vostochnix kultur.***

Kashmir sholro 'moli. Jun

***Kalmakari. Me'moriy ko'rk sifatida devorga ilinadigan figurali tasvir.
Mahsus Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyoga eksport uchun tayyorlangan
mato. 1600 y. Hindiston***

***Fil suyagidan ishlangan xanjar. XVI asr. Luvr.
Fil suyagidan ishlangan xanjar. 1688 y.
Hind shamshiri. 17 asr.***

Hind dabdabali dubulg'asi. XVII asr.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asrlar Hindiston va Pokiston me'morchiligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o'ting?
2. O'rta asr Hindiston va Pokiston amaliy san'ati turlarini va o'ziga hosligini aytib bering?
3. Pokiston me'morchiligining asosiy bosqichi nimalardan iborat edi?
4. Hindiston san'atida haykaltaroshlik qaysi davrda rivojlangan?
5. O'rta asr Hindiston san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan?
6. O'rta asr Hindiston me'morchilik san'ati rivojlanishi qanday voqyealar bilan kuzatiladi?
7. Boburiylar davlatida yangi shaharlar (Agra, Fatexpur-Sikri) qaysi san'at turlarining yetuk markaziga aylandi?

9-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA SEYLON SAN’ATI

REJA

1. O‘rta asrlarda Seylon san’ati
2. O‘rta asrlarda Seylon me’morchiligi
3. O‘rta asrlarda Seylon amaliy san’ati

Tayanch so‘z va iboralar: Singallez, Dagoba, Gal-Vixara, Vata-da-ge ibodatxonasi

O‘rta asrlarda Seylon san’ati. Seylon o‘rta asrlarda janubi-sharqiy Osiyo davlatlari orasida muhim o‘rnini egallaydi. Bu davlat Hindistonga yaqinligi tufayli orolga hind madaniyatining kirib kelishi Osiyoning janubi-sharqidagi boshqa davlatlarga nisbatan ancha oldinroq boshlangan. Bundan tashqari, dengiz yo‘llari orqali Hindiston va Hinduxitoy yarim orollari, Zond arxipelogi yeologi davlatlari orasida Seylonning uzviy iqtisodiy va madaniy aloqalari bog‘langan.

Seylon yuz yilliklar davomida yaqin Sharq (va u orqali Yevropa)dan Hind okeani davlatlari va keyinroq Xitoy bilan mashhur “ziravorlar yo‘lida” deb nomlanuvchi savdo aloqalari dengiz orqali amalga oshiruvchi muhim yo‘llardan biri bo‘lgan.

Seylon Osiyoda uncha yirik davlat hisoblanmasa-da, biroq Hindiston tomonidan davomiy harbiy va iqtisodiy egallash sharoitlarida ham o‘zining siyosiy va madaniy mustaqilligini saqlab qoladi. Seylon san’ati janubi-sharqiy Osiyo xalqlari madaniyati tarixida e’tiborga loyiq boylik hisoblanadi. Eramizgacha bo‘lgan IV asr va eramizning VII asrigacha bo‘lgan quldorlik davri paytlaridayoq yirik me’morchilik, rassomchilik, hind arxitekturasida qatorida Seylon san’atining zo‘r obidalari ham tengma-teng safda bo‘lgan. Seylonda feodalizm epohasi eramizning VIII asridan boshlanadi. Janubiy hind, tamil mustamlakasi qulashi davridan keyin orolning asosiy aholisi singallar yoki singalezlar o‘z poytaxtlarini Pollanaruvaga o‘tkazib, birlashdilar va qudratli davlatga aylandilar. Singallez davlati ijtimoiy qurilishining ko‘plab umumiy tomonlari Hindiston bilan bir xil bo‘ladi. Hindistonda bo‘lgani kabi Seylonda ham aholi qishloq ahli joylariga bo‘linadi. Orolida

sugʻorish yer ishlari qoʻllanilgan. Koʻp toʻgʻonlar yordamida katta sunʼiy suv havzalari va murakkab kanallar tarmogʻi yaratilgan. Seylon iqtisodiyoti uchun savdo katta ahamiyatga ega edi. Seylon iqtisodiyotida eng katta ahamiyatga ega bu – savdo edi. Seylon xalqi boshqa davlatlarning oʻzaro savdo aloqalarida yirik tranzit punkti vazifasida ekanligini tushunganlar va bundan unumli foydalanganlar. Shu bilan birga ular faol savdo ishlarini olib bordi, buning asosi yaxshi rivojlangan hunarmandchilik edi.

Orolning iqtisodiy gullab-yashnashi Hindiston janubidan tez-tez sodir boʻluvchi bosqinchilik yurishlari, halokatli urushlar tufayli buzilib turardi. Seylondagi iqtisodiy birlikning yoʻqolishi X asrning boshlarida portugallarning kirib kelishiga, mazkur asrning oʻrtalarida esa gollandlarning kirib koʻpayishiga zamin yaratdi.

XVII asrning oxirida oʻta kuchsizlangan Gollandiya Seylonni Angliyaga tashlab ketishga majbur boʻldi. Turli harbiy toʻqnashuv, buzishlardan orolning gullab-yashnagan joylari huvillab qoldi.

Seylon sanʼati haqida VIII-XIII asrgacha boʻlgan bilimlarimiz juda ham oz. Aksariyat obidalar yoʻq qilib tashlanganligi bois, mazkur davr madaniyati rivoji haqida toʻliq maʼlumot yoʻq. Obidalarning aksariyat qismi XII asrga taalluqli boʻlib, bu davrda Naragrama Baxu (1104-1197) mamlakatni boshqargan. Bu davrda Seylon ulkan qudratga ega boʻldi va oʻrta asrlik singallez sanʼati gullab-yashnadi. Oʻrta asr Seylon sanʼati bir qator umumiy ajralib turuvchi xususiyatlarga ega. Bu sifat koʻproq seylon arxitekturasida, har xil turdagi boshqa yerlik qiyofadagi haykallarida koʻrish mumkin. Eng koʻp yodgorliklar XII asrga toʻgʻri keladi, ayniqsa, Narakram Bahu I (1164-1197) hukmronlik qilgan davrda, Seylon eng katta qudrat darajasiga yetganida va oʻrta asr Singallez sanʼati gullab-yashnagan. Singallez sanʼatidagi urf-odatlarining barqarorligi qisman Seylonda diniy tasavvurlarining rivojlanish xususiyatlari bilan bogʻliq. Seylonda buddizm dini tarqalgandan beri shubhasiz ustun mavqeini saqlab kelib asl, qadimiy Xinayana deb nomlangan yoʻnalishda saqlanib qolgan. Oʻrta asrlardagi Seylon sanʼati namunalari Singallez poytaxti Polonnaruva xarobalari hududida turli xil yodgorliklar saqlanib qolgan. Meʼmorchilikda asosan tosh va gʻisht materialidan foydalanilgan. Seylonda (Hindistonda boʻlgani kabi) mahobatli diniy binoning eng qadimgi turi stupa boʻlib, u Dagoba deb

atalgan. XIII asrgacha seylonda ushbu turdagi inshootlarning mavjudligi hayratlanarlidir. Seylon stupasi qadimgi shaklda saqlanib qolgan – yuqoriga qarab biroz cho‘zilgan ulkan yarimsharsimon massiv atrofida aylanali tosh ustunlar bir yoki bir nechta konsentrik qatorlarga joylashtirilgan. Seylon ibodatxonalari uchun juda xarakterli bo‘lgan bu ustunlarning asosiy maqsadi mahalliy odatlarga ko‘ra ularga fonuslar (yoritkichlar) gulchambarlari osib qo‘yish edi. Bizga ma‘lum ikki turdagi: Rankot Dagoba (balandligi taxminan 60 m) va Kiri Dagoba (ikkalasi Polonnaruva) saqlanib qolgan. Afsuski, ular bizga xarobalar holatida yetib kelgan.

Bu yerda xazinalar ehromi kabi qurilmalar ham saqlanib qolgan. Polonnaruva Tubaveva ko‘li qirg‘og‘ida joylashgan ko‘plab ehrom, qasr va boshqa qurilmalarga ega katta shahar bo‘lgan. Bu qurilmaning asosiy ashyosi tosh va g‘ishtdan tashkil topgan.

Seylon uchun Gal-Vixara (XII asr) ehromi faqatgina an‘analar, odatlar uchungina emas, balki bu ehromda Seylon san‘atining o‘ta muhim tomonlari aks etgan va u davrlarning qiziqib ko‘rib chiqish uchun katta e‘tiborga xosdir. Granit toshga o‘ralgan Gal-Vixaraning ichki qismi fazoviy qurilishida murakkab emas. Odatga ko‘ra ehrom ichkarisida o‘tirgan holda Buddani ko‘rish mumkin. Buddha fasadning chap tomonida oyog‘ini yechib o‘tirgan holda bo‘lsa (balandligi 5 metr), kirishdan o‘ng tomonda Buddha qiyofasining yotgan holatidagi tasviri joylashgan (balandligi 15 metr). Bosh tomonida esa **Ananda**¹⁴ qiyofasi turgan holatda, qo‘llarini birlashtirib, yerga qarab turibdi u ustozining tinchligini qo‘riqlaydi (balandligi 7 metr). Binoning fasad qismida me‘moriy va haykaltaroshlik bezaklari mavjud emas, lekin kirishning ikkala tomonida, qal‘alar ortida, xuddi o‘sha tosh massividan yasalgan ulkan haykallar qo‘yilgan. Ko‘rib chiqilayotgan davrda Seylon arxitekturasida yirik haykaltaroshlik tasvirlarini ajratishga urg‘u berilgan. O‘rta asr Seylon san‘atining eng muhim jihatlaridan biri – mahobatli tosh plastikasi bo‘lib, ularning eng yaxshi namunalari Gal-Vixara haykallarini o‘z ichiga oladi.

¹⁴ buddaning sevimli shogirdi

Buddaning bosh tomonida joylashgan Ananda. Polonnaruvdagi Gal-Vixara ibodatxonasidagi mahobatli haykaltaroshlik namunasi XII asr.

Qizig'i shundaki, ushbu uchta haykalning majoziy talqini o'xshash emas. Ananda obrazi boshqalarga qaraganda o'ziga xos hayotiylik xususiyatlariga ega. Ulkan og'irligi va hajmlarga ega bu obraz ko'rinishida haqiqiy insoniy tuyg'u mavjudligi bilan ajralib turadi. Anandaning tanasi juda aniq talqin qilingan va qo'llarining tasviri o'ziga xos tabiiylik, ichki kechinmaning o'ziga xos xususiyatlarini kuchaytiradi.

Budda. Polonnaruvdagi Gal-Vixara ibodatxonasidagi mahobatli haykaltaroshlik namunasi. XII asr

Gal-Vixara Buddha haykalining ulkan o'lchamlari tomoshabinni yengib, butun insoniyatdan ilohiy ruhiy olamni ajratib olish bilan birlashtirilgan. Bu yerdagi ichki xotirjamlik muhimligi qolgan barcha tashvishlar qandaydir asossiz narsaga aylanishi ifodalanadi. Gal-Vixara haykallarining o'ziga xosligi ular granitdan o'yib ishlanganligi va erkin haykaltaroshlik texnikasiga mos kelmaganligi bilan izohlanadi. Ammo boshqa yumshoq materiallardan qilingan asarlar shuni ko'rsatadiki,

shaklining plastikasi tobora kuchayib borishi va qat'iyligi Seylon haykaliga xos bo'lgan.

Qirol Parakram Baxu I haykali. XII asr.

Polonnaruva joylashgan toshdan o'yilgan haykal (aniqrog'i baland relyef) plastikasi bilan ajralib turadi. Bu haykal Budda niqobi ostida shoh Parakram Baxuning o'z portreti deb hisoblanadi. Bu – qirol Parakramma Baxuning buddaning ulug' otasi siymosidagi odatlarga ko'ra portret ko'rinishi hisoblangan qiyofadir. Qiyofaning siluet va yo'nalishlari juda go'zal, e'tiborli ishlangan. Qirolning boshida uzun bosh kiyim, soqolli qariya qiyofasida bo'lib, u palma barglaridan ishlangan muqaddas matnlar bitilgan kitobni ushlagan holda tasvirlangan.

Seylondagi eng yirik budda ibodatxonasi Polonnaruvdagi Jetavan ibodatxonasi bo'lib, bu yerda Lan Katilak ibodatxonasi xarobalarigina saqlanib qolgan. Ibodatxona ichkarisida balandligi 12 m bo'lgan ulkan va'zgo'y Buddaning yarim vayrona haykalini uchratish mumkin.

Polonnaruvadagi "Vata-da-ge" ibodatxonasi. XII asr.

Polonnaruvadagi “Vata-da-ge” ibodatxonasini, seylon oʻrta asrlariga xos badiiy yechimga va badiiy sintezga ega oʻziga xos bino sifatida ajratib koʻrsatish mumkin. Bu qurilmaning qanday va qachon qurilishi haqida aniq maʼlumot yoʻq. Inshoot Parakrama Baxu I boshqaruvida qurilgan, keyinroq esa XII asrning oxiri, XIII asrning boshlarida keyingi avlodlar tomonidan qayta tiklab borilgan. “Vata-da-ge” qurilmalar markazida aylana tekislikda joylashib, unchalik baland boʻlmagan aylana terassasi diametri 31 metr, toʻrt tomondan turli tomonga koʻtarilgan zinalardan iborat. **Vata-da-geda** arxitektura va plastikaning oʻzaro bogʻlangan shaklli temasi keng qamrovliligi shu qadar murakkabki, bu xususiyat uni oʻrta asr Osiyo arxitekturasining eng mashhur sanʼati qatoriga kiritadi.

Polonnaruvadagi "Vata-da-ge" ibodatxonasidagi Budda haykali. XII asr.

Polonnaruvadagi “Vata-da-ge” haykaltaroshligida, inshootni bezab turgan Budda haykallari eng rivojlangan Seylon mahobatli haykaliga misol boʻla oladi. Qoyali haykallar bilan taqqoslaganda, ularning

umumlashma tasviri juda yumshoq va hayotiy chizgi olganini ko‘ramiz. Ammo “Vata-da-ge” haykallarida zamonaviy hind haykaltaroshlik namunalari o‘rtasidagi chuqur farqni payqash qiyin emas. Hind plastikasining evolyutsiyasi eramizning birinchi asrlaridan XIV-XIII asr yodgorliklarigacha bo‘lgan davrlarda, drama va dinamika bilan ifoda etishning yuqori darajasiga yetdi.

Yuqoridagi barcha Seylon binolari buddizm dini bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ammo bir nechta induizm ibodatxonalarini xuddi o‘sha Polonnaruvada ko‘rish mumkin. Ular ushbu orolda janubiy Hindiston davlati Chola hukmronlik qilgan paytda qurilgan. Ana shunday ehromlardan biri **Shiva** bo‘lib, ehrom №2 deb nomlanadi.

Seylon san‘atida asosiy bo‘limni bronza plastikasi tashkil etadi. Bu asosan bronza texnikasining o‘zi Seylonga Hindistondan kelganligi bilan bog‘liq. Shuningdek, kichik o‘lchamdagi bronza haykalchalar ko‘pincha tovar sifatida xizmat qilgan va Hindistondan orolga olib kelingan. Bu esa Seylonda hind haykaltaroshlik texnikasining tez tarqalishiga yordam bergan. Seylon bronza haykalining namunasi sifatida Britaniya muzeyida saqlanuvchi ma’sumalik ma’budasi Pattina Devining (taxminan X asr) tasvirini misol qilish mumkin. Haykal misdan yoki bronzadan yasalgan bo‘lib, yuqori modellash tirish kuchi va siluetning aniqligi bilan ajralib turadi. Haykaltarosh metallni mukammal mahorat bilan ishlatgan. Hindistonda bo‘lgani kabi, Seylonda ham to‘rt qo‘lli raqsga tushayotgan an’anaviy Shiva (Shiva-Nataradja) qiyofasi tarqalgan.

XIII asrdan orolda Yevropa ish beruvchilarining tezlik bilan ko‘payishi natijasida singalez san‘ati rivoji sustlashadi. Hattoki uzoq vaqtlarga o‘z mustaqilligini saqlab kelgan Kandi davlatida ham katta san‘atning an‘analarini davom ettirishga sharoit bo‘lmaydi. Singalez san‘atida an‘analarining barqarorligi Seylondagi diniy madaniyat o‘sishi bilan bog‘liq. Agar Hindistonda buddizm eramizning birinchi ming yilligini boshqaruv holatini bo‘shatib bergan bo‘lsa, Seylonda buddizm to‘liq saqlanib qolgan. Seylon buddizmning eng asosiy markazi hisoblanadi. Unda butun bir Osiyo budda sig‘inuvchilarini jalb etgan budda muqaddas obidalarini saqlanib qolgan.

XVI asr birinchi yarmida Seylonda siyosiy birlikning yo‘qligi sabab portugallar va gollandiyaliklar kirib kelishi osonlashdi. XVI

asrdan boshlab, orolning bir paytlar gullab-yashnagan hududlari harbiy hujumlar va mustamlaka bosqinchilari tomonidan vayron qilinganligi tufayli aholi tomonidan tashlab ketilgan. Bu o‘z-o‘zidan murakkab sug‘orish tizimlari vayron bo‘lishiga va qarovsiz qolgan shaharlari tropik o‘rmonga aylanishiga olib keladi. XVII asr oxirida juda zaiflashgan Gollandiya Seylonni Angliyaga berishga majbur bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda, qadimiy boy san‘atga ega o‘rta asrlik Seylon san‘atini o‘rganar ekanmiz, janubiy Osiyoning biror bir boshqa davlatlarida uchramagan o‘ziga xos xususiyati, ya‘ni o‘z ko‘p asrlik o‘tmishga ega tasviriy an‘analarga sodiq qolish xususiyatlari hukm surishiga guvoh bo‘lamiz.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Seylon san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o‘z ta'sirini ko‘rsatgan?
2. Seylon san‘ati haqida nimalarni bilasiz?
3. Seylon amaliy san‘ati turlarini va o‘ziga hosligini aytib bering?
4. Seylon me‘morchiligi haqida nimalar bilasiz?
5. Seylon haykaltaroshligi haqida gapirib bering.
6. Seylon diniy inshootlari tarixi haqida nimalarni bilasiz?
7. Seylon me'morchiligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o‘ting?

10-MAVZU. O'RTA ASRLARDA BIRMA, LAOS VA TAILAND SAN'ATI

REJA

1. O'rta asrlarda Birma san'ati
2. O'rta asrlarda Laos san'ati
3. O'rta asrlarda Tailand san'ati

Tayanch so'zlar va iboralar: vat, naga, stupa, pogoda, Ananda ibodatxonasi, Kseng-Tong vati

Birma san'atining tarixi uchta xronologik davrga bo'linadi:

- Eng qadimgi davr (eramizning) VIII-IX asrlari.
- O'rta, klassik davr IX asr oxiri, X-XIII asrlar.
- So'ngi davr, XIV-XIX asr.

O'rta asrlarda Birma san'ati. O'rta davrda birinchi markazlashtirilgan feodal davlat mavjud bo'lgan bo'lsa, so'ngi davrga oid san'at va arxitektura asarlari haqidagi ma'lumot deyarli saqlanmagan. Birmada yaratilgan eng diqqatga sazovor san'at yodgorliklari klassik davrga oiddir. Ushbu davrga oid me'moriy yodgorliklarning aksariyati Birmaning poytaxti bo'lgan Pagan shahridan to'pilgan. Birma shimoli-sharqiy tomondan Hindiston va janubiy Xitoy bilan chegaradosh bo'lib, Hindistonni Janubi-Sharqiy Osiyo bilan bog'laydigan asosiy yo'lda joylashgan Kambodja, Tailand, Indoneziya davlatlari madaniyati ta'sirida rivojlanadi. Birma hududiga uzoq asrlar davomida Hindistonlik savdogarlar va buddaviylik dini voizlari kelib joylashadilar. Birma hududida yashagan asosiy millatlar milodiy birinchi ming yillikdan boshlab kela boshlagan mamlakat janubidagi mon qabilalari (ularning poytaxti Taton shahri) va shimolda - Tibet-Birma qabilalari bo'lib, ularning oqimi shimoli-g'arbdan VII-VIII asrlarda ko'paydi. Ikkinchi halqning poytaxti VIII-asrning o'rtalariga qadar Irvaddi daryosi atrofida joylashgan qadimgi Prom (Prome) edi. Turli etnik kelib chiqishiga qaramay, bu ikkala xalqning san'atiga hind madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. Birma hududida olib borilgan qazish ishlari davomida hindiston san'atiga oid ko'plab buyumlar topilgan bo'lib, bronza buyumlardan tashqari qadimiy shaharlar xarobalaridagi san'at yodgorliklarida yaqqol ko'rinadi. Bu miloddan avvalgi birinchi asrlarda

Hindistonning Buddaviylik diniy binolari shakllarining Birma me'morchiligida qo'llanganligi bilan bog'liqdir. Eramizning boshida qurilgan qadimgi Taton turar-joyi devorlarining qoldiqlari g'ishtdan barpo qilingan bo'lib, bir tomonga qariyb 2 km, ikkinchi tomonga bir kilometr uzunlikda cho'zilgan.

Aholi punkti hududida vayron qilingan stupalarning izlarini va uch pog'onali kvadrat poydevorni ko'rishingiz mumkin. Stupalar dastlabki qurilmalar sifatida qiziqarli hisoblanib, keyinchalik Birma me'morchiligining klassik davrida keng tarqalgan. Qadimgi Prome shaharchasida (VIII-IX asrlar) saqlanib qolgan ko'plab stupa qoldiqlari me'moriy shakllarning xilma-xilligini isbotlaydi. Baubaug stupasi, silindrsimon, rejasi jihatidan uncha baland bo'lmagan uch pog'onali dumaloq asosda qurilgan bo'lib, ko'rinishi jihatidan eramizning birinchi asriga tegishli bo'lgan Panjob yoki Shintsyanda topilgan yodgorliklarga o'xshashdir.

Pagananing eng qadimiy stupalaridan biri bo'lgan Bupay tasviri mashhur bo'lib, uning yaratilishi ba'zi ma'lumotlarga ko'ra II-III asrlarga to'g'ri keladi. Uning yuqori qismi cho'zilgan konus shaklida bo'lib, birma stupasining o'ziga xos xususiyatlari namoyon bo'la boshladi. Taxminan VIII-asrga oid qadimgi Proma shahridagi Lemetna ibodatxonasi "klassik" davrdagi butxonalarning xarakterli shaklini tasvirlagan holda keyinchalik Pagan shahridagi Ananda ibodatxonasida o'zining eng mukammal ifodasini topadi. Promda oz sonda topilgan haykaltarosh asarlari odatda o'tirgan Budda tasvirini ifodalab, atrofida ma'budlar yoki stupalar tasvirlarini joylashtirishgan. Tana, yuzlar va gavdani holati shartli va umumlashtirilgan; libos tekis ko'rinishda bo'lib, burmalar hosil qilinmagan. VIII-asr o'rtalarida Prome monlar tomonidan vayron qilinganidan keyin markazi Pagan shahri hisoblangan yangi Birma davlati vujudga keldi. Dastlab bu davlat kichkina bo'lsada Xitoy bilan yaqin aloqalarni yo'lga qo'ygan. Xitoy xronikalarida (manbaalarida) Birma poytaxti haqida VIII-IX asrlarga oid ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shahar kuchli g'ishtli devor bilan o'ralgan bo'lib, o'n ikkita darvozasi bor edi. Uning izlari hanuzgacha saqlanib qolgan. Yuzlab Buddaviylik monastirlari haqida eslatib o'tilib, unda, qizil va boshqa yorqin ranglarda, kumush va oltin bilan bezatilgan shisha to'siqlar bo'lganligi, bu ibodatxonalar poli bo'yalib gilam bilan

bezatilgani aytilgan. Qirol saroylari ham xuddi shu tarzda bezatilgan. Aholi oq filning ulkan tasviriga sajda qilishgani, mohir astronomik hisob-kitob olib borilganligi, tuproq unumdorligiga shakarqamish o'simligining inson oyog'ining qalinligi bilan teng bo'lganligi aytilgan manbalar saqlanib qolgan.

XI-asrda Pagan kuchli uyushgan davlatning poytaxtiga aylanadi. Shu vaqtdan boshlab Birma san'atining izchil tarixini kuzatish mumkin. Pagan podsholigining siyosiy mustahkamlanishi uning iqtisodiy qudratining o'sishi bilan bog'liq bo'lgan. Shaharning hududi tobora kengayib borib, poytaxtning sharqida joylashgan ulkan maydon murakkab sug'orish tizimi bilan qoplanadi, uning bir qismi bizning davrimizga qadar ishlatilib keladi. Birma tarixida Pagan Anauratxa (1044-1077 y.) eng ahamiyatli xukmdor bo'lib, uni "Birma Ashokasi" davri deb atashadi. Shoh Pagan Anauratxa bir paytlar Ashoka Hindistonda buddaviylik ta'limotini ustivor qo'ygani singari yo'l tutadi. Poytaxtini buddizmning markaziga aylantirmoqchi bo'lgan Anauratxa bu hudud markaziga ta'limotga oid yodgorliklarni to'playdi. Qazib olingan xazinalarni, Palidagi yozuvlarni, Taton va Seylondan olib kelingan Buddistlar tomonidan yozilgan muqaddas qo'lyozmalarni saqlash uchun Paganda ko'plab ajoyib pagodalar, stupalar va kutubxonalar quriladi.

Pagan ibodatxona majmuasi ko'rinishi

Pagan shahrida qurilgan imoratlar boshqa mamlakatlarning me'morchiligi, xususan Hindistonning eng mashhur va taniqli budda ibodatxonalaridan aniq nusxa olinib qurilgan. Bunga 1218-yilda qadimgi Hind Bodhgaya ibodatxonasiga taqlid qilib qurilgan Mahabodxi ibodatxonasi (V asr) misol bo'la oladi. Birma va Seylon o'rtasidagi munosabatlar bu davrda juda kuchaydi. Bu Pagandagi bir qator Singalez tipidagi stupalar yaratilishida namoyon bo'ldi. Birma me'morchiligining o'ziga xosligi Pagan me'morlari tomonidan asosiy qurilish materiallari sifatida pishgan g'isht va stuk ishlatilishi butun qurilish texnikasida o'z ifodasini topgan. Masalan, Birma me'morchiligidagi qurilish texnikasida xilma-xil arkadan dekorativ element sifatida juda keng foydalanilgan. Pagan arxitekturasida yanada rivojlandi, bu Birma me'morchiligi uchun o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ibodatxonaning rejasi kvadrat ko'rinishda bo'lib, uning qatorini kesib o'tuvchi konsentrik joylashgan koridorlar birlashgan. Binoning prototiplaridan biri qadimgi Proma shahridagi Lemietna ibodatxonasi bo'lgan.

Ananda butxonasi

1090-yilda qurilgan mashhur Ananda butxonasi Birma san'atining klassik davrida me'morchiligning eng yaxshi namunasi qatoriga kiritish mumkin. Ibodatxona bizgacha yaxshi holatda etib kelgan, bino o'z davridan keyin qayta qurishga uchramagan. Shuningdek, bino o'zining boy haykaltaroshlik namunalari va bezaklarini yahshi saqlab qolgan. Ananda ibodatxonasi g'isht devori bilan o'ralgan keng kvadrat hovli markazida joylashgan, bu devorning har tomonida o'rnatilgan kirish arkalari bilan bezatilgan. Pishgan g'ishtdan yasalgan ibodatxona binosi katta kub ko'rinishda bo'lib uning har to'rt tomoni portal bilan bezatilgan (har biri deyarli 20 m), bu binoning qurilish rejasiga pog'onali xoch shaklini beradi (binoning umumiy uzunligi taxminan 60 m balandlikda 90 m dan oshadi). Markaziy massivdan yuqoriga

ko'tarilgah oltita ayvon bo'lib, shimoliy hind naqshlarini eslatuvchi to'rt qirrali shixara bilan bezatilgan, yuqori qismida joylashgan tilla suvi yuritilgan kichkina stupa joylashgan. Pastki ayvonlarning burchaklarini kichik stupalar bezab turgan. Tepa qismida qayta-qayta takrorlanuvchi Buddha va afsonaviy sherlar tasvirlangan. Tasvirlarda hayvonlar o'tirgan holda, harakatsiz ammo muskullari tarang qilib ifodalangan. Ibodatxonaning devorlari ritmik ravishda qaytariluvchi pilyasterlar bilan bezatilgan bo'lib, ular orasida derazalar joylashgan. Binonig tashqi va ichki tomoni oq stuklar bilan bezatilganini ko'rish mumkin. Huddi shu materialdan ibodatxonaning qurilishida Birmaning me'morchiligiga xos bo'lgan dinamika bilan uyg'unlashgan.

Ananda ibodatxonasining ichki qismi qat'iy va kam bezakli qilib ishlangan. Ibodatxonaning asosiy kubsimon xajmi orasidan ikkita ravoq o'tib, perpendikulyar yo'laklar bilan o'zaro kesishadi va natijada tor yo'laklar tizimini hosil qiladi. Ularning balandligi eniga nisbatan ikki-uch barobar katta. Bu yo'laklar binoning markaziy qismida joylashgan, to'rt tomonida portik bo'lgan tokchali - to'rtta ibodatxonaga olib keladi. Ushbu ibodatxonaning aylanma yo'laklari qadimgi Birma yog'och o'ymakorligining namunasi bo'lgan yog'och peshtoqlar va panjara bilan bezatilgan. Asosiy o'rinni tokchada joylashgan to'rtta ulug'vor Buddaning to'rtta haykali egallaydi. Ushbu o'n metrli haykallardan biri bronza, qolgan uchasi qimmatbaho yog'ochdan, xushbo'y daraxt turidan o'yib ishlangan. Bular birma yog'och haykallarining eng ulug'vor yodgorliklari hisoblanadi. Qat'iy chiziqda turgan Buddaning to'rtta haykali qo'llari ramziy ishora bilan ustma ust qo'yilgan, libos burmalari sxematik izohlangan va pastga qarab kengayib uchburchak shaklni olgan, keyinchalik "tik turgan Buddaning" bu ko'rinish Birma, Tailand va Laos me'morchiligida keng qo'lanilgan.

Pagana shahrida Ananda ibodatxonasi. Pagan shahridagi Ananda ibodatxonasining haykallari va boshqa zamonaviy yodgorliklar stilistik jihatdan etuk san'atni namoyish etadi. Unda ifodalangan Buddaviylik diniy ikonografiyasi Birma hududida rivojlangan mustaqil, badiiy dunyoqarashga bo'ysungan holda rivojlangan. Ikonografik kanon doirasida Buddha tasvirlari birmaliklar ko'rinishida bo'lib, kichkina boshli, kelishgan va qotma ko'rinishda aks etadi. Ibodatxonaning Buddha haykallari yaratgan umumiy ansamblidagi kompozitsion ahamiyati,

me'morchilik, haykaltaroshlik va tasviriy bezaklar bitta maqsadga xizmat qilgan - bu insonlarga kuchli hissiy ta'sir ko'rsatishdan iborat bo'lgan. Ushbu turdagi ibodatxonaning qurilishi va joylashishi, ziyoratchilarning harakati hamda e'tiborini maqbara tomon yo'naltirishga yordam berib makonni birlashtirgan holda tartibga soladi. Ibodatxona qat'iy va kam bezakli bo'lganligi sababli o'n metrli zarhallangan haykalning ulug'vorligini ta'kidlaydi. Ibodatxonaning tashqi devorlari singari aylanma yo'laklar oq stuk bilan qoplanib, binoning tashqi qismida bezaklardan deyarli foydalanilmagan. Faqat tashqi va ichki tokchalarda tilla suvi yuritilgan yog'och bilan qoplangan toshli relyef qotirilgan. Buddaviylik afsonalaridagi manzaralar tasvirlangan ushbu relyeflar ba'zida ibodatxona mehrobida o'rnatilgan haykallariga qaraganda ancha jonli va erkinroq ifodalangan. Ularda X-XIII asrlarda shimoli-g'arbiy Hindistonda joylashgan yirik buddaviylik markazi (Nalanda) san'atining ta'siri seziladi. Ananda ibodatxonasining ikki pastki ayvonining tashqi devorlarini bezatuvchi feruza rangi sirlangan sopol plitalar ajralib turadi.

Haykaltaroshlikning eng yaxshi namunalari X-XIII asrlarga tegishli bo'lib, yuqori mahorat va nafisligi bilan ajralib turadi. Ananda ibodatxonasining mashhur relyeflari figuralarning mukammal ko'rinishda, kompozitsiyani o'zlarining harakatidagi nozik, deyarli musiqiy ritmik ravishda qo'llar va tors holatlarini ifodalashgan. Relyefning yuqori qismida bir-biriga o'ralgan shartli daraxt shoxlari yoki me'moriy motiv ifodalanib, butun kompozitsiyani to'ldirgan. Pagana me'morchiligida Ananda tipidagi Dimiyand (1160-yil) va Tabinnyu (1144-yil) ibodatxonalari diqqatga sazovordir.

Damayanji ibodatxonasi

Tabinnyu ibodatxonasi

Payani Paya (1167-yil) va Kabuyuk-ta paya ibodatxonalarida Ananda butxonasining tashqi qismidagi koridorlarida ifodalangan, takrorlanuvchi haykaltaroshlik namunalari va mayolikali plitalari tasvirlari saqlanib qolgan. Ammo ikonografik tip va yozuv uslubi jihatidan Bengal va Nepal tasvirlariga juda yaqin. Haykaltaroshlikda bo'lgani kabi, xona markazida yoki devorining tasvir qismida odatda Buddha yoki budda panteonining eng muhim ma'budlari tasvirlanib, ular mukammal an'anaviy sxemalarning talablariga mos ravishda ifodalangan. Qomat odatda qat'iy ravishda ifodalanib, yuz va tanasi mutlaqo simmetrik ko'rinishda, liboslar tanada burmalarsiz tasvirlanib, figura atrofidagi barcha buyumlar harakatsiz vaziyatda berilib ushbu tasvir atrofidagi bo'shliqni dekorativ to'ldirish maqsadida ishlatilgan. Rassomlikda va haykaltaroshlikda tasvirlardagi afsonalar yoki "hayotiy" sahnalari ifodalangan kompozitsiya qismlari ancha erkin va jonli tarzda tasvirlangan. Kabuyuk-ta-paya koridorlarini (yo'lak) o'rab turgan kvadrat ramkalarga o'rnatilgan kichik rasmlar kundalik turmush tarzi to'g'risidagi qiziqarli tafsilotlarga boy. Buddaviylik yodgorliklari ichida Nagan me'morchiligidagi stupa Birma maktabini tavsiflovchi xususiyatlarga egadir. Ayvonlarning devorlari kichkina kvadrat tokchalar bilan qoplangan, ular qisman saqlanib qolgan yashil kulrang sirlangan plitalarda jakatk sahnalari tushirilgan relyeflardan iborat bo'lib, Ananda ibodatxonasining tashqi devorlarini bezab turgan syujet va ijro uslubiga juda yaqin. Pagan me'morchiligidagi diniy binolar va stupalardan tashqari, mamlakatning o'ziga xos fuqarolik me'morchiligining an'analari va shakllari bilan bog'liq inshootlar ham bo'lgan edi. Ushbu toifadagi me'moriy yodgorliklarning barchasiga, binolarning uy-joy, boshpana yoki omborxona sifatida xizmat qilishiga

bog‘liq bo‘lgan ichki makonga ega binolar kiradi.

Birma tarixi bir necha asrlar davomida turli millatlar va feodal knyazliklari o‘rtasida uzoq davom etgan ichki kurashda davom etdi. 1760-yilgacha bu knyazliklarning poytaxtlari navbat bilan Ava, Pegu, yangi Promega aylandi. Ushbu kurashlar yangi sulola asos solgan shoh Aulatpay hukmronligi ostida davlatni birlashtirish bilan yakun topdi va 1857-yilda poytaxt Mandalayga aylandi. Mo‘g‘ulistondan keyingi davrda birma xalq amaliy san‘ati (yog‘och o‘ymakorligi, lak-bo‘yoq rasmlari va boshqalar) rivojlanib undan barcha turdagi me‘moriy inshootlarni bezashda foydalanish kuchaydi. 18-asrda Buddaviylik ibodatxonalari qurilishi davom ettirildi. Ayniqsa stupalar, qurilishi Pagan davrining me‘morchiligi bilan solishtirganda juda katta o‘lchamlarda amalga oshirildi.

O‘rta asrlarda Laos san‘ati. Lao Tais singari, Xitoyning janubi-g‘arbiy qismidan kelib, milodning birinchi ming yillik oxirida hozirgi Laos hududida joylashgan. XIV-asrning o‘rtalariga qadar Laos hududi to‘g‘ridan-to‘g‘ri Kambodja va keyinchalik Tailandga qaram edi. XIV asrdan janubiy Xitoydan Kambodjagacha bo‘lgan ulkan hududda, mustaqil Lao-feodal davlati tashkil topdi. Uning markazi dastlab Luan Nraban shahri edi, keyin poytaxt bu mamlakatning asosiy suv yo‘li bo‘lmish Mekong daryosi yaqinida joylashgan Ventiane shahriga janubga ko‘chib o‘tdi. Keyingi XVI-XVII asrlarda Laosni birlashtirishga intilgan qirol Sulingnavagong (1637-1694-yillar) davrida davlat ma‘lum iqtisodiy va madaniy yuksalishlarni boshdan kechiradi. 1707-yillarda Laos ikkita knyazliklarga Luan Prabane va Ventyane markazlariga bo‘linadi. Laosda o‘rta asrlar san‘ati nisbatan kechroq rivojlanib qisqa umr ko‘radi (birinchi yirik me‘moriy yodgorliklar faqat XVI asrga tegishli). Feodal-Lao davlatining nisbatan kichik bo‘lganligi yirik me‘moriy qurilishining rivojlanishiga imkon bermadi va asosan yengil yog‘och me‘morchilik shakllarining ustunligiga olib keldi. Ichki makoni mavjud bo‘lmagan, g‘ishtdan va toshdan qurilgan muqaddas txatni¹⁵ aytmaganda deyarli tosh konstruksiyalari yaratilmagan. Laos me‘morchilikning tipik namunalari bu Tran Ninya (Muong Fuen) pagodalari bo‘lib- Mekongning shimoli-sharqdan Annamit tog‘

¹⁵ Txat (sanskritcha) Vat majmuasidagi ko‘zasimon shakldagi ibodatxona (ziyoratgoh). O‘rta asr hindu xitoy me‘morchiligida ayniqsa Laos me‘morchiligida keng qo‘llanilgan

tizmasiga cho‘zilgan. Eski poytaxt Luan Nraban, hamda, mamlakat janubdagi vayron qilingan Yao Vientyaneda bir qator muhim me‘moriy yodgorliklar saqlanib qolgan. Vientyaning shimolida mahalliy urf-odatlar asl holda namoyon bo‘lgan. Lao pagodasining poydevori - vat¹⁶ ko‘pincha sharqqa yo‘naltirilgan Buddaga sig‘inish uchun yig‘ilish zalidan iborat bo‘lgan. Inshootdagi qo‘shimcha xonalar kichik kutubxona va ibodat binolaridan tashkil topgan. Ular birgalikda vatalar¹⁷ yordamida to‘siq hosil qilib, yaxlit me‘moriy majmuani, ba‘zan esa (yuzdan ortiq) tuzilmalarni tashkil etadi. Bunday ansambllar, ichki makoni bo‘lmagan, g‘isht va toshdan ishlangan ko‘p sonli ziyoratgohlarni o‘z ichiga oladi. Vatni aniq tavsiflaydigan asosiy xususiyat bu uning dinamik tarzda yuqoriga qarab intilishidadir. Bu tom qismi poydevorgacha chozilgan va tik tushgan tarnovdir, ayniqsa, Tran Ninh va Luan Praban vatasida, binoning yon devorlari zo‘rg‘a ko‘rinib turadi. Cherepisa bilan yopilgan tom odatda ikki yoki uning gorizontall qismlarga bo‘lingan. Bu yuqoriga shiddat bilan intiluvchi taassurotni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Og‘ir, plitkali tomlar qurilishi ko‘pincha ikki turga bo‘lingan, ba‘zida uchta qismi gorizontall tomonlama uzilib qo‘yilgan - bu dinamik yuqoriga intilishni kuchaytiradigan effekt sifatida qo‘llanilgan. O‘ziga xos egri shakldagi tomning uchki qismi afsonaviy ilon boshli qush nagi¹⁸ga o‘xshaydi. Vata intererida keng, nim qorong‘u zal bo‘lib, u uzunasiga uch qismga bo‘lingan. Odatda o‘tirgan Buddaning yirik yog‘och yoki mis haykali zalning to‘riga o‘rnatilgan. Laosning qadimgi poytaxtida 1561-yilda barpo etilgan Kseng-Tong vati shimoliy uslubdagi Laos me‘morchiligining o‘ziga xos namunasidir.

Luan-Prabandagi Kseng-Tong ibodatxonasi. 1561-yil

¹⁶ sharqqa yo‘naltirilgan Buddaga sig‘inish uchun yig‘ilish zalidan iborat bo‘lgan

¹⁷ Vatni aniq tavsiflaydigan asosiy xususiyat bu uning dinamik tarzda yuqoriga qarab intilishidadir.

¹⁸ Afsonaviy jonzod timsoli

Bir nechta zinapoya orqali ochiq maydonga ko'tarilib, uchta kirish qismli sodda ko'rinishdagi oq ustunlar oldiga chiqiladi. Ikki o'ymali arklar peshtoq qismida nafis naqshlar tasviri o'tkir burchakli tomning tepa qismiga kontrast hosil qilgan. Vientyananing asosiy pagodalari mansub bo'lgan ibodatxonalarning boshqa turi haqida Muong Suyu (Tran Ninyaning g'arbiy qismi) Ban Fong butxonasi ba'zi tasavvurlarni beradi (afsuski, hozirgi kunda deyarli butunlay yo'q qilingan). Unda an'anaviy ikkiyoqlama tomga **naves** ishlangan bo'lib, bir necha ustunlarga suyangan holda, pasaytirilgan qoplama bilan yashiringan. Tayanchlar pastki tomondan tom bilan ajratiladi. Ushbu me'moriy yechim tufayli binoning ko'lami katta tuyuladi, hajmlarning arxitektonikasi noaniq. Vientyanedagi Xo Fra Kaeo ibodatxonasida joylashgan qirollik pagodasining qayta ta'mirlanishi, o'tmishda ushbu binoning hashamati to'g'risidagi tasavvurni berishga imkon berdi. Pagoda baland poydevor va baland panjara ustida turgan bu ko'rinish bizning davrimizga qadar saqlanib qolgan. Odatda pagodani o'rab turgan kichik tuzilmalar orasida eng qiziqarlisi ibodatxona zallari va kutubxonalardir. Misol tariqasida Vata Pv Pengdagi ibodat zalini eslatuvchi kutubxonani (Vientyaneda) aytish mumkin. Kichkina, oq toshdan qurilgan kub shaklidagi bu bino o'zining nafis me'moriy yechimi bilan sehrlaydi. O'rta asr Laosida keng tarqalgan me'moriy qurilish bu txat hisoblanadi. Bu stupa tipidagi ibodatxona bo'lib, txat o'zining turli shakllari bilan ajralib turadi. Bir nechta zinapoyasimon qavatlardan tashkil topgan va o'ziga xos shpil bilan yakunlangan txatlar xajmlarning o'zaro munosabati bilan ajralib turadi. Ba'zi birlari hind stupasiga juda o'xshaydi, uning dumaloq tanasi to'rtburchak poydevorda qad ko'targanligi va qo'ng'iroq shaklidagi tuzilishi bilan Birma stupasiga o'xshaydi (Kseng Xuangdagi txat Fuen, Trai Nin).

Luan-Prabandagi muqaddas (txat) ibodatxona. XVI-XVII asrlar

Shuni ta'kidlash kerakki, agar Laosning saqlanib qolgan me'moriy yodgorliklarining aksariyati XVI-asrga qadar yaratilgan bo'lib, ba'zi haykallar undanda qadimgiroqdir. Masalan, to'rt metrli Budda haykali XIV-asrning oxirlariga to'g'ri keladi. Budda haykallarini talqin qilishda qat'iy kanonga amal qilinigan. Bir qator Budda haykallar qomatining qat'iy arxitektonasi go'yoki mahobatli me'moriy yodgorlikka monand bo'lib (masalan, Luan Nrabandagi vata) txatning me'moriy kompozitsiyasiga o'xshab ketadi.

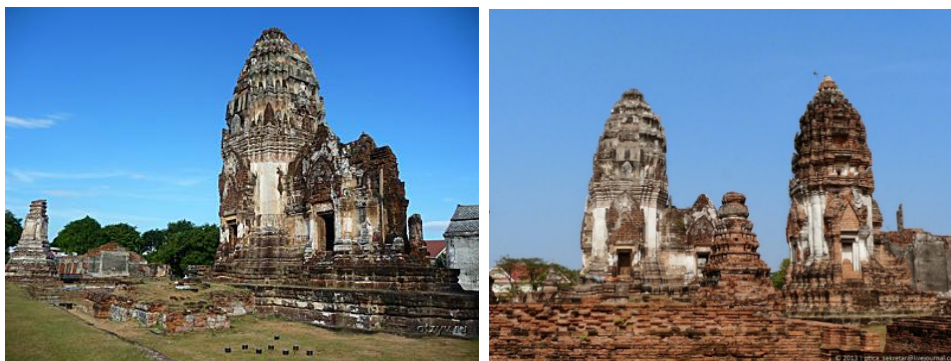
Budda. Bronza. XV-XVII asr.

O'rta asrlarda Laos hindu xitoy yarimorolidagi boshqa mamlakatlarning san'atiga nisbatan kamroq ahamiyatga ega bo'lib, janubi-sharqiy Osiyoning badiiy madaniyatiga o'ziga xos hissa qo'shgan. Laos me'morchiligi hindu xitoy yarim orolining yog'och me'morchiligi an'analarining yorqin ifodasidir.

O'rta asrlarda Tailand san'ati. Zamonaviy Tailand hududida VII-VIII asrlarda paydo bo'lgan ilk mustaqil davlat Dvaravati feodal davlati edi, bu davlat moi qabilalari tomonidan shakllanib keyinchalik Lao va Tailand xalqlari bilan birlashib ketgan. XI asrgacha Birma va Kambodja hududlari o'rasida joylashgan ushbu kuchli davlat haqida, juda oz ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ba'zi bir qadimiy aholi punktlari haqida, xususan qadimgi poytaxt Dvaravati shahrida olib borilgan arxeologik qazishma ishlari¹⁹ natijasida ushbu davr san'ati haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ko'plab haykaltaroshlik asarlari Hindiston san'ati ta'sirida rivojlangan. Bunga Amaravati va Gupta

¹⁹ keyinchalik, o'rta asrlarda bu hududda Tailand poytaxti Ayutiya paydo bo'lgan

davriga oid (tik turgan Buddaning haykallari), Dvaravati dengiz yo'llari bilan bog'langan Pallav davlati (VI-VII asrlar) bilan yaqin madaniy aloqalariga isbot bo'ladi. Ba'zi badiiy me'moriy va badiiy uslublarning o'zlashtirilishi Hindistondan braxmanizm va buddizm dinining kirib borishi bilan chambarchas bog'liq edi. IX-X asrlarda Birma haykaltaroshlik san'atidagi kabi bu davlatda ham buddaviylik dini tomonidan ishlab chiqilgan ikonografik kanonlar katta ahamiyatga ega. Bu davrdagi san'atning eng yirik markazlari feodal davlatlar hisoblangan shimoli-g'arbiy Hindiston va Bengal hududi edi. Bodisatvaning bronza torsi (Bangkokdagi muzey) Dvaravati haykaltaroshligi erishgan yuksak muhoratni namoyish etadi. Ushbu haykalning yuqori mahorat bilan ishlanganligi gavdaning tors qismining nafis qayrilgani va haykaldagi ko'plab marjonlar va qimmatbaho zargarlik buyumlarini mohirona tarzda ishlanganligi bilan ajralib turadi. XI asrda kxmerlar tomonidan istilo qilinishi natijasida Dvaravati davlati qulaydi, Tailand san'ati va me'morchiligiga kxmer madaniyati, shuningdek shimoli-sharqiy Hindiston va Seylonning badiiy an'analari ta'sir ko'rsatadi.

Lopburidagi Vat-Maxatxat ibodatxonasi. XII asr

Buni o'sha davrning poytaxti Lopburidagi Vat-Maxatxat ibodatxonasi (XII asr) tasdiqlaydi. Agar uning rejasi hind ibodatxonasi tuzilishidagi aniq ajratilgan ustunli zal bilan takrorlasa, u holda shakli jihatidan Angkor Vata me'morchiligi uslubini aks ettiradi, ammo bezak va plastik detallarning o'ziga hosligi bilan farq qiladi.

Tahminan Ayutiga tegishli Buddaning boshi. XV asr

Ushbu davr haykaltaroshligida bir nechta san'at maktablari mavjud bo'lgan. Masalan, XII-XIII asrlarga oid mamlakatning janubida Suxaday va Lopburida topilgan Buddaning tosh haykallarida yuz qismining oval, katta labli va yarim yumuq ko'zli qiyofada ifodalanganligi bilan ajralib turadi. Bu maktab asosan kxmer san'atining an'analarini davom ettirdi. Tailand dastlabki haykaltaroshligining xususiyatlari mamlakatning shimoliy qismida (XI-XIII asrlar) topilgan Buddaning bronza boshlarida yanada aniqroq namoyon bo'ladi. XI asrdan Tailand qabilalari Xinduxitoy yarim orolining hayotida muhim rol o'ynay boshlaydi. 1350-yilda tai sobiq poytaxt Dvaravatini qo'lga kiritib kxmerlar ustidan hal qiluvchi g'alabani qo'lga kiritdi va Ayutiya nomi bilan yangi davlat poytaxtiga asos solishdi. Shunday qilib, Tailand o'z uslubini, urf-odatlarini va texnik yo'nalishlari mavjud bo'lgan, yuqori darajada rivojlangan san'atni meros qilib oldi. Uning shakllanishida Tai feodal davlatining bir qismi bo'lgan xalqlarning badiiy merosi katta rol o'ynadi. Har qanday feodal san'at singari Tailand san'ati kanoni unga hukmron din bilan chambarchas bog'liq edi, shu jihatdan Buddaviylik shu dinga aylandi. Birmada bo'lganidek, Tailandda ham (ma'lum vaqtlarda) qadimgi taniqli buddaviylik ibodatxonalarini nusxalash odati bo'lgan. Hind prototipidagi inshoot ikki turdagi Tailand diniy binolarining

me'morchiligida o'z aksini topdi. Birinchi navbatda pra-chedi nomini olgan stupani aytib o'tish joyiz. Ushbu Buddistlar uchun muqaddas hisoblangan hind prototipi bo'lgan diniy yodgorlik, mamlakatlarning har birida ifodalansada, badiiy jihatdan biroz o'zgaradi va xalqlarning o'ziga xos an'analari ta'sirida rivojlanadi. Tailandning buyuk pra-chedi odatda baland (bino balandligining uchdan biridan ko'prog'i) ko'p pillapoyali poydevorga ega, asosi to'rtburchak yoki dumaloq shaklga ega bo'lib, unga nisbatan kichchikroq uzunchoq qo'ng'iroqsimon massiv(anda) joylashtirilgan. Bu go'yo asos ustida yuqoriga qarab o'ralib kichrayib boruvchi ko'plab disklardan iborat, shartli ravishda qadimgi hind stupasining ko'p qirrali soyabonlarini eslatadi. Tailanddagi diniy binolarning yana bir turi bu ibodatxonalarga nisbatan kichkina maydonga qurilgan, ulkan "soxta" gumbaz bilan o'ralgan pranrangdir. Binoning nihoyatda baland poydevori va cho'zilgan minora qismi prochediga o'xshaydi. Diniy yig'inlar zallari va rohiblarga bag'ishlangan bot Birmadagi binolarning me'moriy yechimiga va maqsadiga o'xshashdir. Ko'pincha, yog'ochdan yasalgan bot²⁰ - juda cho'zilgan to'rtburchak shaklni hosil qiladi. Kirish eshigi g'arbiy devorda, tilla suvi yugirtirilgan ulkan Budda haykali o'rnatilgan mehrob bo'lsa sharqiy devorda joylashgan edi.

XIV-XV asrga oid Sajanalaydagi Vat Hano Puek ibodatxonasi mashxur majmuaning klassik namunasidir. O'n to'rtta ustunlar va Buddalar haykallari bilan bezatilgan vixana ortida pra-chedi joylashib, yigirma sakkizta sherlarning haykallari ko'tarilib turgandek tuyuladi. Kuchli uslublashtirilishiga qaramay, ko'tarilib turgan hayvonlar figurasining kuchli harakatda berilishi, ko'zlari katta ochiqligi va og'izlari g'azabni anglatadi. Ularning tepasida, sakkiz qirrali zinapoyada baland minora qad ko'tarib, poydevorining har ikki tomonida joylashgan tokchalarda Budda haykallari o'rnatilgan. XIV-XV asrlarga kelib haykaltaroshlik rivojlanishida asosan kanonlarda qotib qolishni, soddalashtirilishni guvohi bo'lamiz. XI-XIII asr haykaltaroshligida paydo bo'lgan stilizatsiya xususiyatlarining ba'zilar ustunlik qila boshladi, konturlar qisqardi, plastika sxematik jihatdan umumlashtirildi, nisbatlar uzaytirildi. Tailand ikonografiyasining o'ziga xos xususiyati

²⁰ Bot bu-Tailand ibodatxonalarining me'moriy majmualarining eng muhim qismi bo'lib, umumiy panjara bilan o'ralgan bir qator binolardan iborat.

Buddaning suratlarida namoyon bo‘ladi: ensa qismida (ushnisha) baland olov tilining tasviri paydo bo‘ldi. Shakllarni soddalashtirish yuzaga kela boshladi, sababi haykaltaroshlik sanati hunarmandlar tomonidan ishlana boshladi, natijada imo-ishora ifodaviyligi sustlashib, haykal barmoqlari bir hil uzunligda tasvirlandi.

Fuqarolik me'morchiligi Hindiston, Birma yoki Xitoyda bo‘lgani kabi yog‘ochdan barpo etilgan. Shoh Ayutiyaning ulug‘vor saroylaridan bizga g‘isht poydevoridan boshqa hech narsa saqlanib qolmagan. Ular haqida binolardagi relyeflar yoki tasvirlar, shuningdek Bangkokning zamonaviy saroyi bilan taqqoslash orqali tasavvur hosil qilish mumkin. Hindiston va Xitoy saroylari singari ularda o‘tish joylari mavjud zallar va pavilonlar majmuasiga, yog‘och ustunlar qatori ustiga joylashtirilgan ko‘p pog‘onali tomlarga ega bo‘lgan. Bu me'moriy uslub Taylandga shuningdek, Birma me'morchiligiga xos edi. O‘rta asrlarda qurilgan ushbu yog‘och binolarni bezashda, hozirgi zamonda bo‘lgani kabi, o‘ymakorlik bilan bir qatorda, Tailand milliy san’atining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bo‘lgan lak-bo‘yoq rangtasviri ham juda katta o‘rin egallagan. Lak va laklangan tasvirlar bilan ustunlarni bo‘yash, shiftlar, eshiklar, derazalar, yog‘och haykallar, saroy, monastir va boshqa jamoat binolarini haykal bezaklarini qoplashda unumli foydalanilgan. Turli idishlar, kitob qoplamalari ham lak bilan qoplangan. Lakli tasvir ishlash Tailandda o‘rta asrlarning boshlarida keng tarqalgan kitob miniatyuralari bilan chambarchas bog‘liq ravishda ravnaq topadi. Osiyoning boshqa mamlakatlarida bo‘lganidek, Tailandning xalq amaliy san’ati rivojlanishida ko‘plab badiiy hunarmandchilik maktablari muhim o‘rin tutdi. Tailand xalq amaliy san’atida yog‘och o‘ymakorligi, suyakga ishlov berish, toshbaqa kosasiga ishlov berish, zargarlik va kulolchilik, matolarga ishlangan naqshlar katta mahorat bilan bajarilganligi ajralib turadi. Qadimgi davrlarda mavjud bo‘lgan badiiy hunarmandchilikning ushbu sohalarida xalqning ijodiy tafakkur boyligi avloddan-avlodga o‘tib kelmoqda.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Birma me'morchiligi qadimgi davrdan qanday me'moriy tizimlarni meros qilib olgan?

2. Ananda ibodatxonasi haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
3. Pagan shahrida qurilgan imoratlar qaysi mamlakatning me'morchiligining eng mashhur va taniqli budda ibodatxonalaridan aniq nusxa olinib qurilgan?
4. O'rta asr Birma, Laos va Tailand haykaltaroshlik san'atining o'ziga xos xususiyatini qanday izohlash mumkin?
5. Laosdagi eng taniqli pagodalari qaysi ibodatxonalarda o'rnatilgan?
6. Lopburidagi Vat-Maxatxat ibodatxonasi o'rta asrlar san'atida qanday o'rin tutgan?
7. O'rta asr Birma, Laos va Tailandning me'morchilik, haykaltaroshligidagi maktablarni sanab o'ting?

11 MAVZU. O'RTA ASRLARDA KAMBODJA VA VETNAM SAN'ATI

REJA

1. O'rta asrlarda Kambodja san'ati
2. O'rta asrlarda Vetnam san'ati
3. O'rta asrlarda Kambodja va Vetnam amaliy san'ati

Tayanch so'zlar va iboralar: Angkor, Hinduxitoy, kult, xmer, "Qirollar tog'i", "G'alaba darvozasi", kapitel

O'rta asrlarda Kambodja san'ati. Hindixitoy yarim orolidagi xalqlarning o'rta asrlar san'ati tarixida Kambodja yodgorliklari alohida e'tiborga sazovordir. Feodal jamiyat davrida Kambodjaning ulkan mahobatli me'moriy ansambllari o'rta asrlar san'atining ulug'vorligini namoyish etadi. Mahobatli haykallarning ulug'vorligi, me'moriy tektonikaning murakkabligi, poydevorlari aniq rejalashtirish, hajmli, fazoviy va kompozitsion echimlarda mukammal bo'lgan badiiy dizayn bunga misol bo'ladi. Monumental san'atning bunday yuksak namunalarini yaratish uzoq vaqt davomida badiiy shakllar, g'oya va estetik qarashlarni rivojlanishi ta'sirida bo'lgan. Ularning murakkabligi va o'ziga xos evolyutsiyasida Kambodjaning ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari aks etgan. Xronologik jihatdan, eng qadimgisi eramizning birinchi ming yillikining boshida paydo bo'lgan quldorlik tuzimi hisoblangan Funan davlati hisoblanadi. Biroq, V asrga kelib Funanda feodal munosabatlar shakllanadi. VI asrda Funani o'rnida, Kambud-jadesh yoki Xmer davlati paydo bo'ladi. Ammo O'rta asrlardagi Kambodjaning asl ravnaqi davri IX asrning ikkinchi yarmida feodal munosabatlar va ta'limning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, poytaxti Yashodharapura (Angkor) bo'lgan qudratli shohlik, Hinduxitoydagi eng kuchli davlatiga aylanadi. Quldorlik davridagi madaniyat elementlarining saqlanib qolishi, jamoaviy-qabilaviy davrning an'analari bilan bog'liq bo'lgan folklarning ta'siri bilsn birgalikda feodal jamiyat davridagi Kambodjaning o'ziga xos san'ati yuzaga kelishiga zamin yaratdi. O'rta asrlardagi Kambodja madaniyatining shakllanishida Hindiston bilan aloqalarning yahqinligi

muhim rol o'ynagan. Hind madaniyatining yutuqlarini qayta ishlash va o'zlashtirish jarayonida xmer san'atining tobora rivojlanib bordi. Arxitekturada IX asr va undan keyingi davrlarda, ilk yopiq minora-ibodatxonadagi bezaklar hindlarning naqshlarini biroz eslatsada, keyinchalik bu o'xshashlik deyarli yo'q bo'lib ketadi va Kambodja san'ati chuqur milliy uslubda gullab-yashnashni boshlaydi. Tasviriy san'atda Kambodjada ilonlarning eng qadimgi kultlari tarqaldi – ko'p boshli naga va hayoliy (fantastik) mavjudot – Garuda. Bu timsollar san'atda o'ziga xos o'ringa ega. Kosmologik dualizm²¹ va ajdodlar sig'inishgan kultlar obrazi Xmer ibodatxonalari qurilishida katta ahamiyat kasb etdi.

Funan davri bir necha mayda g'isht va toshlardan yasalgan ibodatxonalarga borib taqaladi, ularning devorlari bezaklardan holi bo'lgan. Karniz tepasidagi tokchalar figuralar bilan bezatilgan bo'lib, naqshlar yuqori qismidagi ayvonga qoplanib ketgan. Ushbu tuzilmalarda portal elementlari mavjud bo'lib: kirish qismi haykal va ustunlar bilan bezatilgan. VII asrning birinchi yarmiga mansub bo'lgan ko'plab ibodatxonalar orasida ajratib ko'rsatiladigani simmetrik tarzda umumiy asosga joylashtirilgan ibodatxonalar (prasa-ti) aytib o'tiladi. Material sifatida to'rtburchak va to'g'rito'rtburchak shaklidagi g'ishtdan foydalanilgan. Devorlar pilasterlar bilan bezatilgan va relyef (bo'rtma) bilan qoplangan. Uning bir qismi g'ishtdan terilib mustahkam monolit (yaxlit tosh, xarsang), yana bir qismi suvoqdan tashkil topgan. Ibodatxonaning yuqori qismi qavatlarga bo'linib, uzunasiga va eniga pasayib boruvchi me'moriy elementlarining kesmasi (oblom) soddalashtirilgan. Bog'langan qismi yumaloq, vazasimon shaklga ega bo'lib, ikki nishabli tom qoplamasi o'yiqli bo'lgan oralig'ida bir qator afsonaviy mahluqlar tasvirlari ishlangan toshlardan iborat. Toshli binolar me'morchiligiga, shubhasiz, xmerliklarning yog'och hunarmandlari katta ta'sir ko'rsatgan. Tosh me'morchiligi rivojlanishi, dastavval suvoqda, keyinchalik toshda tashqi devorlarni haykaltaroshlik asarlari bilan ishlov berishganida namoyon bo'ldi. Konstruktiv ma'noda me'morchilikda tosh texnikasini o'rniga yog'och ishlatish Xmer me'morchiligini saqlanib qolishida katta zarar etkazdi. Ammo dekorativ

²¹ masalan, tog' va dengizlarda yashovchi qanotli suv mahluqlari

ma'noda, bu o'ymakorlikning gullab-yashnashiga, binolarning naqsh va plastik bezaklari rivojiga hissa qo'shdi. Xmer tosh me'morchiligi tarixidan saqlanib qolgan prasat fasadlarini bezatish uslubi – portallar mavjudligi bilan bog'liq. Ularning asosiy elementlari relyefli naqshli ikkita ustunlar va doim ehtiyotkorlik bilan bajariladigan eshik tepasidagi uchburchak shaklda ishlangan bezak (fronton) haykallar bilan bezatilgan keng tosh plitalardan iborat. Tampa (Vetnam) va Indoneziya ibodatxonalarida topilgan "soxta eshiklar" ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, kirish eshigi va uning ramkasini aniq takrorlaydi. Mazkur vaqt Xmer me'morchiligi rivojining dastlabki davri (IX asrning so'nggi choragiga qadar) bo'lsa-da, dumaloq haykaltaroshlik sohasida beqiyos asarlar yaratilgan. Dastlab VII asrgacha kxmer ustalari Mathura va Lmaravati uslubidagi hind modellariga taqlid qilib, o'ziga hos haykallarni yaratishgan edi. Garchi Funan haykalining namunalari bizgacha etib kelmagan deb hisoblangan bo'lsa-da, ushbu davr san'ati Prey Krabas provintsiyasida joylashgan Buddaning bir nechta tasvirlari bilan ifodalangan deb taxmin qilish mumkin. Ushbu haykallarni modellari sodda va bajarish osonligi bilan ajralib turadi. Burmalarsiz shartli liboslar butun badanni shaffof mato (adyol) bilan o'rab olib, yalang'och tananing to'liq ko'rinishi paydo bo'lishiga yordam bergan.

Ayol tanasi haykalidan fragment VII asr. Qumtosh.

VI-IX asrlarga ta'luqli bir nechta ajoyib haykaltaroshlik namunalari mashhur. Masalan, tik turgan ayol haykali qiyofasida shijoat va kuch, ulug'vorlik va soddalik hissini ko'rishimiz mumkin. Hech qanday

mayda-chuyda tafsilotlarsiz, umumlashtirilgan va shu bilan birga juda katta hajmga ishlov berish yordamida obrazdagi g'ayrioddiy hayotiy plastikaga erishildi. Pallaviya (Hindiston) ga o'xshash silindrsimon tiara bilan tasvirlangan bosh qismi ham ifodali. Yuz ifodasida hayotga to'la (chanqoq) xususiyatlar realizm bilan tasvirlangan. Unda monxmer etnik tipining ba'zi xususiyatlariga e'tibor berilgan.

Brahminik kultiga bag'ishlangan haykallarda ham tasvirning hashamdorligi va yaxlitligi, plastik modellashirishning bir xil mukammalligi mavjud. Masalan, Prasat Andet ibodatxonasidagi haykal (VIII-asr) Xari-Xara, Vishnu va Shiva ma'budlari ko'rinishlari bir obrazda tasvirlanishi orqali sinkretik diniy dunyoqarashdagi yo'nalishlarni ta'kidlaydi. Kambodjadagi xalq Shiva ma'budining buzg'unchi va yovuz obraziga hech qachon sig'inmagani xarakterlidir. Shiva har doim Yaratuvchi ma'budi bo'lib, u Kambodja san'atining yorqin xarakteri bilan bog'liq. Xari-Xaraning ushbu holatida aniq anatomik tafsilotlarni tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Kambodjaning X-asrgacha bo'lgan dumaloq haykallarida hech qanday zargarlik buyumlari tasviri mavjud emas; liboslarning old tomonida osilgan etaklar burmalari yengil ishlanib deyarli tasvirning siluetini buzmaydi. IX asr oxirida Kambodjada Jayavarman II hukmronlik qildi. Mamlakatni siyosiy birlashtirishning va iqtisodiy tiklanishining yangi davri keldi. Feodal munosabatlari mustahkamlangan ushbu davrida Kambodjada bir nechta poytaxtlar qurilgan bo'lib, unda qirol navbat bilan yashagan, shu jumladan zamonaviy Roluosga mos keladigan Xarxaralayani misol qilishimiz mumkin. Jayavarman II davrida yangi davlat dini paydo bo'ldi. Devarajaning muqaddas marosimi, ya'ni shivaizm shakllaridan birining xarakteriga ega bo'lgan qirol-ma'bud marosimi, shuningdek Funan va Yava urf-odatlari bilan bog'liq "Qirollar tog'i" paydo bo'ldi. Katta kompozitsion vazifalar birinchi marta IX asrning so'nggi choragida qadimiy poytaxt Hariharalai me'morchiligida qo'yilgan edi. Bu yerda 879-yilda Prah Ko ibodatxonasida oltita g'ishtli prasati qurilib, ketma-ket uch qator o'rnatilgan va umumiy poydevor ustiga ko'tarilgan. Prah Koga yaqin joyda 881-yil birinchi yirik "tog'-ibodatxona" Bakong qurilgan, uning tashqi tomoni 900x700 m o'lchamdagi to'g'ri to'rtburchak devor bilan qoplangan. Ichki va tashqi to'siqlar orasida, sharqdan va g'arbdan keng to'g'onlar kesib o'tgan

kengligi 60 m bo'lgan jarlik mavjud. Qumtosh bilan qoplangan poydevor maydoni 3000 kvadrat metr bo'lib, tokchalarning balandligi pastdan yuqoriga qarab qisqarib boradi va platformalar kengligi kamayib borib, shuning hisobiga piramida asliga nisbatan balandroq ko'rinadi. Hozirgi paytda yuqori platformada joylashgan ibodatxona saqlanib qolmagan. Piramida sakkiz g'ishtli minora prasatlar bilan o'ralgan bo'lib, suvoq va toshga ishlangan haykallar bilan bezatilgan. Ansamblga boshqa ko'plab binolar kiritilgan edi, ular hozir deyarli butunlay vayron bo'lgan.

Bakong minorasi va tarxi. IX asr

Kirish eshigining ikki tomonida sudralib yuruvchi bahaybat ko'p boshli ilonlar - naga haykallari joylashtirilgan. 900 yilga yaqin qurilgan ulug'vor "tog ' ibodatxona" Pnom-Bak-Xeng, yangi poytaxt Lshodxaraiuraning markaziy binosi bo'lib, kelajakda mashhur Aigkor Toma nomi bilan tanilgan shaharning hududini qisman qoplaydi. Pnom Bakheng - tabiiy adrlilik bo'lib, u toshlar bilan qoplangan va erdan 60 metr balandlikka ko'tarilib, besh qismli piramida shakliga ega. Uning maydonchalarida piramidaning to'rt tomonida ritmik tarzda takrorlanadigan qumtosh minoralari qurilgan. Yuqori maydonchada beshta ulkan ibodatxona birlashtirilgan. Qurilishi tugallanmay qolgan Ta Keo "tog '-ibodatxona"sini X asr oxiri XI asr boshlariga tegishli. Birinchi platforma 100x100 m, balandligi 2,2 m; ikkinchisi 75x80 m, pastki qismdan 5,5 m balandroq. Beshta markaziy prasatlar joylashgan piramidaning yuqori qismi balandligi 5,8- 4,5 va 3 m dan iborat bo'lib uch qavatdan tashkil topgan. Fasad qismida haykaltaroshlik namunalari deyarli yo'q, ammo bu ibodatxonaning tugal obraziga ta'sir

ko'rsatmagan. Ta Keo aniq tashkil etilgan kompozitsiya sxemasi mavjudligi sababli Xmer me'morchiligining mumtoz namunasi hisoblanadi. IX-XI asrlarga tegishli "Tog' ibodatxonalari" o'ziga xos xususiyatga ega edi, ammo kamdan-kam hollarda me'moriy tip hisoblangan.

Banteay Srey ansambli (967-y). Uchta devor uch markaziy ibodatxonani o'rab turib, ularning oldida ikkita yirik to'rtburchak binolar kutubxonalar deb atalgan.

Banteay Srey ziyoratgohlarining kutubxona portal 967-yil

Banteay Srey ziyoratgohlarining hajmi juda kichik; asosiy uzunligi bor yo'g'i 10 m. Kxmerlar gumbaz qurilishini bilishmaganligi sababli ibodatxona o'lchamlari kichik bo'lgan. Ular 9-asrdan beri foydalangan soxta gumbaz katta bo'shliqlarni qoplashga imkon bermagan. Maksimal diametri 6 m bo'lgan gumbazlarga XII asrga kelibgina erisha olishgan. Xona ichkaridan gumbaz ko'rinmas edi va tekis yog'och shift bilan qoplangan edi.

Banteay Srey haykaltaroshlik namunasi. Apsara. Fragment. X asr.

Banteay Srey ibodatxonasining haykaltaroshlik bezaklari ushbu davr plastik san'atining yuksak namunasi. Relyef syujetini aniq aks ettirilishida, o'rta asr Kambodja haykaltaroshligining yangi yo'nalishlari aks etgan. Shu bilan birga, bu yerda kompozitsiya muvozanatida mumtoz uyg'unlik buzilmaydi.

Kambodjada mahobatli me'morchilikning eng ko'zga ko'ringan namunalaridan biri XII asrga to'g'ri keladi. Angkor Vat ibodatxonasi feodal davrning ajoyib yodgorligi hisoblanadi. Qadimgi davrlarda bu ibodatxona Vrax Vishnuloka deb nomlangan, zamonaviy nomini XIX asrda olgan.

Angkor Vat majmui umumiy ko'rinishi XII asr.

Angkor Vat majmuiga ishlangan Naga haykaltaroshlik namunalari va relyef. Fragment

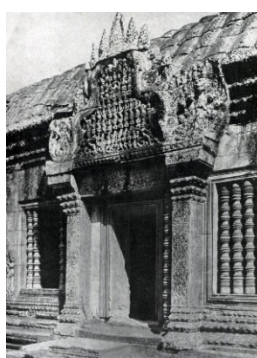
Majmuaning o'lchami juda katta: uzunligi taxminan bir yarim kilometr, kengligi bir kilometrga teng. Ushbu to'rtburchak qo'rg'on tashqi devori olamni anglatuvchi to'siq (devor) bilan o'ralgan va okeanlar tasvirlangan keng kanal qurilgan.

Afsonaviy Nagani qo'riqlayotgan haykaltaroshlik namunalari

Angkor Vat devorlariga ishlangan relyef.

Angkor Vat portal.

G'arbiy tomonda joylashgan yuzlab metr ga cho'zilgan kirish portali mavjud. Esplanadalar (katta maydon) orqali markaziy qismga o'tish mumkin. Ibodatxonaning tashqi galereyasi Vishnuizm afsonalaridan olingan sahna tasvirlari bilan bezatilgan. Tashqi va markaziy galereyalar

o'rtasida hochsimon ko'rinishdagi to'rtta ochiq hovlisi bo'lgan kirish qismi mavjud. Kirish portalidagi tik zinapoyalar 7 m balandlikdagi ikkinchi qavatdagi hovliga olib chiqadi. Ushbu hovlining o'rtasida uchinchi ichki galereya bilan o'ralgan yuqori platforma joylashgan. Markaziy minora 65 m balandlikni tashkil qiladi.

Angkor Vat majmui markaziy minorasi. Fragment

Angkor Vat ansamblining me'moriy va fazoviy kompozitsiyasining birligiga birinchi navbatda uning maketini takomillashtirish orqali erishilgan, bu baland va uzun ibodatxonalar, pastki binolarning uyg'un kombinatsiyasini qidirish orqali erishilganlikni anglatadi. Bu reja "tog' ibodatxona" piramidasi bilan chambarchas bog'liq ishlangan. Shuning uchun ular minoralar, hovli, hovuz, kanallar, to'siqlar, darvozalar, ochiq maydonlar bilan yaxshi birlashtirilgan. Ushbu birlik, o'xshash me'moriy shakllarni, dizayn elementlarini puxta ritmik taqqoslash, takrorlashdan iborat. Platformalarga olib boradigan zinapoyalar balandligi oshib borib, platformalar balandligi bir-biridan 4,7 metrdan to 13 m balandlikda ko'tarilgan. Angkor Vat minoralarining tuzilishi katta qiziqish uyg'otadi, bunda kxmerlar hind Shixarasidan farqli o'laroq o'ziga xos ibodatxona turini yaratishga muvaffaq bo'lishdi. Angkor Vat minoralari gorizontalar darajalariga bo'linishi, Xitoy pagodasining bo'linishiga monandir. Beshta markaziy minoraning tepasi qandaydir sarg'ish modda bilan qoplangan. Ushbu qismni bo'yash yoki tilla suvi yugirtirish kerak edi. Ibodatxonaning boshqa qismlarida tilla suvi va rang berish orqali jilolash izlari qolib ketgan. Avvallari bu bezak binoga yanada go'zal tus bergan. Ibodatxonaning markaziy qismi elementlarning ulug'vorligi bilan ajralib turadi. Naga, naqshlar, ayvonlar, ustunlar bilan bezatilgan

galereyalar, go‘zal o‘ylangan nisbatlar, hovuzlar va turli xil tektonik shakllar, hovlilar va hovlilar bilan bezatilgan keng maydonlar, dekorativ dizayn va relyef, ko‘p sonli mahobatli dumaloq haykallar bir-biriga bog‘langan yaxlit kompozitsiyani hosil qilgan. Birinchi tashqi galereyaning ichki devorlari taxminan 800 m uzunlikda, balandligi 1,5 m bo‘lgan mustahkam poydevor bilan qoplangan. Asosiy mavzu - Suryavarman-Iishnu ilohiy yo‘li bo‘lib, devorlarning katta qismlari uning yerdagi hayoti to‘g‘risidagi afsonalar tasviriga bag‘ishlangan. Ushbu sahnalar ko‘p jihatdan ifodaviylik, hayotiylik va ajoyib ijodiy tasavvurlarga to‘la. Ushbu barelyeflarning plastik tili mohirona va shu bilan birga sodda va qulay ishlanishi bilan ajralib turadi.

Angkor Vat majmuiga ishlangan relyef. Fragment

Angkor Vat majmuidagi do‘zox tasviri ishlangan relyef. Fragment.

Barelyeflar sirtida bo‘sh joy bo‘lmasligi uchun shakllar va aksessuarlar bilan to‘ldirilgan. Bunda daraxtlar, gullar, o‘q-yoylar va boshq syujetlardan foydalanilgan. Barelyeflarda ritmik takrorlanish, ba‘zan ayrim shakllarning o‘ziga xos parallelizmi juda katta ahamiyatga ega. Angkor Vat katta tashqi galereyasidagi relyeflar tabiati juda

naqshinkordir. Shu bilan birga, tasvirlangan sahna syujeti boy bo‘lib, ularda faqat ommaviy sahnalar muhim ahamiyatga ega. Ko‘rsatilgan voqealar va to‘qnashuvlarning fazoviy jihatiga e‘tibor qaratib, ular aniq masshtab orqali tasvirlangan. Turli sahnalar orasida xudolar va jinlarning (100 kvadrat metr maydonni egallagan) yangi tasviri ajralib turadi. Bu aksessuarlarning aniqligi, inson qomati holati va yuz ifodalarining to‘g‘riligi, jangni va g‘azabni mohirona hayotiyli (realizm) bilan ajralib turadi. Ibodatxonalarni bezashda o‘ymakorlik katta ahamiyatga ega bo‘lib, ular orasida odatda tematik bo‘rtmalar, o‘simlik naqshlari shartli ifodalangan. Qadimgi Kambodjaning so‘nggi taniqli hukmdori Jayavarman VII-XII asr oxirida Kambodjada o‘zga xalqlar hujumi xavfidan qochib, chegaralarini kengaytirdi. Ammo shu davrda, iqtisodiy zaiflashgan mamlakat qirollik ajdodlari sig‘inishi bilan bog‘liq bo‘lgan ulkan ibodatxona qurilishining og‘irligi ostida qoldi. Jayavarman VII buddist edi. Uning xukmronligi ostida Mahayana dini Kambodjada eng yuqori cho‘qqiga yetdi. Hatto Devaraja o‘rnini Budda-qirol egalladi, u "tog‘ ibodatxona" markazida bo‘lib, shahar, davlat va hatto koinotning markazini belgilab qo‘ydi. Yangi shahar Angkor Tom 100 m uzunlikdagi kanal bilan o‘ralgan bo‘lib, devorlari balandligi 20 m dan oshgan va to‘rtta burchakning har ikki tomonida joylashgan beshta ajoyib gopuram minoralari bilan o‘ralgan edi. Ular uch hil pavilyonlarga bo‘linadi; bir tomondan ikkita gopuram, uchinchi "G‘alaba darvozasi" deb nomlanadi. Ochiq maydonning eshigi oldiga naga shaklida panjaralar bilan o‘ralgan va bir tomondan naga yaxshi ma‘budlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan, boshqa tomondan - yovuzlik timsoli, asuralar manosida ifodalangan.

Angkor Tom "G‘alaba darvozasi". XII asr

Angkor Tom diniy majmua tarkibida - ko‘plab ibodatxonalar, hovuzlar, ayvonlar mavjud. Saroydan faqat gopuramlar bilan to‘siqlar va mashhur "Qirollik ayvonlari" omon qolgan. “Fil ayvoni” devoridagi xalq hayoti manzaralari tasvirlangan relyeflar uzunligi 300 metrdan oshib, yo‘qolib ketgan yog‘och saroyning poydevori bo‘lib xizmat qilgan. Bo‘rtmalarda xalq o‘yin-kulgusi, fil ovi, kurash musobaqalari, to‘p o‘yinlari kabi syujetlar ifodalangan. Tana qismlarining mukammal modellashirilishi, haykaltaroshlik va relyefdagi hajmning plastik ifodaviylikgi so‘nggi Xmer san’atining ajoyib namunalari sifatida ajralib turadi.

*Angkor Tom diniy majmua tarkibidagi “Fil ayvoni” relyefi. Fragment.
XII asr*

Tayland bosqiniga qarshi qattiq kurashlardan so‘ng, Xmerlar eski poytaxtni tark etishdi va XV asrda Pnom-pen Kambodjaning asosiy shahriga aylandi. XIII-XIV asrlarga kelib davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Xinayana buddaviylik dini (ehtimol Brahman oliy tabaqasining inqirozi davrida) hashamatli ibodatxona qurilishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Garchi Angkor Vat ziyorati to‘xtamagan bo‘lsada oldingi mavjud bo‘lgan mabudlar deyarli unutilgan edi. Kambodja iqtisodiy va siyosiy jihatdan zaiflashgan edi. Me’morchlik ashyolari va tosh qurilishda zarur bo‘lgan ishchilar, haykaltaroshlar va davlat qo‘shinlarini moddiy qo‘llab-quvvatlash imkoniyati qolmagan edi. O‘rta asr kxmer san’atining jadal rivojlanishi shu bilan yakun topdi. Kambodja san’ati rivoji o‘rta asrlarda Osiyo san’atiga beqiyos hissa qo‘shdi.

Vetnam san'ati. Vetnamda rivojlangan badiiy madaniyatning dastlabki yodgorliklari asrimizning boshlariga tegishli (Shimoliy Annamda bronza davri madaniyati, Dong Sonda) deb hisoblanadi. Alohida buyumlar, xususan o'ymakorlik bilan bezatilgan bronza barabanlari qadimgi Indoneziya va Xitoy sivilizatsiyasi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Tan Xoadagi topilgan g'ishtli maqbaralar hamda turli xil buyumlar Xan sulolasiga oid Xitoy san'atiga yaqinligini ko'rsatadi. Biroq, madaniyat va san'atning haqiqiy gullashi birinchi ming yillikning o'rtalarida, Cham (tyam) davlatining shakllanishi bilan bog'liq xolda rivojlana boshlagan. Bu davrda rivojlanmagan quldorlik munosabatlari bilan bir qatorda feodal munosabatlar shakllanib borgan. Tyam xalqi haqda birinchi ma'lumot II-III asrlarga tegishlidir. Bugungi kunda deyarli yo'q bo'lib ketgan bu xalq, ilgari Vetnamning markaziy va janubiy viloyatlarida hukmronlik qilgan. Aslida, hanuzgacha mamlakatning asosiy aholisi bo'lgan Vetnamliklar (annamitlar) birinchi ming yillikda faqat shimoliy qismini egallab, to'g'ridan-to'g'ri Xitoyga qaram bo'lganlar. Biroq, Xitoy madaniyatining ta'siriga qaramay, bu xalq qadimiy animistik qarashlar va kultlarini, ota-bobolarining e'tiqodlarini, til va urf-odatlarini saqlab qolishgan. X asrdan boshlab Vetnamliklar tomonidan Tyamliklarga qarshi yurish boshlandi va XV asrda butunlay bosib olindi. Qadimgi Tyamda o'ziga xos boy badiiy madaniyat va san'at gullab-yashnadi. Qadimgi Tyamning eng muhim me'moriy tuzilmalari zamonaviy Fayfo yaqinidagi qirg'oq bo'yida joylashgan ikkita katta markaz bilan bog'liq. Bu Mi-Son va Dong Duongning muqaddas shaharlari bo'lib, ular IV asr oxirlarida barpo etilgan. Tyamning eng qadimgi me'moriy yodgorliklari to'qqizta ibodatxonadan va oltmishga yaqin kichik tuzilmalardan iborat katta me'moriy majmua bo'lgan Mi-Sondan iboratdir. Bir necha asrlar davomida (IV-X asrlar) yaratilgan Mi-Son ibodatxonalari tyam san'atining rivojidagi ajoyib bosqich haqida ma'lumot beradi. Eng ahamiyatli misol bu Shivaga bag'ishlangan va VII-asr boshlarida yaratilgan Bxadresvara ibodatxonasidir. Ibodatxonaning ichki qismida nisbatan kichik zal bo'lib, kvadrat reja asosida, g'arbiy va sharqiy tomonga yo'naltirilgan ikkita chiqish yo'li ulanib ketuvchi ikkita kichkina vestibuladan iborat. Ibodatxonaning tashqi tomonidagi jiddiylik va shaklning ravshanligi saqlanib qolgan, bu nafaqat asosiy me'moriy

massalarning aniqligi, balki ibodatxonaning tarkibiy bo'linmalariga muvofiq bezatilgan naqshlarni to'g'ri taqsimlashdan kelib chiqadi. Asosiy me'moriy element – bu har tomondan qo'yilgan beshta pilasterlardir. Ularning orasidagi bo'shliqlar ikkita tor qismga bo'linib, ularni teng ravishda qoplaydigan gulli naqshlar bilan bezatilgan. Tayanch qismlari ustunning shiftga tutashgan yuqori qismi murakkab bezakka boy bo'lgan karnizlari ayniqsa ahamiyatlidir. Bu yerda gorizontal ravishda qaytariladigan qatorlar geometrik va o'simliksimon naqshlarga hamda samoviy – apsar haykallarining tasvirlarini o'z ichiga oladi. Ibodatxonaning janubiy va shimoliy tomonlarida ilgari uchta kichik ibodatxonalar mavjud edi. Ular ibodatxona bilan birga ikki metr balandlikdagi platformada turishgan. Butun majmua, shuningdek, ibodatxonaning qo'shimcha binolari uchun g'arbiy tomonida bitta kirish qismi bo'lib (70 x 70 m) panjara bilan o'ralgan maydonda joylashgan. Umuman olganda, Bxadreshvara ibodatxonasi tashqi me'moriy yechimning go'zalligi va uyg'unligi bilan ajralib turadi. Tyam me'morchiligida eng keng tarqalgan minora shaklidagi kalan deb nomlanuvchi ibodatxona ko'rinishida o'z ifodasini topdi. Kalan uchun asosiy qurilish materiallari g'isht hisoblangan. Vassa soxta gumbaz bilan qoplangan. Pishiq g'isht ishlatish va uni terishda mukammallik g'isht devorga haykaltaroshlik namunalarini to'g'ridan to'g'ri o'rnatishga imkon bergan. Alohida qismlar qizil qumtosh va granitdan, keyinchalik esa pishirilgan loydan yasalgan. Bu davrdagi xonalarning me'morchiligida kalan bilan bir qatorda kengaytirilgan uch qavatli ichki zal bilan qoplangan cho'zilgan bino turi ham uchraydi. Uning eng yaxshi namunalaridan biri Mi-Sondadir. Dong Duong Mi-Son bilan bir vaqtning o'zida gullab-yashnagan va bir oz janubda joylashgan yirik me'moriy markaz edi. Dong Duong buddaviylik dinga bag'ishlangan ulkan monastir ansambli edi. IX-X asrlarda qurilgan inshootlardan faqat xarobalar saqlanib qolgan. Dong Duong ansamblining alohida qismlarini rekonstruktsiya qilish tyamning birinchi ming yillik oxirida erishgan o'ziga xos me'morchiligi haqida tasavvur beradi. Bino piramidasiimon pog'onali bo'lib kalan turidagi qoplamaga ega va juda hashamdor bezatilgan. Kirish binosining ikkala tomonida joylashgan va bir oz oldinga cho'zilgan o'n metrli ustunlar yuqoriga qarab ko'tarilib boradilar. Yuqori kirish ustunlaridagi me'moriy bezaklar devorning

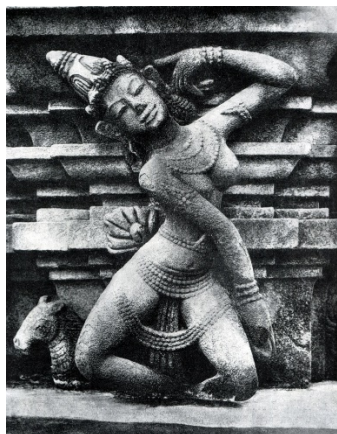
tashqi chetida joylashgan uch metrli ustunlar qatorida takrorlanadi. Oddiy va qudratli arkalar bilan binoning kirish qismi kontrasti uyg'un va g'oyat nafis ansamblni hosil qiladi. X asrdan boshlab tyamlıklar shimoliy annamitliklar tomonidan jiddiy tazyiqlarga uchraydi. XI asrda tyam davlatining markazi janubda Kignon mintaqasiga ko'chib o'tadi. Ushbu ikkinchi davr haykaltaroshligi va me'morchiligida rivojlanishning asta-sekin pasayishi namoyon bo'ladi. Bin-Dipya mintaqasidagi eng yaxshi ibodatxonalar (XI va XII asrlar) Mis minorasi, Duang Long kalani va ayniqsa Kumush minora kabi o'ziga xos xususiyatlarni ochib beradi, ammo ular siluetning ta'sirchan nisbati bilan farq qiladi. Karnizlarning sezilarli darajada og'irlashishi ustunlar (pilasterlar) tasviri va ustunning shiftga tutashgan yuqori qismi (kapitel) tobora qurib, o'yma naqshlarning parchalanganini kuzatamiz.

Fan Rangdagi Po Klaung-Garay kalaninig minorasi. XIV asr.

Kalanning o'ziga xos xususiyati - butun binoni bezatishda har bir burchak karnizida miniatyurada tasvirlari takrorlanadi. Vetnam janubidagi (XIV asr) Fan Rangdagi Po Klaung-Garay kalanlarida haddan tashqari kattalashtirilgan dekorativ minoralar binoning har bir qirrasini qoplab, me'moriy xajmning uyg'un muvozanatini sezilarli darajada buzib, ularga mahobatli va og'ir ko'rinish bag'ishlaydi. Tyam haykaltaroshligi har doim me'morchilik bilan uzviy aloqadorlikda rivojlangan.

Haykalning tabiati asosan me'moriy tuzilishning dekorativ dizayni tizimida joylashganligi bilan bog'liq va haykal ko'pincha umumiy me'moriy kompozitsiyada muhim urg'u bo'lib xizmat qiladi. Guruhli sahnalar yoki alohida shaxslarning tasvirlari bino asosining yon devorlarida beriladi. Natijada, hovlilarning relyeflari kichik bo'lib, bu jihatdan uzun devorlarni to'ldiradigan kxmer san'atidan farq qiladi.

Tra-Kye ibodatxonasidan topilgan raqqosa haykali X asr

Haykaltaroshlikning eng yaxshi namunalari Tyam san'atning birinchi davriga to'g'ri keladi. Eng e'tiborli haykaltaroshlik namunalari Tra-Kye, Mi-Son va Dopg-Duong ibodatxonalari xarobalarida topilgan va taxminan VII-X asrlarga tegishli. Eng mashhur Tra-Kye (X-asr) haykallari, yuqori darajadagi raqqoslar va musiqachilarning tasvirlari bo'lib (Turon shahridagi muzeylar), hayotiy va plastik mukammallikka to'la tasvirlangan. Ayniqsa raqqosa haykali diqqatga sazovor hisoblanadi. Raqsning jonli xarakterini, oyoqlarning holatini va butun shaklni qamrab oladigan yengil harakatni, bir oz egilgan, tez burilgan o'ng yelkalari va egilgan boshigacha, cho'ziq bosh kiyimi go'yo raqossa xiromiga monand kuy taralayotgandek taassurot o'yg'otadi. Dong Duong haykalida ma'budlarning boshlari alohida qiziqarlidir, sababi realizmga intilish, odamlar ko'rinishda tasvirlash ustunlik qildi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Angkor Vat ansamblining me'moriy va fazoviy kompozitsiyasi nimalardan iborat?
2. Kambodja me'morchiligining o'ziga xosligini nimada ko'rish mumkin?

3. Vetnam me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Vetnam haykaltaroshligida qaysi an'analar ta'sirini ko'rish mumkin?
5. Banteay Srey ibodatxonasida qanday me'moriy yechimdan foydalanilgan va uning asosiy maqsadi nimalardan iborat bo'lgan?
6. Tra-Kye, Mi-Son va Dopg-Duong ibodatxonalari xarobalaridan qanday san'at durdonalari topilgan?

12-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA INDONEZIYA VA NEPAL SAN’ATI

REJA

1. O‘rta asrlarda Indoneziya san’ati
2. O‘rta asrlarda Nepal me‘morchilik san’ati
3. O‘rta asrlarda Nepal amaliy san’ati

Tayanch so‘z va iboralar: Borobudur, shivaizm, Kantipur (Katmandu), Lalitpur (Patan) va Bnкта-pur (Bxadgaon), relyef, timpana

O‘rta asrlarda Indoneziya san’ati. Mintaqada san’atning rivojlanishi uchun madaniyatning an’anaviy elementlari, shuningdek, hind san’ati va afsonalari ta’siri bo‘lgan. Ammo O‘rta asrlardagi Kambodjadan farqli o‘laroq, orollarda san’atni rivojlantirish uchun moddiy imkoniyatlar ancha nochor edi. Yava bu borada eng yaxshi sharoitga ega hudud hisoblangan, bu aholining zichligi va yuqori dehqonchilik madaniyati bilan belgilangan. Bu Kambodjaning Angkor mintaqasining o‘ziga xos o‘xshashligi bo‘lib, unda katta ibodatxonalar qurilishi yuqori rivojlangan. Biroq, Malakka yarim orolida, Sumatra va Java orollarida ibodatxona qurilishining umumiy hajmi qadimgi Xmer diniy binolariga qaraganda juda kichikdir.

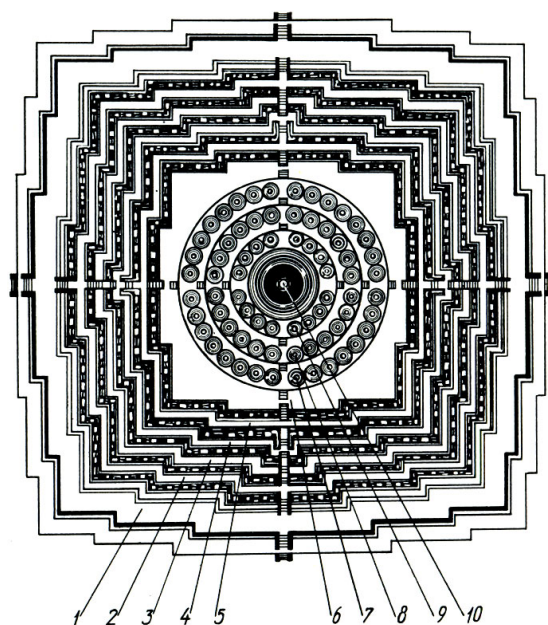

Dieng platosi

Yavada induizm bilan bog‘liq bo‘lgan Mahayana Buddaviylik davrida qurilgan ibodatxonalarning eng mashhurlari to‘rt guruhga bo‘lingan: Yava markazidagi Dieng platosidagi²² shivaviylik

²² Плато ясси ёки бир оз тўлқинли юзага эга бўлган текислик.

ibodatxonalari (VII asr), Borobudurdagi Buddaviylik ibodatxonalar guruhi (VIII asr), Prombanan shivaizm ibodatxonalari guruhi (IX asr), Brantas daryosining sharqida joylashgan induistlarning bir guruhi - Belaxan, Javi va boshqa turli vaqtlarda qurilgan ibodatxonalardir. VI asrda Diyeng platosida 40 ga yaqin hind ibodatxonalari va monastirlari qurilgan. Ularning barchasi Chandi toifasiga kiradi (ya'ni Shivaning xotini Durgaga bag'ishlangan dahshatli avatar). An'anaviy chandi ko'rinishi markaziy qismi va piramida gorizontal bo'lingan poydevorga ega. Chandi piramidasining burchaklarida kichik minoralar bo'lishi mumkin. Chandiga kirish qismi odatda g'arbdan, ba'zi hollarda sharqdan bo'lgan. Kala Yava san'atiga xos bo'lgan kirish eshigi tepasida joylashgan iyaksiz yuz tasviridir. Chandi ko'pincha VII asrdan keyin ham qurilgan. Yavadagi eng katta me'moriy bino bu Borobudur ibodatxonasidir. Borobudur 750 dan 850-yilgacha qurilgan. Uning tosh galereyalari va ayvonlari tabiiy tepalikning yuqori qismida bo'lib, o'sha yerga stupa joylashgan. Butun struktura kvadrat bo'lib 123 metr, balandligi 45 metrga to'g'ri keladi. Dastlab ibodatxonaning poydevori relyeflar bilan bezatilgan va yiqilishning oldini olish maqsadida tosh bilan yopilgan. Yopiq relyeflarda haqiqiy hayot, shuningdek, do'zax va jannat sahnalari tasvirlangan. Ibodatxonaning o'rta qismi to'rtta konsentrik to'rtburchaklar rejadan iborat galereya bo'lib, ketma-ket joylashtirilgan zinapoyalar mavjud. Umumiy uzunligi 5,5 km dan oshgan devorlari 1460 ta katta figurali tasvirlar va Mahayan muqaddas matnlarini aks ettiruvchi 1212 ta kichik barelyefli panellar bilan bezatilgan. Galereya tepasida zinapoyalar joylashgan uchta dumaloq ayvon joylashgan. Ayvonlarda 72 miniatyurali stupa - dagobalar, har bir stupaning ichida Buddaning haykali o'rnatilgan. Borobudur markazida balandligi 11 m bo'lgan katta stupa joylashgan. Galereya va terassalar to'rtta zinapoyalar bilan bog'langan. Borobudurning qurilishi kamida 20 yil davom etib, bezak ishlariga jalb etilgan rassomlar va haykaltaroshlarni hisobga olmaganda 40 mingdan ortiq kishining mehnati maxsuli hisoblanadi. Ibodatxonaning haykaltaroshlik namunalarida o'simliksimon bezaklardan foydalangan holda mohirona bajarilgan naqsh elementlari bilan to'ldirilgan. Borobudurni umumiy sonda 500 ta Budda haykali bezatib turgan.

Borobudurdan tarxi: 1 – chiqish yo‘li, 2-5- galereya, 6 - plato, 7-9 - ayvon, 10 – asosiy stupa

Borobudurdan taxminan 2 km masofada Pavon ibodatxonasi joylashgan. Bu miniatyurali stupalar bilan bezatilgan poydevorli kichkina ibodatxona sanaladi.

Borobudur majmuasi relyefi

Borobudur majmuasi relyefi: sher taxtidagi bodisatv

Mendut ibodatxonasi nisbatan ancha katta ibodatxona hisoblangan. Ilk davrlarda unchalik katta bo'lmagan stupa mavjud bo'lib bizning kunlarda saqlanib qolmagan. Ibodatxona ichkarisida juda baland uchta haykal o'rnatilgan bo'lib, bu - Sakyamuni Buddalari va Avalokiteshvara bodisattvalari (kirishning chap tomonida) va Vajrapani (kirishning o'ng tomonida) kabi haykallardir. Prombanan ibodatxonalar guruhi ham o'ziga xos badiiy ahamiyatga ega. Ibodatxona baland platformadan va o'tkir piramidasimon minoradan iborat. Ichkarisida Shiva, uning rafiqasi Durga va o'g'li Ganeshning haykallari o'rnatilgan. Ibodatxona Ramayana afsonalarini aks ettiruvchi barelyeflar bilan bezatilgan.

XI - XII asrlarda Sharqiy Yavaning siyosiy roli kuchayib bordi va shu sababli ibodatxona qurilish markazi ushbu hududga ko'chib o'tdi. Sharqiy Yava bo'ylab tarqalgan ko'plab chandilarda Shiva, Vishnu yoki rahmdil bodisattva Avalokiteshvara shaklidagi hukmdorlarning haykal tasvirlariga sajda qilishgan. Ularning yaratilishiga bo'lgan ehtiyoj haykaltaroshlik portreti san'atining rivojlanishiga yordam berdi. VIII asrgacha Yava san'atining rivojlanishi bilan, me'morchilik va haykaltaroshlikda tobora o'ziga xos mahalliy elementlar paydo bo'ldi. XIV-XV asrlar Majipaxit davrida haykaltaroshlikda, hajmli shaklni yo'qotish tendentsiyasi va frontal, yassi tasvir paydo bo'lishini kuzatish mumkin. Majipaxiti "imperiya" davrida haykaltaroshlik va me'morchilikda oldinga siljishni kuzatmaymiz. Ammo ushbu davlat mavjud bo'lgan ikki asr davomida adabiyot, she'riyat, teatr, musiqa, milliy raqs sohalarida Yava uslubining asosiy xususiyatlari shakllanib, bugungi kunda ham Indoneziya va Malayziya xalqlarining madaniyatiga ta'sir ko'rsatmoqda. XVI asrning boshlarida Majipaxit davlati tugatiladi. Indoneziya xalqlarining me'morchiligi, haykaltaroshligi va tasviriy san'atining rivojlantirish jarayoni sustlashishi, bu hududda inson tasvirini taqiqlagan islom dinining tarqalishi va keyinchalik Yevropa kolonizasiyasiga kirishi davlatning madaniyati, moddiy me'rosini vayron bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu davrda qadimgi me'morchilik va haykaltaroshlik an'analari faqat Bali orolida rivojlangan, u yerda induizm Islom diniga qarshilik qilgan. Ushbu kichik orol aholisi tomonidan minglab ibodatxonalar yaratilgan bo'lib, ularning ko'plari

badiiy ahamiyati, haykallari ijro va mazmun jihatidan realistik bo‘lganligi bilan ajralib turadi.

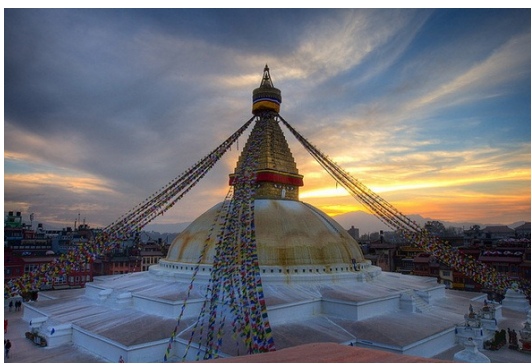

Yava san'atining na'munalari

O'rta asrlarda Nepal san'ati. Nepalning g'ayrioddiy geografik joylashuvi ko'p jihatdan uning tarixiy va madaniy rivojlanishining o'ziga xosligini belgilab berdi. Himolayning eng tog'li qismida joylashganligi tufayli,²³ Nepal relyeflari kontrastligi bilan ajralib turadi: chuqur vodiylar va sakkiz kilometrli cho'qqilar. Shunga qaramay, Nepalning shimoliy Hindiston va Tibet bilan chegaradoshligi, Osiyoning eng yirik ikki davlatlari - Xitoy va Hindiston o'rtasidagi buyuk karvon yo'llari chorrahasida joylashganligi sababli Nepal san'ati Hindiston va Tibet madaniyati ta'sirida rivojlandi. Qadimgi zamonlardan buyon Nepalda yashagan xalqlarning hayoti asosan katta va kichik Himolay tizmalari o'rasida joylashgan tor vodiylarda o'tgan. Katmandu vodiysi katta ahamiyatga ega bo'lgan unumdor hudud bo'lgan. Bu yerda uchta asosiy yirik shahar bor: Kantipur (Katmandu), Lalitpur (Patan) va Bnкта-pur (Bxadgaon). Bu shaharlarda o'rta asr Nepalning asosiy

²³ Himolay tizmasi mamlakatning shimoliy chegarasini tashkil qiladi

me'moriy yodgorliklari jamlangan. Qadimgi Nepal tarixi va madaniyati to'g'risidagi ma'lumotlar afsona va rivoyatlardagi ma'lumotlar bilan aralashib ketgan. Ammo Budda Nepalda bo'lganligi haqidagi diniy afsonalar va qadimgi hind imperatori Ashokaning nomi bilan bog'liq stupalar, bu hududda ko'plab mahobatli me'morchilikning erta tug'ilishidan dalolat beradi. Katmandu yaqinidagi Shvayyambxunatx va Bodxnatx ibodatxonasi markazida stupaning pastki qismi²⁴ saqlanib qolgan. Ularning qayta tiklash VIII-IX asrlarga yoki undan ham oldingi davrga to'g'ri keladi. Stupaning me'moriy shakli oddiy yarim shar asosga o'rnatilgan baland minorasi bilan ajralib turadi. Bu hind prototipi bilan solishtirganda stupani yanada mukammallik va yengillik kasb etishiga olib keldi.

Bodxnatx ibodatxona stupasi

Bodxnatx stupasi asosida ulkan kvadrat maydoncha bo'lib, u tashqi tomondan tushib turgan bir qator ochiq ayvonlar va burchaklaridagi kichik bezakdor minoralar ko'rinishida ishlangan. Ayvonlar, shuningdek stupaning biroz tekislangan yarim doira qismi deyarli dekorativ bezaklardan holi bo'lib, bu qurilishga ulug'vorlik bag'ishlaydi. Minora

²⁴ ehtimol qadimiy bino bo'lishi mumkin

stupasini ushlab turgan kubsimon qism o'ziga xos xususiyatga ega. Markazning har tomonidan metall va fil suyagidan yasalgan bir juft ko'zlar tasvirli relyef bilan bezatilgan. Bular "hamma narsani ko'radigan" Budda ko'zlari hisoblanib, ramziy ravishda stupa tanasiga, osmon gumbazida o'rnatilgan. Katta ko'zlarning g'aroyib ta'siri orqali, go'yo stupa yoniga kelib, uning atrofida yurgan odamlarni nazardan chetda qoldirmayotgandek tassavurga imkon yaratadi. U Osiyoning butun me'morchiligida o'xshashi yo'q namunadir. Yuqorida minoraning piramidal qismi joylashgan bo'lib, o'n uchta ilohiy osmonni bildiruvchi tepaga qarab kichraib boruvchi pog'onalardan iborat. Minora dumaloq barabanli yengil pavilyon bilan birlashgan nafis dizaynli - hind stupasining an'anaviy soyabon ko'rinishini olgan. VI asrga kelib Nepalning madaniyati va san'ati Hindistonning Gupta davri ta'sirini boshdan kechirib, yuqori rivojlanish darajasiga ko'tarildi. VII asrga kelib Nepal va uning gullab-yashnaydigan shaharlarining tavsifi xitoylik sayohatchilarni manbalarida²⁵ yoritiladi. Shunday qilib, tavsiflarning birida "hovli o'rtasidagi yetti qavatli minora mis plitalar bilan qoplangan" 15 tafsifda, saroyda "to'siqlar, panjaralar, ustunlar zeb berilgan va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan" va "uylar yog'ochdan qurilganligi va devorlarda o'yma naqshlar ishlatilgan va bo'yalgan"i aytilgan. Shunday qilib, birinchi ming yillikda, Nepalda, oddiy uy-joy me'morchiligida yog'och ishlatilib, boy bezatish an'analari kashf qilingan, natijada - o'rta asrlar va bizning davrimizdagacha ushbu an'analari rivojlanib kelgan. Nepal madaniyati va san'atining Tibetga ta'siri birinchi ming yillikning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Buddizm Nepal orqali Tibetga kirdi. VII asrda Tibetda birinchi Budda monastiri - Joka - Nepal quruvchilari tomonidan qurilgan. XIII asrdan XVIII asrgacha bo'lgan vaqt Raja Malla sulolasi davrida bo'lib O'rta asrlar Nepal san'ati va me'morchiligining cho'qqiga ko'tarilgan davridir. XV asrga kelib Nepalning hukmronlik uchun kurashni olib boruvchi bir necha alohida feodal knyazliklariga bo'linib ketadi. Nepal dinida tantrizm ustunlik qiladi - buddizmning rivojlangan shakli, unda induizmning ta'siri katta. Nepal uchun muhim bo'lgan knyazliklarning poytaxti, rejalashtirish xarakteriga ega bo'lgan shaharlar o'sishi shu

²⁵ Xuan-zan va boshqalar

davrga to'g'ri keladi. Shaharning markazi dastlab qurilgan knyazlik saroyi yoki darbar nomi bilan yuritilgan. Saroy maydonining atrofida, odatda markaziy maydonning oldida asosiy ibodatxonalar va ma'muriy binolar qurilgan. Aholi punktlari markaziy qism atrofida qat'iy rejalashtirish tizimisiz qurildi. Ibodatxonalar atrofidagi hovlilar diniy marosimlar uchun xizmat qilgan.

Bxadgaondagi Bxavani ibodatxonasi. 1703-yil.

Nepalning pagoda tipidagi me'morchiligining eng yahshi namunalaridan biri bu Bxadgaondagi Bxavani ibodatxonasi bo'lib, u 1703-yilda Raja Bxupatindra Malla ostida barpo etilgan. Beshta kvadrat tom piramidasimon poydevorga o'rnatilgan bo'lib, yuqoriga qarab qisqarib boradi, u o'z navbatida beshta bo'lakka bo'linib markazda kirish zinapoyasi bilan kesishadi. Ibodatxona tashqi ko'rinishi odamlardan yashiringan tantrizmning ma'budiga bag'ishlangan. Nepal me'morligi bezaklari va alohida qismlari yuqori ixtiroga ega. Bu borada diqqatga sazovor qurilishlarga Cheng Narayan, Patandagi Mamnat ibodatxonalarini misol qilish mumkin. Odatda kirish joylariga grifonlarning katta metall shakllari o'rnatilgan. Eshik va derazalar

tepasida yog‘ochdan yoki yaltiroq metaldan yasalgan - odatda taqasimon og‘ir timpanalarga²⁶ - Budda yoki induizm obrazlarining tasvirlar ishlanlangan. Ayniqsa bo‘rtib chiqadigan tomlarning yog‘och qirralari boy o‘yma naqshlar bilan bezatilgan. Ibodatxona ustunlarini ham mahorat bilan o‘yib ishlangan naqshlar bilan qoplagan. Binoning qurilishida to‘q qizil rangli g‘ishtdan foydalanilgan, tom qismini bo‘lsa nisbatan ochroq sopollar (cherepitsa) bilan qoplangan²⁷ va yog‘och detallarning och ranglari bilan to‘ldirilgan kombinatsiyasidan iborat. Ibodatxonaning o‘ziga xos bezaklari - tomlarga osilgan juda ko‘p qo‘ng‘iroqlar tashkil qiladi. Nepalda minora tipidagi ibodatxonaning o‘ziga xos ko‘rinishiga Patandagi Krishna ibodatxonasi, shuningdek Bxadgaondagi Krishna ibodatxonasi misol bo‘la oladi. Hind Shixara tamoyili asosida qurilganiga qaramay u bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Pastki qavatlar bu turdagi ibodatxonaga xos bo‘lgan sakkizburchak arkalar bilan o‘ralgan. Ustunlar mukammal ishlab chiqilgan ustunning shipga tutashgan yuqori qismlariga ega. Yuqorida Krishna afsonalaridan parchalar tasvirlangan haykalli relyef tasvirlangan keng tosh friz mavjud. Minoraning silueti biroz cho‘zilgan, o‘tkir burchak xarakteriga ega. Nepalning fuqarolik arxitekturasida ham yuksak badiiy darajasi bilan ajralib turadi. Uning rejasi turar-joy binolari bilan o‘ralgan ochiq hovlining an‘anaviy tartibini takrorlaydi. Nepalliklar turar-joy binolari o‘zining tashqariga qaragan old tomoni devorlari va derazalari nafis bezatilgani bilan diqqatga sazovordir. Ayniqsa so‘nggi qurilishlarning bezaklari e‘tiborga loyiqdir: yuqori va pastki gorizontal qismlar, yog‘och o‘ymakorligi va metall bezaklar bilan qoplangan. Deraza panjaralari ham nozik o‘yib ishlangan. Uylar rang-barang va xilma-xil ranglarga bo‘yab osilgan qo‘ng‘iroqlar va lampalar bilan bezatilgan. Har bir tafsilot nafaqat yog‘och, metall, ularning tuzilishi, rangini ishlatgan nepallik hunarmandchiligi haqida, balki hayoliy mavjudot shaklida ishlangan suv quvuri kabi muhandislik detallarni ham dekorativ tushunishini isbotlaydi. Nepalning saroy me‘morchiligi keng ko‘lamlilik, hashamati va boyligi bilan ajralib turadi. Yog‘och o‘ymakorligi, ustunlar va keng interyerlarning bezaklari, shuningdek eshiklar, derazalar, karnizlar hashamdorligi bilan ajralib turadi. O‘rta

²⁶ uchburchak tokcha

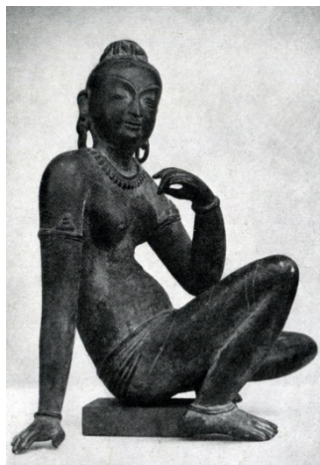
²⁷ ba‘zan yaltiroq mis bilan qoplangan

asrlardagi Nepal haykaltaroshligida asosiy o‘rin bronza plastikasiga tegishli. Eng qadimgi namunalar XIII-XIV asrlarga to‘g‘ri keladi. Dastlab, Nepal bronzasiga XII asrning Pala sulolasi davridan Hindistonning shimoli-sharqidagi (Bengal) metall haykallari ta’sir ko‘rsatdi, bu esa o‘z navbatida so‘ngi Gupta san’atidan kelib chiqqan. Shu bilan birga, Nepal plastikasining eng yaxshi namunalari shakllarinig nafisligi, ba’zan juda ko‘p ifoda va dinamika bilan ajralib turib, butun kanon tasvirlarni hayotiylik bilan to‘ldiradi. Haykalning bezak va dekorativ to‘yinganligi, shuningdek, butun Nepal san’at madaniyatiga xos bo‘lgan keskin ifodali bezaklarning rangdorligini aks ettiradi.

Padmapani bodisatva. Bronza. XIII-XIV asrlar.

XIII - XIV asr Nepal bronzasining eng yaxshi namunalaridan biriga Boston muzeyidagi Padmapani bodi-satva figurali haykalini aytib o‘tishimiz mumkin. Haykal nozik egiluvchan shakli, harakatlarning jonli ekanligi, butun shaklni ifodaviyligi bilan ajralib turadi. Nepal bronzasining o‘ziga hosligi odatda belbog‘, bilaguzuk, tiara ichiga o‘rnatilgan firuza va garnitlardan ishlangan zargarlik buyumlaridan foydalanish hisoblanadi.

O‘tirgan ayol haykali. Bronza. XVI-XVII asrlar

Nepal haykaltaroshligining yana bir ajoyib namunasi o'tirgan ayol figurasi bo'lib, u soddaligi, harakatlanishning nafisligi va tabiiy holati bilan ajralib turadi. Nepal bronza haykallarining keyingi rivojlanish bosqichi Tibetga ta'sir ko'rsatdi²⁸. Ammo shu bilan birga u o'zgarishga uchrab xitoy va tibet san'ati ta'sirlarni aks ettirdi. XVI asrdan haykaltaroshlikda dekorativ element kuchaytiriladi va shu bilan birga haykal shaklida plastik va hayotiy ifodalar kamayadi. Nepalda o'rta asr rasmlari asosan alohida miniatyura namunalari ko'rinishida saqlanib qolgan.²⁹ Gujarati maktabi bilan dastlab o'xshashliklarni ko'rsatadi. XI asrga kelib palma yaprog'iga ishlangan qo'lyozmalarda diniy matnlar Buddist avliyolarining kichik rasmlari, afsonalardan sahnalari ishlangan. Eskizlar aniq chiziqda (qizil chizma) bajarilgan va suv bo'yoqlari bilan bo'yalgan. An'anaviy deb belgilangan beshta oq, ko'k, qizil, sariq va yashil ranglardan unumli foydalanilgan. XII–XIII asrlarga kelib Jata-ki Vessantaraning to'rtta epizodi tasvirlangan miniatyura³⁰ ishlanadi. Ko'rsatilgan manzaralar dinamikasi, harakatlanishning plastikasi³¹ va Ajanta rasmiga o'xshash hikoyaviy tasvirning jonliligi bilan ajralib turadi. Nepal o'rta asr rasmlarining o'ziga xos qismi bu "shandala" - sehrli doira deb yuritiladi. Ularda inson obrazi rasmlari turli xil bezak naqshlari bilan juda murakkab geometrik shakllarda tasvirlangan bo'lib, ular ramziy tasvirni shakllantiradi. XVI asrdan boshlab Nepal tasviriy san'atida Rajput va qisman Mangol miniatyuralari ta'sirini ko'ramiz.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asrlarda Indoneziya san'atidagi badiiy tafakkurga qanday omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan?
2. Indoneziya me'morchilik san'ati haqida nimalarni bilasiz?
3. Indoneziya amaliy san'ati turlarini va o'ziga hosligini aytib bering?
4. Nepal me'morchiligi haqida nimalar bilasiz?
5. Nepal tasviriy san'ati va haykaltaroshligi haqida gapirib bering.

²⁸ Nepalda ko'p bronza haykallari Tibet uchun ishlangan. Buni haykallardagi qo'shaloq yozuvlar (ikki tilda) tasdiqlaydi

²⁹ eng qadimgisi X-XII asrlarga oid

³⁰ Budda timsollaridan birini tasvirlash

³¹ masalan, fil shaklidagi

6. Indoneziya diniy inshootlari rivojlanish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
7. Nepal haykaltaroshligi taqdim etgan durdona yodgorliklarni sanab o'ting?

13-MAVZU. O‘RTA ASR XITOY VA TIBET SAN’ATI.

REJA.

1. O‘rta asr Xitoy san’ati
2. O‘rta asr Xitoy amaliy san’ati
3. O‘rta asr Tibet san’ati
4. O‘rta asr Tibet amaliy san’ati

Tayanch so‘z va iboralar: Suy imperiyasi, Kanton, Xanchjou, Byanxe daryosi, Dayanta, Syaoyant,

O‘rta asr Xitoy san’ati. Eramizning 589 yillarida ichki kurashlar natijasida mamlakat janubi va shimoli yagona feodal davlatga aylanib, Suy imperiyasi deb ataldi. VI asr oxirida mamlakat birligini tiklash uning iqtisodiy gullab-yashnashiga sabab bo‘ldi. VIII asrning o‘rtalariga kelib Xitoy feodalizm rivojlangan davrini ko‘rishimiz mumkin. Tang imperiyasi shimoldan janubga qadar-Buyuk Devordan hinduxitoygacha va g‘arbdan sharqqacha-Shintszyandan Tinch okeanigacha kengaydi. Markaziy Osiyo, Hinduxitoy, Hindiston, Indoneziya, Yaponiya, Eron va Vizantiya mamlakatlari bilan savdo-sotiq, madaniy va diplomatik aloqalar olib borgan. Katta va kichik feodallar tomonidan yerning asosiy qismini egallab olish, markazlashgan davlatning kuchini asta-sekin yo‘qotib Tang imperiyasining zaiflashishiga olib keldi. VIII asr oxiriga kelib inqirozga yaqinlasha boshlaydi. Dehqon yerlarini ommaviy tortib olish, boj va soliqlarning oshishi dehqonlarning ahvoli keskin og‘irlashishiga olib keldi. IX asrning ikkinchi yarmi dehqonlar qo‘zg‘olonlari bilan o‘tib, Tang imperiyasi avvalgi mavqeini yo‘qotib 907-yilda butunlay qulaydi. Faqat 960-yilda Xitoy Sup sulolasi (960–1279-yillar) hukmronligi ostida birlashdi, ammo u kichikroq hududda joylashgan edi. Asosiy savdo va barcha iqtisodiy aloqalar janubiy va janubi-sharqiy quruqlik hamda dengiz yo‘llari orqali amalga oshirilgan. Janubiy portlar orqali ichki va tashqi savdo keng tarqalgan. Xitoydan oltin, kumush, ipak, chinni, san’at va hunarmandchilik buyumlari eksport qilingan. Savdo munosabati bilan ayniqsa janubiy shaharlar boyib bordi: Kanton, Xanchjou, shuningdek, Byanxe daryosi bo‘yida

joylashgan Sun imperiyasining poytaxti Bianszing.³² XI asr Sun sulolasi hukmronligi davrida Xitoy doimiy ravishda uyg'urlar va kidanlar, keyinchalik esa - tangutlar va chjurchjenlar ko'chmanchilari tomonidan bosqinlarga duchor bo'lgan. Ichku qarama-qarshiliklardan charchagan davlat istilochilar bosqiniga bardosh bera olmadi va 1127-yilda mamlakatning butun shimoliy qismi chjurchjenlartomonidan bosib olindi.

VII-XII asr Xitoy san'atining ahamiyati ko'plab yangi shakllar, janrlar shakllanganligi va rivojlanganligi bilan bog'liq. VII-XIII asr me'morchiligi IV-VI asrlar me'morchiligiga qaraganda ko'proq ma'lum. Ibodatxonalar va pagodalar qatorida shahar rejasi, shuningdek, bir qator yog'och tuzilmalar saqlanib qolgan. Qadimgi Xitoy me'morchiligining asosiy konstruktiv va estetik printsiplari, soddaligi va moslashuvchanligi tufayli, o'rta asr me'morchiligining asosini tashkil etdi, bunda ular yangi ijtimoiy va estetik ehtiyojlar bilan bog'liq ravishda o'zlashtirilib, boyitildi. VII-XIII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning xususiyatlari me'moriy shakllarni tushunishda tendentsiyalarning bir oz farqlanishiga sabab bo'ldi. Shaharlarning jadal rivojlanishi, ularda eng murakkab hunarmandchilik turlarining to'planishi, shahar madaniyatining me'morligiga, uning xilma-xil dizayniga qiziqishni kuchaytirgan. VII-X asrlarga oid o'rta asr shaharining klassik namunasi bu poytaxt - Chan'an bo'lib, u kvadrat ko'rinishda mahobatli devor bilan o'ralgan. G'arbdan sharqqa, shahar taxminan 18 km, janubdan shimolga 9 km yaqin bo'lgan. "Taqiqlangan shahar" ya'ni imperator saroyi binolarining butun ansambli, minoralar va darvozalar bilan o'ralgan edi. VII-VIII asrlardagi g'isht pagodalari shakllarning qat'iyligi, xotirjamligi va mahobatligi bilan ajralib turadi. Ushbu davrga xos bo'lgan g'ishtli pagodalar: Dayanta³³ 652-yilda zamonaviy Sian yaqinida qurilgan,³⁴ hamda 707-709-yillarda qurilgan Syaoyantni³⁵ misol qilish mumkin. Dayant Tang poytaxti ichida joylashgan edi.

³² zamonaviy Kayfeng

³³ Katta yovvoyi g'ozlar pagodasi

³⁴ 704-yilda qayta qurilgan va ikkita qavatga kattalashtirilgan

³⁵ Kichik yovvoyi g'oz pagodasi

Dayant Tang pagodasi

Pagodada uyg'unlik va mutanosib nisbatlar bo'lganligi tufayli uzoqdan qaraganda yengil taassurot qoldiradi. Yaqindan qaraganda esa, pagoda juda katta ekanligi va ulkan qal'a minorasiga o'xshab ketishini ko'rish mumkin. Ko'plab Tang pagodalari singari Dayanta ham kvadrat shaklga ega. Ushbu pagoda 25 tonnali asos va 60 m balandlikda joylashgan strukturaga ega bo'lgan.

Sun davridagi tasvirlarga boy bo'lgan Suchjou shahridagi "Arslon tog'i pagodasi" juda mashhurdir. Ushbu baland tog 'cho'qqisidagi och kulrang g'ishtdan ishlangan sakkiz qirrali pagoda hatto olisdan ham ko'rinib, shakllarining o'ziga xos nafisligi bilan katta taassurot qoldiradi. Juda katta hajmga (balandligi taxminan 50 m) qaramay, pagoda engil va nozik ko'rinadi.

Suchjou shahridagi "Arslon tog'i pagodasi"

Ushbu davrning ko'plab pagodalari tashqi tomonidan haykallar yoki sirlangan bezaklar bilan bezatilgan; ba'zi pagodalarda temir, bronza va

quyma temirdan foydalanilgan, bu esa detallarni nozik bezashga imkon yaratgan. Sun davrda, asosan, fasad va interyerlarni dekorativ qayta ishlash masalalari yoritilgan me'morchilik bo'yicha traktatlar paydo bo'ladi. Xususan Li Min chjun 1103 yilda yozgan "Me'morchilik usuli" risolasi bo'lib, unda ko'p sonli rasmlar, naqshlar, yog'och va tosh o'ymakorligi hamda boshqa ma'lumotlar mavjud. Sun davlatida buddaviylik dini avvalgi kuchini yo'qotdi, bu esa Buda ibodatxonalarining yo'q bo'lib ketishiga olib keldi. Haykaltaroshlik namunalarining hajmi sezilarli darajada kamaydi. Ijtimoiy o'zgarishlar munosabati bilan haykallar mazmunan o'zgarib boradi. VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Xitoy haykaltaroshligida o'zgarishlar bo'lib, VII-X asrlar davomida ravnaq topgan an'anaviy, yetuk va to'laqonli san'atiga o'tishni kuzatishimiz mumkin. Tan davri mabudlarida O'rta asr Hindiston haykaltaroshligidagidek o'ziga xos aniq sezgi kuchi yo'q. Gil, sandal daraxti, yaltiroq bronza, quyma temir va lak sun davridagi haykallarning asosiy materialiga aylanadi. Juda katta o'lchamlarga ega laklangan haykallar mato bilan qoplangan yog'och yoki loydan yasalgan. Sun davridagi haykallar Tanliklarnikidan nafosatlilik, hajmi uzan va nisbatlar uyg'unligi, ba'zan esa hashamat uchun haddan tashqari e'tibor qaratilishi bilan ajralib turadi. Bu davrda portretga qiziqish kuchayadi.

Yangi, printsiptial idealistik falsafa paydo bo'ldi - neokonfuzionizm, Daosizm va Buddizm ta'siri ostida o'zgargan qadimgi ta'limotni yangiladi va qayta ishladi. Neokonfutsiylik odamlarni tabaqalarga bo'linishini, feodal ierarxiyasining daxlsizligini da'vo qildi. XI-XIII asr tasviriy san'ati ko'p jihatdan yetakchi falsafiy qarashlar va yo'nalishlar bilan bog'liq edi, ammo ularning mazmuni va estetik fazilatlarini izchillik g'oyalarning tor doirasi bilan cheklanmadi. 1112-yilda Kayfengda imperator Xuyeu-szuno mustaqil rasmiy muassasa, Xitoy san'ati tarixida muhim rol o'ynagan Rassomlik akademiyasini tashkil qildi.

Tang davri keramika va chinini ishlab chiqarishda katta rivojlanish bilan ajralib turdi. Ko'plab chinini pechlarni yaratish shu vaqtga to'g'ri keladi, ulardan biri Sinchjou shahrida³⁶ imperator saroyiga qor-oq chinini etkazib bergan. Tan zamonlarida Sun idishlarini ortda qoldiruvchi oq

³⁶ hozirgi Xebey viloyatidagi Sintay

chinni bilan bir qatorda, kulrang-moviy sir bilan qoplangan, shuningdek rangli sirlar bilan qoplangan chinnilar mashhur. Ular hayratlanarli darajada yumaloqligi, mayinligi va shakllarning mutanosibligi bilan ajralib turadi. Ular Han kulolchiligidan o'zining yorqinligi va rang-barang sir ishlatilishi bilan, shakllarining mukammalligi va o'ziga xos egiluvchanligi bilan ajralib turadi. Sun davridagi keramika ishlab chiqarishning asosiy joylari dunyoga mashhur bo'lib; barcha pechlar o'ziga xos turdagi sifatli chinni ishlab chiqargan. Sun davridagi chinni va keramika ishlab chiqarishning ko'plab markazlari asrlar davomida saqlanib kelib keyinchalik yirik sanoat hududlariga aylangan. Mashhur kulolchilik idishlaridan Kayfeng yaqinidagi qishloqda tashkil etilgan Dinskoy sopol idishlarini ishlab chiqaruvchi o'choqlarni nomlash mumkin; Xenan provintsiyasida qurilgan Ju-yao keramika o'chog'i; Chjezyan viloyati Lunsyuan okrugidagi Ge-yao va Lunsyuan-yao kulolchilik o'choqlari; Xenanda qurilgan Szyun-yao o'chog'lari shular jumlasidandir. Janubiy Guan-yao (Xanchjou) va Sichjou-yao (Xebey viloyati)larda qurilgan keramik o'choqlarni ham eslatib o'tish kerak. Turli o'choqlarda tayyorlanadigan mahsulotlarining hajmi, shakli va tashqi ko'rinishi, shuningdek, sirlanishning va keramik massaning tarkibi juda xilma-xildir. Sun chinnisining ranglari nozik va salmoqli bo'lib, aksariyat hollarda idish foni sidirg'a ko'rinishda bo'lgan. Yangi usulda qo'llanilgan qadimiy an'anaviy shakllar mutlaqo boshqacha ekspressivlik va yangi ma'noga ega bo'ladi. Barcha ob'ektlar mukammal nisbatlar bilan ajralib turadi. Sun davrida eng keng tarqalgan chinni turlaridan biri kulrang-ko'k va kulrang-yashil bo'lgan. Ushbu turga Lunsyuan-yao, Guan-yao, Ge-yao keramik o'choqlarida ishlab chiqarilgan idishlar kiradi, ular chiroyli moviy, kulrang va yashil rangdagi gullar bilan ajralib turadi. Har bir yangi idish sifati o'zining she'riy majoziy nomini oldi. Masalan, idishning chetida qizdirish paytida oksidlanish natijasida seladonlarda paydo bo'ladigan jigarrang-sariq chiziqlar "jigarrang og'iz" va "temir nuqta" deb nomlanadi. Kichkina yoriqlar tarmog'i - krakelyuratsiya, sirni qizitish paytida koeffitsientining nomuvofiqligidan kelib chiqqan kengayish natijasida yuzaga kelib, undan xitoylik rassomlar bezak sifatida foydalanganlar. Uzoq vaqt davomida olib borilgan izlanishlar natijasida rassomlar turli xil krakuil chizmalarini yaratish usulini topishadi, buning natijasida

keramika yuzasida jonlanish paydo bo‘ladi. Dinchjou-yao mahsulotlari imperator saroyi ehtiyojlari uchun ishlab chiqilgan, shuning uchun noyob va ayniqsa qimmatbaxo xisoblangan.

VII-XIII asrlarda bronzadan ishlangan ko‘zgular ishlab chiqarish davom etadi. Tan oynalari xan an‘analarini rivojlantiradi. Dumaloq shakldagi xan ko‘zgulari o‘rniga ko‘p bargli gul yoki kvadrat shaklidagi ko‘zgular paydo bo‘ladi.

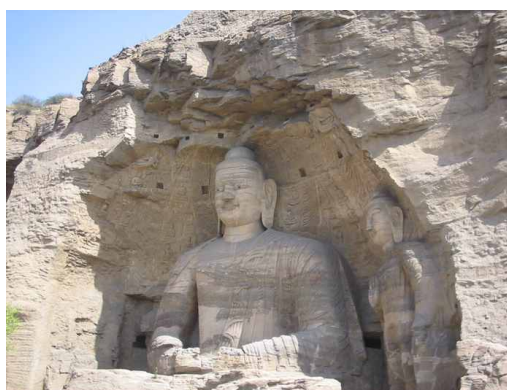
Lak amaliy san‘atning deyarli barcha yog‘och mahsulotlarini bezashda uchraydi. Hamda, VII-XIII asrlardagi ipak matolar juda ham mashhur edi. Tan ipak matolarining ko‘plari Dunxuang g‘orlarida va boshqa bir qator joylarda topilgan, bu bizga ularning keng tarqalishini baholashga imkon beradi. Matolarda naqshlar yetakchilik qilib, ularda otliqlar va qanotli griffinlar tasvirlari medalyonlarga joylashtirilgan; Ushbu naqshning joylashuvi Eron naqshlariga juda yaqin. Xitoyga begona bo‘lgan badiiy an‘analarning bunday rivojlanishi Tan Xitoyning Eron bilan yaqin savdo aloqalari va ko‘plab xorijiy ustalarning matolarda ishlaganligi bilan izohlanadi. O‘ziga xos milliy yo‘nalishi va o‘ziga xos yo‘nalishi bilan to‘liq uyg‘unlashgan Sun matolari boshqacha tusga ega. Tan davri "kesi"³⁷ deb nomlangan matoning yangi turini ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladi. Sun zamonda bu uslub ajoyib mahoratga erishdi. Umuman olganda, VII-XIII asr amaliy san‘at namunalari bezakdorlik bilan ajralib turib, o‘sha davrdagi tasviriy va mahobatli san‘atga xos bo‘lgan yuqori estetik fazilatlarni namoyon etgan.

³⁷ yoki tarjimada "kesilgan ipak"

Xitoy me'morchiligi namunalari

Xitoydagi budda haykali

O'rta asr Tibet san'ati. Xitoyning janubi-g'arbiy qismida joylashgan va ajralmas qismi bo'lgan Tibet o'zining tabiiy sharoiti bilan mutlaqo noyob hududdir. U dunyoning eng baland tog'li hududlarning birida joylashgan bo'lib, o'rtacha balandligi dengiz sathidan 4500 m balandlikda joylashgan. Tibetda feodalizmning vujudga kelgan vaqti to'g'risida olimlar o'rtasida munozaralar davom etmoqda, ularning tahminlari davri VII-XII asrlar oralig'iga to'g'ri keladi. Tibet haqidagi tarixiy ma'lumotlar Xitoy bilan o'rtasida kuchli siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatilgan VII asrdan beri saqlanib kelinmoqda. Buddizmning Tibetga kirib borishi, yozuvning yaratilishi, ipak mato va qog'oz ishlab chiqarishning boshlanishi ham shu davrga to'g'ri keladi. Tibet Xitoydan ko'plab hunarmandchiliklar va boshqaruvning ba'zi shakllarini qabul qildi. Buddaviylik monastirlari katta kuchga ega bo'ldi. Qadimgi mahalliy Bon dini, ruhlarga hurmat va shamanizm bilan bog'liq bo'lib, yangi din tomonidan birlashtirildi. XIII -asrdan boshlab, Tibet Xitoy davlatining tarkibiga kirgach, ayniqsa XV asrdan mamlakatda ruhoniyy-qirollarning hokimiyati joriy etildi. Bu vaqtda, Szonkaba rohibi tarqoq

buddist mazhablarini birlashtirdi va buddaviylik ta'limoti - lamaizmga³⁸ asos soldi. Tibetda mustahkam o'rnatilgan lamaizm buddizmning mahalliy e'tiqodlar bilan uyg'unlashishi ayniqsa shivaizmning o'ziga xos shakli tantrizmni³⁹ o'ziga birlashtirdi. XVI asrdan boshlab Lamaysky ibodatxonasi Tibetda juda katta siyosiy va ma'naviy kuchga ega edi. Tibetda o'rta asr san'atining deyarli barcha turlari Buddizm dini bilan bog'liq. Feodalizmning shakllari uzoq muddat barqarorlashtirish, murakkab marosimlar va diniy qonunlarning rivojlanishi Tibet san'atining konservatizmiga olib keldi. Tibet san'atining o'ziga xos xususiyatlari juda yorqinligi bilan o'ziga xos shaklini namoyish etadi. Tibet me'morchiligining materiali Tibetda juda ko'p uchraydigan tosh - granit hamda quyoshda toblab quritilgan g'isht va qisman yog'ochdan iborat. Shahardagi boylar uylari katta kesilgan toshlardan qurilgan va qal'a ko'rinishiga ega bo'lgan. Binolarning devorlari juda baquvvat, chunki ular sezilarli darajada pastga qarab qalinlashadi va tik qiyalik hosil qiladi, tomlar tekis ishlangan. Shahar uylari odatda ikki va uch qavatli bo'lib, ko'p sonli to'rtburchak derazalar yerdan balandda joylashgan. Binoning markazida tashqi tomondan ko'rinmaydigan va ikki tomoni ochiq quduqli hovli joylashgan. Uylarga oq rang berilgan, derazalarning konturlari ba'zan qora bo'yoq bilan chizilgan. Tibetda asosiy e'tibor har doim binoning yuqori qismiga qaratilgan, tomning tag qismida pushti, qizil va jigarrang ranglar bilan qoplangan friz joylashgan. Diniy binolarda bunday frizlar oltin va qimmatbaho marjon hamda firuza toshlar bilan bezatilgan. Tibet me'morchiligida fasadga o'rnatilgan, xonani quyoshdan va noqulay ob-havodan himoya qiladigan matolar katta rol o'ynagan. Ushbu rang-barang matolar o'ziga xos dekorativ effekt yaratib, shahar binolari ansamblining tashqi qiyofasiga xilma-xillik va dinamikani bag'ishlaydi.

³⁸ Lamaizm, ta'limoti e'tirof etishicha odamlar barcha diniy qonunlarga rioya qilish orqali va ko'plab ma'budlar va ruhlarga sajda qilish orqali samoviy jannatga kirish mumkinligini targ'ib qilishgan.

³⁹ Tantrizm - bu Shiva xudosi va diniy ilohiyot sehlari, Buddizmgacha bo'lgan sehrli marosimlar asosida vujudga kelgan. Tantrizmning asosiy sharti - sehrli formulalar va afsunlar orqali oliy ma'budga erishishdir.

***Lxasda joylashgan Dalay Lama Potala qal'a-saroyi. XVI-XVII asr.
(qurilish ishlari VII asrga oid)***

Asosiy shaharda ko'plab diniy, dunyoviy va saroy binolari jamlangan bo'lib barcha siyosiy va madaniy hayotning markazi - Lxasa⁴⁰ deb atalgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Lxasa VII asrda qirol Srantszangambo tomonidan asos solingan. Yana bir muhim me'moriy qurilish bu shahardan bir kilometr uzoqlikda joylashgan qal'a-saroy Dalay Lama Potala qarorgohi (Ikkinchi rahnamo saroyi). Bu VII-asrdan boshlab qurila boshlangan ulkan bino X-XVII asrlargacha davom etib zamonaviy shaklda bunyod etilgan. O'rta asrlardagi Tibet me'morchiligining o'ziga xos xususiyatlarini umumlashtiradi va jamlaydi. Go'yo bino tog cho'qqisidan ko'tarilayotgandek tasavvur o'yg'otadi, uzunligi taxminan 430 m bo'lib, butun shaharni qamrab oladi. Saroyini o'rab turgan devorlarga zinapoyalar o'rnatilgan va me'moriy ansamblni tabiat bilan bog'lab, o'lchamlarini yanada ulug'vor qiladi. Biroq, keng maydonni qamrab olish va Xitoy uchun xarakterli bo'lgan tabiat o'rtasida bino qurish tamoyili bu yerda juda o'ziga xos tarzda qo'llaniladi. Binoning o'lchamlari va shakllari katta bo'lib devorlari ulkan tog'larning atrofidagi landshaftga mos kelagan. Ansambl bir nechta binolarni o'z ichiga oladi. Qoyaday oq bino Pobra Marpo qizil saroyini o'rab turib, undan o'sib chiqayotgandek tepaga ko'tarilib, butun tuzilmani qamrab olgan. Ushbu bino Xitoy me'morchiligiga hos yaltiroq tomlar bilan qoplanib, Xitoydan farqli o'laroq faqatgina bezak rolini o'ynaydi. Saroyning ichki intereri son-sanoqsiz xonalar, taxt zallari va devoriy sur'atlar bilan bezatilgan. Eng katta ziyoratgoh binoning butun maydonini egallaydi. Binonig ichki makon ajoyib hashamat bilan bezatilgan. Bino yorqin ranglar bilan bezatilgan, tilla

⁴⁰ Ma'budning uyi

suvi yugirtirilgan, marjon va firuza toshlar bilan bezatilgan haykallar, stupa va ko'zalar, shuningdek binoning devorlarini bezatuvchi oltindan ishlangan naqshlar va tasvirlar mavjud. Tibetning diniy binolari ko'p sonli tuzilmalarga ega bo'lib, ba'zan ming kishigacha bo'lgan shaharlarni tashkil qiladi. Monastirlar mudofaa maqsadida bir necha yopiq devorlar bilan o'ralgan. Devor halqalari orasida rohiblarning yashash joylari qat'iy ierarxik tartibda joylashgan. Ibodatxonalarning o'zi markazda, tog'ning tepa qismida joylashgan. Yassi tomli, bir-biriga uzviy bog'liq ko'plab bir qavatli binolar nihoyatda go'zal manzarani hosil qiladi. Ibodatxonalarni qurilishida qat'iy kanon qoidalari qo'llanilgan. Ibodatxonaning asosiy tomoni shimoliy qismi Buddaning haykali o'rnatilgan joy hisoblanadi. Ibodatxonaning oldida diniy raqslar va tomoshalar o'tkaziladigan katta toshli maydon joylashgan. Ibodatxonaning ichida baland xonalar joylashgan bo'lib, ustunlar bilan uch neflarga bo'lingan. To'rtburchaklar ustunlar yog'ochdan o'yib ishlangan kapitellar xitoy dou-gunovi shaklida bezatilgan. Zinapoyalar va shiftlar juda yorqin oq, qizil, ko'k, sariq va yashil ranglar bilan bo'yalgan. Tibetdagi diniy binolarga *suburgan* deb ataladigan hind stupalari va pagodalariga o'xshash inshoot kiradi - butilkasimon shaklidagi tosh yoki g'isht minoralar turi bo'lib, ular ba'zan oltin va mis bilan qoplangan. Tibet tasvirlarida hind, nepal, xitoy va o'rta Osiyo xususiyatlari bir-biri bilan chambarchas bog'lanib, Tibet uslubi bilan birlashtirilgan. Tibet rasmlari va ranglarning g'ayrioddiy intensivligi, piktogrammalarining ajoyib plastikasi va rang berish qobiliyati bilan ajralib turadi. Tibet rasmlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotchilar odatda Xitoyning an'analarini namoyish etgan Derge monastirida joylashgan shimoliy-sharqiy maktabni, Nepal va Hindistonning urf-odatlari ta'sirini ko'rsatgan janubi-g'arbiy maktabni ajratib ko'rsatishadi. Ko'plab ikonografik printsiplar Nepaldan Tibetga o'tadi.

***Padmapani bodisatva tasvirlangan ikona. Fragment XIX asr.
Rangtasvir, mato***

Umuman olganda, aytish mumkinki, freskaga, qog‘ozga, ipakka va matoga ishlangan tasvirlar keng tarqalgan - tai-ka deb nomlanib qat’iy qoidalari bilan ajralib turadi. Asosiy va xarakterli xususiyatlar quyidagilardir: chiziqli kontur, kompozitsiyaning qat’iy simmetriyasi, yorqin kontrast ranglar, yarim pog‘onasiz konturlar. Rasm markazida har doim budda joylashgan bo‘lib, uning shakli fon bilan bog‘lanmagan. Yon tomonlarda, simmetrik tarzda rivoyat kompozitsiyasi joylashtirilgan. Rassom markaziy kompozitsiya tasviridagi son-sanoqsiz qoidalar bilan bog‘lab, o‘ziga xoslikni asosan orqa fonda ko‘rsatadi. Tibet piktogrammalarining eng qadimiylari Xara-Xoto shahrida XI asrdan XIII asrgacha bo‘lgan davrda ishlangan xitoy tasvirlardan farq qiladigan va hind rasmlariga juda yaqin bo‘lgan tasvirlar topilgan. Ushbu tasvirlardagi ma‘budlarning yuzlari cho‘ziq, qovoqlari yarim yopiq va qoshlari hind tasvirlarida ifodalangani kabi yuqori darajada ko‘tarilgan holatda ishlangan.

Tibetning amaliy san’ati diniy va maishiy ehtiyojlar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Lxasada tayyorlangan ingichka metall buyumlar asosan marosim maqsadlariga xizmat qilgan. Mis va bronza idishlar ajoyib zargarlik nozikligi bilan ajralib turadi. Metalldan yasalgan murakkab naqshlar buyumlar va tutatqi idishlarining yumaloq yuzasini qoplaydi. Metall buyumlar qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Ko‘pincha naqshinkor medalyonlarning bo‘rtmalari va hayoliy hayvonlar shaklli tutqichlar va qopqoqlarga ishlangan. Murakkab

tasavvur va ajoyib naqshlar ko‘plab zargarlik buyumlari va jun gilamlarda ham tasvirlangan. Umuman olganda, Tibetning o‘rta asr san’ati turli xil turlar va shakllarni ifodalab badiiy fantastika bilan bog‘liqligi bilan ajralib turadi.

Tibet Joxang ibodatxonasi, Tibet Yunxegun buddaviylik ibodatxonasi

Tibet me'morchiligi namunalari

Tibet Lxas jyoxang ibodatxonasi

Tibet Shigatze tasho lampo ibodatxonasi

Tibet Shigatze tasho lampo ibodatxonasi

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'rta asrlarda Xitoy va Tibet san'atiga diniy qarashlar qanday ta'sir ko'rsatgan?
2. Xitoy shaharlarning jadal rivojlanishi, ularda eng murakkab hunarmandchilik turlarining to'planishi natijasida, me'morchilig va uning xilma-xil dizayniga ko'rsatgan ta'siri haqida nimalarni bilasiz?
3. Xitoy amaliy san'ati turlarini va o'ziga hosligini aytib bering?
4. O'rta asr Xitoy san'ati rivojining o'ziga xosligini qanday omillar bilan izohlash mumkin?
5. Tibet diniy inshootlari rivojlanish tarixi haqida nimalarni bilasiz?
6. Tibet me'morchiligida o'rta asrning qanday xususiyatlari ko'zga tashlanadi?
7. Tibet haykaltaroshligida qanday yangi jarayonlarni kuzatish mumkin?

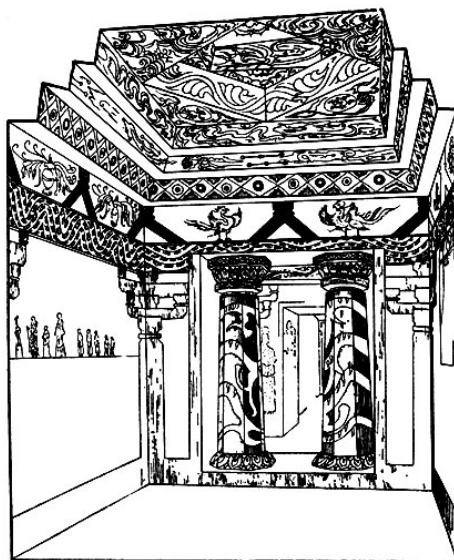
14-MAVZU. O‘RTA ASRLARDA KOREYA VA MO‘G‘ILISTON SAN’ATI

REJA

1. O‘rta asrlarda Koreya san’ati
2. O‘rta asrlarda Koreya me‘morchiligi va amaliy san’ati
3. O‘rta asrlarda Mo‘g‘iliston san’ati

Tayanch so‘z va iboralar: Choson, Goguryeo, Pulkuk-sa ibodatxonasi, konfutsiyachilik, Ulan-Bator, Da-Xure ibodatxonasi

O‘rta asrlarda Koreya san’ati. Koreya yoki Choson⁴¹ uzoq Sharq mamlakatlaridan biri bo‘lib, eramizning birinchi asrlaridan uning o‘ziga xos madaniyati va san’ati rivojlandi. Zamonaviy Koreya hududidagi ilk davlat birlashmalari - Goguryeo,⁴² Mekche⁴³ va Silla⁴⁴ eramizning birinchi asrlariga tegishli. Ushbu uch davlatning uzluksiz urushlari ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga olib keldi va mamlakatda quldorlik munosabatlarining tez rivojlanishiga yordam berdi.

Sanyon-chon maqbarasi ichki ko‘rinishi

⁴¹ Kun chiqar mamlakati

⁴² yarim orolning shimoli-g‘arbiy qismida

⁴³ janubi-g‘arbiy qismida

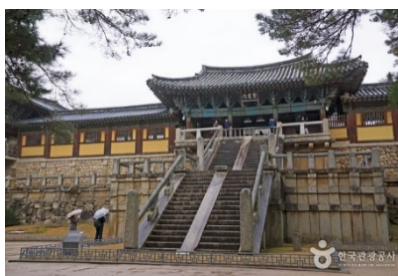
⁴⁴ janubi-sharqda

Ilk dafn etish joylari va ularda topilgan ko‘plab badiiy asarlar asrimiz boshida Koreyada mavjud bo‘lgan qadimiy madaniyat to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarni beradi. Lolan viloyatining markazi bo‘lgan zamonaviy Pxenyan yaqinida minglab qadimiy qabrlar topilgan, ular orasida zodagonlarning maqbaralari ulkan tosh plitalardan qurilgan va bir qator xonalardan iborat bo‘lib, yodgorliklar mahobatlilik bilan hayratga soladi. Gogurye davlatining maqbaralari me’moriy texnikasining boyligi bilan ajralib turadi. IV-VII asrlarning ko‘plab yirik dafn etish joylari pog‘onali gumbaz bilan yopilgan, janrli tabiatga ega tasvirlarni shu joyda uchratish mumkin. San’yon-chon⁴⁵ qabri o‘zining badiiy qiymati bilan katta qiziqish uyg‘otadi. Uning devorlari, hovli va ustunlari loydan qilingan quruq gruntga somon aralashtirilib tasvirlar ishlab bezatilgan. Mineral bo‘yoqlar yangiligi, yelim qo‘shilishi tufayli bo‘lib, ular o‘zlarining yorqinligini hozirgi kungacha saqlab qolgan. Tasvir tinch va uyg‘un ohanglarda ijro etiladi, ular orasida chiroyli oltin rang tondagi ohra kombinatsiyasida kulrang-ko‘k, jigarrang va binafsha rang ustunlik qiladi. San’yon-chon qabri devorlarida ko‘plab yorqin shaxslar ishtirokidagi tantanali marosimlar, aravalar va otliqlar, boylar uylari ayvonidagi janrli sahnalar tasvirlari. Koguryo zodagonlari hayotini majoziy ravishda aks ettirib, rassomlarning mahoratidan dalolat beradi. Koreyaning badiiy madaniyatining rivojlanishi doimiy ravishda, qadimda ham, keyinchalik ham Xitoyning qudratli madaniyatining doimiy ta’sirida bo‘ladi. VII-asrda Silla davlati (651–935) katta kuchga erishdi va o‘z hududini deyarli butun Koreya yarim oroliga yoydi. Mamlakatning birlashishi feodal munosabatlarning o‘rnatilishiga yordam berdi, iqtisodiyot va madaniyatning yuksalishiga olib keldi. Ushbu davrda koreys yozuvi yaratildi.

O‘rta asrlarda Koreya me’morchiligi. Poytaxti mamlakat janubidagi Kyeongju edi. Bu aniq reja bo‘yicha qurilgan va to‘g‘ri kesishadigan ko‘chalar bilan 1360 dahani tashkil etgan katta shahar edi. Poytaxt o‘sha davrdagi Xitoy shaharlari singari baquvvat devor bilan mustahkamlangan. Shahar markazida katta saroy joylashgan bo‘lib bir nechta bino va park bilan o‘ralgan edi. Dunyoviy monumental me’morchiligining qiziqarli yodgorligi - Kiyongju yaqinida qurilgan

⁴⁵ Ikki ustunli ma’nosida

Yulduzlar Minorasi (632-667) va Uzoq Sharqdagi eng qadimiy rasadxona hisoblanadi. Bino juda katta granit bloklardan qurilgan va balandligi 14 m ga yetadi. Uning qat'iy silueti katta va dumaloq butilkasimon bo'lib, asosi yerga mustahkam o'rnashgan. 6-asrdan buddizmning davlat diniga aylanishi hukmron tabaqa vakillari orasidagi mashhur bo'lgan konfutsiylikni chetlatilishiga olib kelib, butun mamlakat bo'ylab buddaviylik dini ibodatxonalarning qurilishlariga sabab bo'ldi. Silla davri Kyongju yaqinidagi taniqli budda ibodatxonalari - Bondek-sa, Kamin-sa, Pulkuk-sa qurilishini o'z ichiga oladi. Ular orasida eng mashhuri Toxamsan tog'ida joylashgan Pulkuk-sa ibodatxonasi hisoblanadi. Deun-dan ibodatxonasi ansamblining asosiy binosiga olib boradigan katta tosh zinapoya VIII asrdan saqlanib qolgan. Unga ikkita chiqish qismidan (marsh) keng ayvonga propileya⁴⁶ shaklida ko'tariladi. Qadimgi quruvchilarning mahoratiga zinapoyalar ostida joylashgan kichkina arklar dizayni orqali yengillik va nafislik taassurotini yaratganidan dalolat beradi.

Kyongju yaqinida joylashgan Pulkuk-sa ibodatxonasi VIII asr o'rtalari

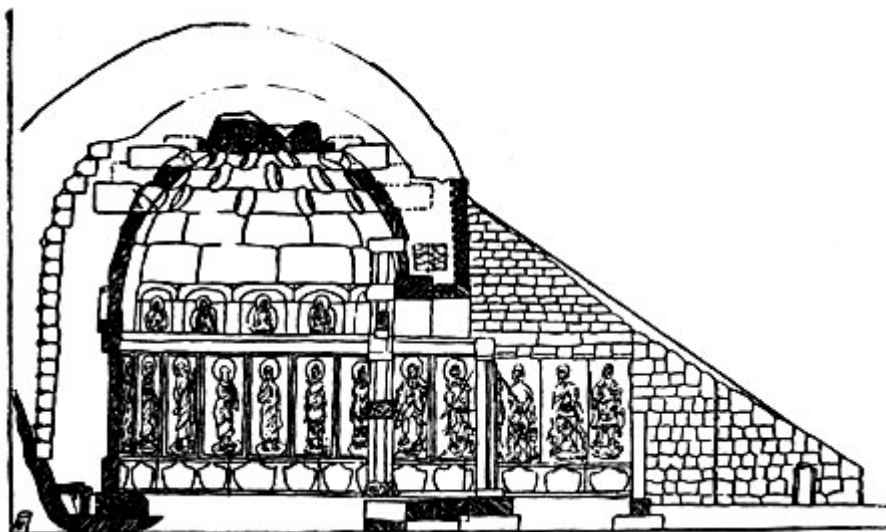
Asosiy ibodatxonaning keng hovlisi markazida ikkita tosh pagoda qurilgan. Ulardan eng ahamiyatlisi Tabo Txap Pagodasi (751-yil) - to'rtta zinapoyali baland peshtaxtada turgan, har tomondan ochiq darvozali qilib qurilgan binodir. Pagoda 10 m balandlikka ko'tarilib, tepada monolit tosh soyabon shaklida (diametri taxminan 1,5 m) murakkab ko'p bosqichli kompozitsiya bilan to'ldirilgan. Ushbu shakldagi pagoda butun Uzoq Sharq ilk feodal davridagi tosh me'morchiligining noyob yodgorligi hisoblanadi.

⁴⁶ arrasimon

Pulkuk-sa majmuasida joylashgan Tabo Txap Pagodasi (751-yil)

Yodgorliklar orasida VII-VIII asrlarga oid Kiyongju yaqinida bizning davrimizga qadar saqlanib qolgan uncha katta bo'lmagan to'rtburchak shakldagi tosh pagodalar ham mavjud. Ular ichki makondan mahrum bir-biriga chiqadigan tekis tomlar bilan bezatilgan bo'lib, asta-sekin yuqoriga qarab kichrayib boradi. Ularning balandligi odatda XII-XV metrdan oshmas edi. Tomlari kam sonli (ko'pincha beshta) bo'lishiga qaramay, ular mahobatli yodgorliklar qatorida edi. Ko'plab bunday pagodalar yodgorliklar singari me'moriy ahamiyatga ega edilar. Ular asosan granitdan qurilib, ba'zi hollarda marmar va koshinlar bilan devor sirtini qoplashar edi. Bunday turdagi pagodalar yodgorlik kabi ahamiyatga ega inshootdir. Ular granitdan qurilgan bo'lib, ba'zilar marmar yoki koshinli plitkalar bilan qoplangan. Kyongju yaqinidagi mashhur Sokkulam ibodatxonasi, Hindiston va Xitoyning Buddiaviylik g'or ibodatxonalariga taqlid qilinib, Txoxamsan tog'ining etagida 752-yilda qurilgan. Ibodatxonaning asosiy kirish qismida murakkab shaklli arka bo'lib, u orqali to'rtburchak va dumaloq zallarga o'tilgan. Bu zallar qalin tog'ning yer ostida ketma ket joylashgan. Katta dumaloq zal katta granit bloklardan mohirona qurilgan ulkan yarim sharsimon tosh gumbaz bilan qoplangan.

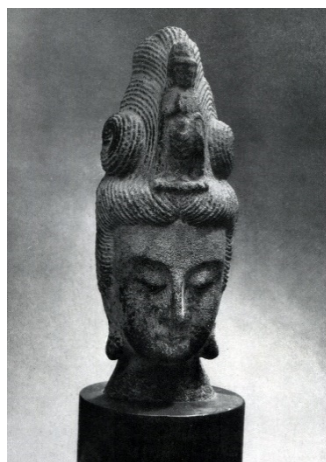
Kyongju yaqinidagi mashhur Sokkulam ibodatxonasi chizmasi.

Zalning markazida Buddaning tosh haykali (2 m 30 sm balandlikda) joylashgan. U kanonik o'tirgan va yarim ochiq ko'zli pozasida tasvirlangan bo'lib, dastlabki budda haykaltaroshligiga xos qat'iylik bo'lsada, hayotiylik va ruhiyatni his qilish mumkin. Haykal sakkizburchak bezakli asos ustiga joylashgan. Zinapoyalar devorlari baland gorelyef bilan bezatilgan (balandligi taxminan 2 m), Budda tasvirlari to'rtburchak plastinkalarga o'yib ishlanib devorlarga o'rnatilgan. Dumaloq zalning barelyeflari orasida bodisattva Kan-nym-sanning tasviri juda nazokat va latofat bilan ajralib turadi. Sokkul-am ibodatxonasi o'zining me'moriy yechimi va gumbaz konstruksiyasi mahoratida o'ziga xos qurilishdir.

Sokkul-am ibodatxonasi reliefi, bodisattva Kan-nym-sanning tasviri. VIII asr

Silla davridagi buddizmning tarqalish yillarida ibodatxona haykallarida Hindiston va Xitoyning o'sha davrgacha rivojlangan buddaviylik plastikasi san'ati kanonlari aks ettirilgan. VII-VIII asrlardagi Koreya haykallari o'ziga xos shakllari, chiziqlarning plastik o'zgaruvchanligi va harakatlarning nafisligi bilan ajralib turadi. Koreyaning dastlabki haykaltaroshlik yodgorligi budda xudosining yog'ochdan yasalgan haykali - bodisattva Kannim (Kanon) bo'lib, u Yaponiyaning Nara shahridagi Yakusidzi ibodatxonasida joylashgan. U 654-yilda Koreyaning Nekche shtatidagi haykaltarosh tomonidan ishlangan. Mahobatli va ma'naviy qiymatga ega bo'lgan Koreyaning dastlabki tosh haykaliga to'q kulrang bazaltdan o'yib ishlangan Kann ma'budining boshini misol qilib (VIII-X asrlar) keltirish mumkin.

Bodisattva Kan-nym-sanning byusti. Bazalt. VIII-X asr

Peshonasidan yuqoriga ko'tarilgan an'anaviy jiddiy soch turmagi burmalari yuz xususiyatidagi jasorat bilan uyg'unlashgan. 662-yilda, uchta davlatning birlashishi sharafiga monolitdan toshdan ulkan toshbaqaning shakli o'yib ishlangan. Haykal shakli jiddiyligi va toshni mukammal qayta ishlanganligi bilan ajralib turadi.

Zodagonlar dafn qilingan joylardagi topilmalar Sillada amaliy san'atning rivojlanishi haqidagi ma'lumot beradi. Arxeologlar ko'plab sirlangan sopol buyumlar, ko'k shishadan yasalgan buyumlar, bronzadan ishlangan ko'zgu, oltin va kumushdan yasalgan turli xil zargarlik buyumlari va hashamdor bezatilgan qurollar topdilar. Ichki qarama-qarshiliklarning o'sishi va dushmanlarning bosqini natijasida mamlakat bir nechta feodal mulklarga bo'lindi. Biroq, X asrning boshlarida Koreyaning markaziy mintaqalari Kore davlati nomi bilan birlashtirildi

(918–1392), shu yerdan mamlakatning nomi yuzaga keladi. Kore poytaxti Kyongjudan Seul yaqinidagi Sondoga (zamonaviy Keson) ko‘chirildi. Kore davridagi me‘morchilik yodgorliklari orasida Sondoda 23 ming kvadrat metr maydonni egallagan va yigirmaga yaqin darvozasi mavjud qadimgi saroy alohida etiborga molik. Mana shu davrda mamlakatning eng go‘zal joylarida, Kymgansanda⁴⁷ Szaian-sa, Sekvan-sa (1368-y.) ibodatxonalari va boshqa ajoyib inshootlar paydo bo‘ldi. Koreya davridagi yog‘och va tosh pagodalar me‘moriy yechimlarning boyitilishini namoyish etadi, bu ularga yanada murakkablik va nafosat bag‘ishlaydi; tomlar burchaklari biroz ko‘tarilib, devorlar bareleflar va figuralar bilan bezatilgan. Ushbu turdagi eng muhim yodgorlik - bu Seuldagi Popchyon-sa ibodatxonasi yonida 1085-yilda marmardan qurilgan Xapmyo-txap pagodasidir (balandligi 7 m). Ko‘plab koreya pagodalari singari ichki makondan mahrum bo‘lib, me‘moriy shakl va haykallarning sintezi mavjudligi me‘morlarning mahoratini namoyish etadi. Pagoda katta to‘rtburchak shaklidagi ustun ko‘rinishida yasalgan bo‘lib, burchaklar bo‘ylab chayqalib turuvchi, volyutasimon haykaltaroshlik bezaklari joylashgan bo‘lib, butun tuzilmani barqaror qiladi. Pagoda ustuni gorizontal ravishda ikkita kichik qirralarga bo‘linib, uchta alohida zinapoyalarni hosil qiladi va bareleflar bilan qoplangan. 1390-yillarda Pxenyanning yangi qal’a devorlari qurilib, balandligi 20 m ga yetdi.

Seuldagi Popchyon-sa ibodatxonasi yonida joylashgan Xapmyo-txap pagodasi. 1085-yilda (marmardan qurilgan)

⁴⁷ Olmos tog‘larida

O'rta asrlarda Koreya amaliy san'ati. Koreyada me'morchilik bilan bir qatorda, ipak va qog'oz o'ramlariga rasm chizish katta yutuqlarga erishdi. Eng mashhur rassomlardan Xitoyda ta'lim olgan Li Neng (XII-asr) hisoblanar edi. XIII-XIV asrlarda kundalik sahnalarni tasvirlaydigan portret hamda boshqa janrli rasmlarni rivojlanishini kuzatamiz. Saroy zodagonlarining hayoti tasvirlari koreys rassomlarining haqiqiy hayotni tasvirlashga bo'lgan qiziqishini anglatadi. X-XIII asrlarda xalq badiiy ijodining ulkan rivojlanishi kuzatiladi. Bu davrning kulolchiligi turli xil badiiy bezaklar bilan ajralib turadi. Mamlakat bo'ylab cherepitsalar, koshinlar, plitkalar va boshqa buyumlar ishlab chiqarilgan. Kore davrida koreya chinnisining birinchi namunalari paydo bo'ldi.

Chosonning baliq tasvirli ko'zasi. XV–XVI asrlar

***Chosonning qapqoqli idishi. XV–XVI asrlar.
Chinni, rangsiz sir.***

Birinchi vaza xrizantema guli tasvirlangan ko‘za XIII asr.

Ikkinchi vaza lotus tasvirli to‘q rangli asosga oq bo‘yoq bilan ishlov berilgan XI asr.

Oq qush tasvirli vaza. Koreya XII asr

Koriyoning lotus gulli naqshinkor ornamentli mo‘yqalam uchun mo‘ljallangan buyum. XII asr.

*Uzum va maymunjon naqshlari ishlangan Chuson chinni buyum.
XVIII asr birinchi yarmi*

Ajdarho-toshbaqa ko‘rinishdagi ko‘za. Koryo. XII asr.

Hayvonlar, qushlar, meva va gullar shaklidagi haykallar nafis plastikasi bilan ajralib turgan va keng tarqalgan. XII-XIV asrlarga xos nafis kulolchilik buyumlarga dunyoga mashhur sangam idishlari kiradi. Sangam shakllari sodda va chiroyli siluet chizig‘iga ega kulolchilik buyumidir. Ushbu turdagi buyumlar orasida eng mashhuridan biri sharob uchun moviy idishlar bo‘lib, o‘simliksimon ingichka naqshli oshqovoq ko‘rinishida ishlangan. Kore davri oxirida detallarga haykaltaroshlik ishlov berilgan o‘ziga xos jimjimador keramik buyumlar ham paydo bo‘ladi. Kore davrida badiiy hunarmandchilikning boshqa turlari qatorida zargarlik buyumlari va bronza ko‘zgular ishlab chiqarish yuqori darajada rivojlandi. XIII asr o‘rtalarida mo‘g‘ullar istilosi Koreyaning badiiy madaniyatini rivojlantirishni vaqtincha to‘xtatib qo‘ydi. Faqatgina yuz yil o‘tgach XIV asr 70-yillarda xalq qo‘zg‘oloni natijasida mongollar mamlakat chegaralaridan haydab chiqariladi. 1392-yilda sarkarda Li Song Ge Xitoy bilan ittifoqdosh bo‘lib, Sondo poytaxtini o‘z nazoratiga oldi va Koreyaning hukmdoriga aylandi. U Koreyaning o‘rniga Choson nomini mamlakatga qaytarib berdi va

poytaxtni Seulga ko‘chirib o‘tib Li sulolasiga (1392-1910-y.) asos soldi. XV asr feodal Korening kuchaygan davri bo‘ldi, ammo XVI-XVII yilda Koreyaga yana xorijiy qo‘shinlar, birinchi navbatda Yaponlar, keyin esa Manchjurlar bostirib kirdi. Ushbu barcha voqealar koreys xalqiga og‘ir yukni yukladi, ular feodallarning shafqatsiz ekspluatatsiyasidan tashqari, bosqinchilarga har kun boj to‘lashga majbur edilar. Li sulolasi hukmronligining birinchi asrlarida Koreya san‘ati Xitoy bilan madaniy yaqinlik sharoitida rivojlangan. Konfutsiyachilik yana feodal zodagonlarining asosiy mafkurasiga aylanib Buddizm o‘zining avvalgi mavqeyini yo‘qotdi. XIV-asr oxirida Seulda ko‘plab ajoyib saroylar va turli xil diniy inshootlar qurildi, ularning ko‘pi bizning davrimizga qadar saqlanib qolgan. Koreys milliy me‘morchiligining asl nusxalari Seulda qurilgan saroylardir. Ular – Kyongbok-kun, Chandek-kun va Chankekun bo‘lib, ular XVI asrda yapon qo‘shinlari tomonidan vayron qilingan va keyinchalik yana qayta tiklandi. Ulardan eng ahamiyatlisi bo‘lgan Kyongbok-kun saroy ansambli 1394-yilda qurilgan. Saroy hovli va bog bilan ajratilgan bir qator turar-joy binolaridan iborat. Butun ansambl bir qator darvozalari bo‘lgan devorlar bilan o‘ralgan. Asosiy bino Kyon-Pok taxt zali bo‘lib⁴⁸ to‘rt tomoni yorqin qizil rangli ustunlar bilan o‘ralgan to‘g‘ri to‘rtburchak hovlining markazida joylashgan. To‘rtburchak shaklidagi taxt xonasi yog‘ochdan ishlangan bo‘lib, baland tosh stilobat⁴⁹ ustiga joylashtirilgan va o‘yma naqsh tushirilgan panjara bilan bezatilgan. Xuddi xitoy saroylarida bo‘lgani kabi baland ikki qavatli tomi bo‘lib, cherepitsalar bilan bezatilgan, ammo ulardan farqi burchaklari bir oz qayrilib ishlanishi bilan ajralib turadi. Bu ajoyib pavilyon balandligi o‘n ikki metrli (diametri bir metrga teng) o‘n oltita ustunga bo‘linadi va ular pavilon galereyasini o‘rab turib, gumbazsimon shiftni ko‘tarib turadi. Taxt xonasining asosiy bezagi o‘yma yog‘ochdan yasalgan chodirdir,⁵⁰ go‘yo qirol taxti ustiga rang-barang bulutlar shakli osilgandek tassurot o‘yg‘otadi. Ushbu chodir Koreyaning milliy san‘at namunalaridan biridir. 1410-yilda saroy bog‘ida tantanali ziyofatlar va qabullar uchun mo‘ljallangan katta pavilyon qurildi. Kyonxe-ru deb nomlanuvchi ushbu pavilon XIX asrda qayta tiklangan. U Lotus hovuzi

⁴⁸ tinim bilmas boshqaruv paviloni

⁴⁹ ustunlar o‘rnatiladigan tekislik, asos

⁵⁰ baldaxin

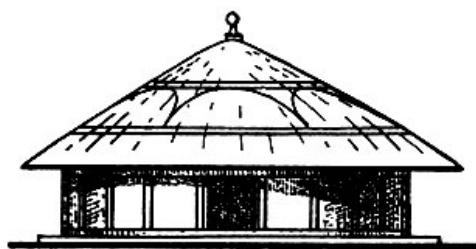
markazida joylashgan va suvda aks etgan. Ushbu davrning eng go'zal bog' tuzilmalaridan biri olti burchakli yog'och shiypun bo'lib, Chandek-kun saroyi parkida (XVIII asr) joylashgan Songhao-rudir. Shiypunning yengil jimjimador binosi oltita baquvvat granit ustunlariga joylashtirilgan, bu koreya me'morlarining o'ziga xos uslubidir. Saroy binolarining tashqi devorlari va to'siqlarini bezash uchun g'ishtni murakkab geometrik naqshda terib ishlatilgan. Ushbu tuzilmalarning barchasi Koreya me'morchiligining boyligi va o'ziga xosligini namoyish etadi. Bu xitoylardan farqli o'laroq, binolarning yengilligi va jozibasi bilan ajralib turadi. Feodallar davridagi koreya me'morchiligida turarjoy binolarining o'ziga xosligi, janubida ochiq "maru" ayvonlari bo'lgani va shimoliy qismida maxsus isitish tizimi mavjud bo'lganini ko'rish mumkin. Li sulolasi davridagi koreya tasviriy san'atini o'rganish Xitoy ustalarining ulkan ta'siridan dalolat beradi. Bu vaqtda saroy uchun rasmlar yaratishga mas'ul bo'lgan maxsus qirollik muassasa - Texvas tashkil etilgan.

O'rta asr Mo'g'uliston sanati. Mo'g'ul feodal davlati Sharqning boshqa o'rta asr mamlakatlari bilan taqqoslaganda kechroq XII-XIII asr boshlarida shakllangan. Bugungi zamonaviy Mo'g'uliston hududida istiqomat qilayotgan xalq, qadimda shu yerda yashagan etnik guruhlarini XI asrda egallab olgan turli qabilalardan tashkil topgan aholi hisoblanadi. Mamlakatning asosiy birlashishi barcha chorvador qabilalarini bo'ysundirib, rahbarlarining qarshiliklarini bostirgan Chingizxon (1155-1227-y.) davrida ro'y beradi. Chingizxon davrida "mo'g'ullar" nomi rasmiy tasdiqni olgan. XII-XIII asrlarda Mo'g'uliston juda katta hududni egallab - sharqdan Baykal va Amur, g'arbdan Irtish va Yeniseyning yuqori oqimigacha, shuningdek janubdagi Buyuk Xitoy devoridan janubiy Sibirning shimolning chegaralarigacha qamrab olgan. Yagona davlatning shakllanishi feodal munosabatlarning yanada rivojlanishiga yordam berdi. Chingizxon aslida chorvadorlarni qulga aylantirib ko'chmanchilarga tobe etib qo'ydi. Chingizxon boshchiligi davrida poytaxt Korakorum bo'lib, u yerda bir qator saroylar va ibodatxonalar qurilgan. XIII-asrda mo'g'ullarning asosiy dini shamanizm bo'lib, ruhlarga va ota-bobolar kultlariga sig'inish saqlanib qolgan, ammo manashu davrda ushbu hududga kirib kelgan nasroniylilik

va buddaviylik keyinchalik Mo'g'ulistonda etakchi diniy ta'limotga aylandi. XIII-asrda mo'g'ullar tomonidan Tibet va Xitoyning bosib olinishi, ushbu hududning yuqori darajada rivojlangan madaniyati Mo'g'ulistonning me'morchiligi va san'atining tarkibi va shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Mamlakat hududida feodal davri shakllanishigacha va feodal davriga oid ko'plab binolar qoldiqlari qolgan. Ammo topilgan me'moriy yodgorliklar Mo'g'ulistonni faqat ko'chmanchilar yashaydigan mamlakat sifatida ko'rib chiqmaslik kerakligini tasdiqladi. XII-XIII asrlar oxirida Mo'g'ulistonda bir nechta yirik shaharlar bo'lgan, ularning eng ahamiyatlisi Karakorum poytaxti edi. 1254-yilda tashrif buyurgan Fransiya elchisi o'n ikkita ibodatxona, ikkita masjid va bitta nasroniy cherkovini bo'lganligini aytgan. S.V.Kiselyev boshchiligida 1948-1949 yillarda olib borilgan qazishma ishlari XIII-asrda shahar qurilishining intensivligi g'ayrioddiy bo'lganligi aniqlangan. Agar XI asrda Karakorum joylashgan joyda unchalik katta bo'lmagan aholi punkti bo'lsa XIII-XIV asrlarda⁵¹ ushbu hudud rang-barang sirlangan xitoy cherepitsalari bilan qoplangan ko'p binoli saroylar qurilib, katta shaharga aylandi. Shahar ulkan dasht bilan o'ralgan edi; janubi-g'arbiy qismida ulkan binoning zal qoldiqlari (ehtimol saroy) topilgan. Oltmish to'rtta tosh poydevorlar bir vaqtlar yog'och ustunlarga tayanch bo'lgan. Janub tomondan bino bo'ylab ishlangan granit plitalaridan yasalgan zinapoya bo'lgan. Tom qismi ajdaho tasvirli haykallar bilan bezatilgan yashil va qizil rangli sirlangan cherepitsalar bilan qoplangan. Saroy binolarining rejasi va ansambl tarkibi bo'yicha umumiy joylashuvi o'rta asr Xitoy me'morchiligiga o'xshash. Mo'g'ul zodagonlari saroylarining birida xitoyliklarnikiga o'xshash isitish tizimi topilgan: ochiq o'choqlar isitilgach havo maxsus pol ostiga yotqizilgan kanallar orqali o'tgan. XV-XVI asrlar Mo'g'ulistonda yirik inshootlarni qurishga to'sqinlik qilgan asosiy omil feodal parchalanish davri bilan izohlanadi. Lamaizmning keng tarqalishi tufayli XVI asrning ikkinchi yarmidan me'morchilik jonlanadi. 1585-yilda birinchi lamay Erlepn-Su monastiri qurildi, buning uchun Karakorum xarobalari qoldiqlaridan cherepitsalar va boshqa qurilish

⁵¹ 1380-yilda Xitoy qo'shinlari tomonidan shahar vayron bo'lgunga qadar

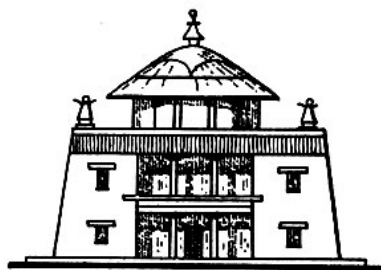
materiallari ishlatilgan. Erlep-Su Xitoy me'morchiligi an'alarida qurilgan.

Mo'g'ul tipidagi qurilish.

Mo'g'ul-xitoy tipidagi qurilish.

Tibet-mo'g'ul tipidagi qurilish

O'rta asrlarda Mo'g'ulistonda hom g'isht va toshdan yasalgan mahobatli diniy binolar bilan bir qatorda, ko'chmanchi xalq hayoti an'analari bilan bog'liq bo'lgan me'morchilik sohasi mustaqil rivojlanib

bordi. Rangli applikasiya va turli naqshlar bilan bezatilgan jundan ishlangan yurtalar (uylar) asta-sekin o'sib borayot turg'un aholining yashash sharoitiga moslashgan inshootlarni yaratishda asos bo'ldi. O'troq aholi punktlarining aksariyati monastirlar bo'lgan, ularning soni ayniqsa XVII-asrda ko'paygan. Dastlab, monastirlar bir joydan ikkinchisiga ko'chib yuradigan yurtalardan tashkil topgan edi. Biroq jamiyatda ruhoniylarning ortib borgan obro'si va yirik moddiy imkoniyatlari, tosh, g'isht va yog'ochdan foydalanib mahobatli ibodatxonalar qurishga, ichki va tashqi qismini naqshinkor, yorqin devoriy surat bilan bezashga zamin yaratgan. Ilk ibodatxona binolari yog'ochdan qurilgan bo'lib, ularda o'tovlar qurilishi uchun ishlatilgan yog'och panjaralar mustahkamlangan va tomi kigiz bilan qoplangan ustunlardan iborat bo'lgan. Ibodatxonaning hajmini kattalashtirish uchun bir nechta shunga o'xshash yurtalar qo'shib qurilgan va ularga eshikli cho'ziq old ayvon o'rnatilgan edi. Tez orada o'tov muqim turar joyga aylandi; tirgaklar va kigizlar taxtalar bilan, panjaralar devorlar bilan almashtirildi, binoda poydevor paydo bo'ldi va ichki makonning ortishi bino ichiga ko'plab ustunlar qurilishiga olib keldi. Dumaloq yurta asta-sekin kvadrat shakldagi binoga aylanadi va konussimon tomlar gumbaz yoki shatr (chodir) xarakteriga ega bo'ladi. Ko'pincha mo'g'ul naqshlari Tibet va Xitoy bilan o'zaro uyg'unlashib yangi uslubni shakllantiradi, buni ayniqsa tomlar formasida ko'ramiz. Binoning rangi odatda bir xil bo'ladi. Devor va tomlar oqlanib, eshiklar och qizil rangga, deraza romlari to'q qizil rangga bo'yalgan. Kenglik va dumaloq rejaga nisbatan soddalik, mo'g'ul me'morchiligining o'ziga xos shaklini tavsiflaydi. Masalan, XVII asr Ulan-Batordagi Da-Xure ibodatxonasi. Ushbu turdagi ibodatxonalar turar joylarga nisbatan rivojlanib, kigiz naqshlariga taqlid qiluvchi motivlar bilan bezatilgan. Oq tomlar qora va qizil chiziqlar bilan bo'yalgan. Umuman olganda, o'rta asrlarda mo'g'ul qurilishida mohobatli uslubning o'ziga hos rivojlanganligini, tibet me'morchiligiga qaraganda nafis, xajman yirik, Xitoy me'morchiligiga xos kenglik va yorqin tarxi mavjud emasligi bilan farqlangan. Me'morchilik bilan bir qatorda o'rta asrlarda Mo'g'ulistonda tasviriy san'atning boshqa turlari ham rivojlangan. Karakorum binolaridan birida IX-XII asrlardagi Sinzyan obidalariga o'xshash uslubdagi tasvirlar topilgan. Turli ibodatxonalarida saqlanib qolgan xolstga ishlangan tasvirlarining

namunalari Tibet ikonalariga yaqin hisoblanadi. Buddaviylik diniga oid uncha yirik bo'lmagan bronza haykallarini misol qilishimiz mumkin. Ular imo-ishoralarning plastikligi va nafisligi bilan ajralib turadi. Mo'g'ulistonning amaliy san'at asarlari ham o'ziga xos uslubga ega hisoblanadi. Mo'g'ullar liboslarini yorqin rangdagi geometrik naqshlar qamrab olgan. Qadim zamonlardan beri Mo'g'uliston ustalari metalga qimmatbaho toshlar bilan (inkrustasiya) ishlov berish, suyak o'ymakorligi, metalsozlik va kashtado'zlik orqali katta mahoratga ega bo'lishgan.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Koreya me'morchiligi va uning xilma-xil dizayni haqida nimalarni bilasiz?
2. Koreya kulolchilik san'ati turini va o'ziga hosligini aytib bering?
3. O'rta asrlarda Koreya tasviriy san'atiga diniy qarashlar qanday ta'sir ko'rsatgan?
4. O'rta asr Koreya shaykaltaroshlik san'atining o'ziga xosligini qanday omillar bilan izohlash mumkin?
5. Mo'g'ulistonda diniy inshootlar rivojlanish tarixi to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Mo'g'uliston me'morchiligida o'rta asrning qanday xususiyatlari ko'zga tashlanadi?
7. O'rta asr Koreya amaliy san'atida qanday yangi jarayonlarni kuzatish mumkin?
8. Mo'g'ulistonda ilk ibodatxona binolari qanday hom ashyodan qurilgan?

XULOSA

O'rta asr Sharq san'atining bosqichlarini birma-bir o'rgangan holda, hikoya qilib, jahon badiiy jarayonlari tub ma'no-mazmunini anglash, ularda mujassam bo'lgan timsollarning ezgulik ifodalaridan, insoniylik xislatlaridan ma'naviy ozuqa olish mumkin. O'rta asrlar Sharq xalqlari Arabiston, Misr, Eron, Ozarbayjon, Janubiy Ispaniya, Turkiya, Afg'oniston xalqlari islom san'atining ifodaviy elementlariga murojaat etgan holda, me'morchilik, tasviriy va amaliy san'at badiiy jarayoni rivojlanishning yuksak cho'qqisiga erishdi. Xususan, qo'llanmada Qusayr Amra va Mshatta qasrlari, Samarradagi Mutavakkil masjidi, ushbu hudud kulolchilik san'atining lyustr turlari batafsil yoritilgan. Misrdagi Amra masjidi, Ibn Tulun katta masjid, Nilometr qudug'i, Misr shishasozligi, Turkiyadagi Sulton Ahmad masjidi, Topkapi saroyi va o'rta asr turkiya amaliy san'ati to'g'risida batafsil ma'lumot berilgan. Shu bilan birga Sasaramadagi Sher shoh maqbarasi, Tojmahal maqbarasi, Marvarid masjidi, Kashmir sholro'moli va Hind shamshirlari kabi ko'plab o'rta asr Sharqiy xalqlar me'moriy obyektlari va amaliy san'ati namunalariga misollar keltirilgan.

O'rta asrlarda Tibet, Xitoy, Koreya, Seylon, Neypal, Birma, Laos kabi xalqlar me'morchiligi Buddaviylik diniy qarashlarni o'zida jamlab uzviy bog'liqlikda shakllangan haykaltaroshlikning noyob durdonalarini yaratishdi. Ushbu qo'llanmada, xususan, Buddaning bosh tomonida joylashgan Ananda, Polonnaruvdagi Gal-Vixara ibodatxonasi, Polonnaruvadagi "Vata-da-ge" ibodatxonasi, Pagan ibodatxona majmuasi, Ananda butxonasiga batafsil to'xtalib o'tilgan. Shu bilan birga Kambodjodagi Bakong minorasi, Banteay Srey ziyoratgohlari va haykaltaroshlik namunalari, Angkor Vat majmui, Indoneziyadagi Borobudur majmuasi, Katmandu yaqinidagi Bodxnatx stupasi, Xitoy pagodalari, budda haykallari, amaliy san'ati to'g'risida ma'lumot berilgan. Nepaldagi Dalay Lama Potala qal'a-saroyi, Koreyadagi Sanyon-chon maqbarasi, Kyongju yaqinida joylashgan Pulkuk-sa ibodatxonasi, haykaltaroshligi va amaliy san'ati batafsil yoritilgan.

Matn orasida keluvchi illyustratsiyalar o'rta asrlar Sharq san'atining turli xalqlarda o'ziga xos shakllarni yorqin namoyon etib, davrga xos me'moriy inshootlarning tengsiz muhitiga olib kirishga, haykaltaroshlik va miniatyura rangtasvirini kengroq anglab yetishga ko'mak beradi. Me'moriy, tasviriy va amaliy san'at asarlari yaratilish uslubi, badiiy ifoda shakllarining rang-barang va betakrorligini o'rganish bilan bo'lg'usi san'atshunos mutaxassislarning malakasini mustahkamlashga yordam berib, ularning kasbiy takomiliga foyda keltiradi.

ATAMA VA IZOHLAR RO'YXATI

Akvarel – (lot. “adia” “suv”) so‘zidan olingan. Xitoy tasviriy san‘atiga xos suvda eritilgan ranglar b-n qog‘oz yoki ipakka solingan tasvir.

Ansambl – (frans. Ensemble – birlik, uyg‘unlik, ohangdoshlik) – me‘morchilikda – bir xildagi me‘moriy kompozitsiyani tashkil etuvchi imoratlar yig‘indisi.

Arxitektonika – bir butunning ayrim qismlari o‘rtasidagi uyg‘unlik, mutanosiblik; kompozitsiya, tuzilish.

Atribut – (lot. Attribuo – bag‘ishlayman) –san‘atda – shaxs, qahramon ilohning eng muhim moddiy alomati.

Baldaxin – guldor qimmatbaho chodir, choyshab

Chaytya – qoyatoshlar, tog‘larga g‘or shaklida o‘ylab tayyorlangan buddizm ibodatxonalari.

Emal – metal buyumlar ustidan turli ranglarda bajarilgan naqshlar.

Freska – nam loy shuvoq ustidan chizilgan rangli tasvir va naqshlar. O‘chmaydi, chunki loy bilan birga qurigan.

Gemma – yuzasiga naqsh o‘yilgan muhr.

Gliptika – muhrsozlik san‘ati.

Iktalya – tasvir chuqurlab o‘yilgan muhr.

Interyer – uyning ichki bezagi.

Kapitel – (muqarnas) me‘morchilikda qo‘llanuvchi termin. Ustun qoshi, ustunning shipiga tutashgan yuqori qismi.

Kolonna – ustun, ostki qismi vaza (ko‘za), ustki qismi kapitel deb ataladi.

Lamaizm – ta‘limoti e‘tirof etishicha odamlar barcha diniy qonunlarga rioya qilish va ko‘plab ma‘budlar va ruhlarga sajda qilish orqali samoviy jannatga kirish mumkinligini targ‘ib qilishgan.

Iyustr - turi yupqa mis birikmasi yoki kumush qatlamini mo‘yqalam yordamida sirlangan buyum yuzasiga surtilib, so‘ngra maxsus o‘choqda past olovda pishirilgan.

Mandala – bir birini ichiga chizilgan kvadrat va doiralar, markazida induizm yoki buddizm dinlariga mansub ma‘bud yoki iloxiyat tasviri joylashtirilgan.

Mavr - qadimgi va o'rta asrlarda Mavritaniya, hozir Mavritaniya Islom Respublikasi deb atalgan, shimoli-g'arbiy Afrikada joylashgan mamlakat xalqi

Mayolika – koshin deb ham ataladi, oddiy loydan tayyorlanib, tashqi tarafi turli ranglarda sirlangan me'moriy ornament (naqsh)

Mazaika – parchin, turli ranglardagi toshlardan yoki sirlangan g'ishtlardan terib tayyorlangan naqsh yoki manzara.

Mehrob – masjidlardagi qiblaga qaragan devorga o'yib tayyorlangan tokcha, odatda o'ymakor yoki rangli naqshlar bilan bezatiladi.

Minai – shishadan degan ma'noni anglatadi. Bu atama Eron polixrom idishlari Suriya va Misrning rangli emallar bilan bo'yalgan shisha mahsulotlariga o'xshashligi oqibatida yuzaga kelgan

Order – grek me'morchiligiga xos mahobatli ehrom yoki saroylarning ma'lum tizimida tuzilgan elementlari. Odatda kolonkalar ustiga ko'tarilgan tomdan iborat.

Ornament – naqsh, bezak.

Pagoda – ayrim Sharq xalqlarining buddizm diniga xos ko'p qavatli (odatda 7 qavat) burj shaklida ko'rilgan ibodatxonasi.

Peshtoq – (portal) monumental imoratlarning kirishida ko'tarilgan mahobatli toq.

Plato – yassi yoki biroz to'liqlik yuzaga ega bo'lgan tekislik.

Ravoq – (arkada) – qator ketgan tokchalar.

Seladon – yashil rangli chinni-farforning bir turi.

Stilobat – ustunlar o'rnatiladigan tekislik, asos

Stuk – loy va gipsdan tayyorlangan maxsus qattiq qotishma

Stupa – gumbaz shaklidagi buddizm dinining (asori-atiqalar saqlash uchun mo'ljallangan) muqaddas inshooti.

Tektonika – me'morchilikda bino qismlarining o'zaro joylashish tartibi. Bu yerda jihoz qismlarining o'zaro joylashuvi nazarda tutilmoqda.

Terrakota – sopol buyum.

Timpana - uchburchak tokcha

Torevtika – badiiy metall mahsulotlarining nomi.

Txat – (sanskritcha) Vat majmuasidagi ko'zasimon shakldagi ibodatxona (ziyoratgoh). O'rta asr hindu xitoy me'morchiligida, ayniqsa, Laos me'morchiligida keng qo'llanilgan.

“SHARQ SAN’ATI TARIXI” MAVZUSI BO’YICHA TEST MASH’GULOTLARI

1) Kubbat as-Saxra masjidi nomining lug‘aviy ma'nosi qanday?

- a) Qoya gumbazi
- b) Tosh masjidi
- c) Moviy gumbaz
- d) Kvadrat masjid

2) Masjidning kibla tomoniga yunaltirilgan asosiy muqaddas kismi qanday ataladi?

- a) mexrob
- b) maksura
- c) minbar
- d) musalla

3) Arab yozuvi negizida yotgan naqsh turi?

- a) Epigrafik
- b) geometrik
- c) islamiy
- d) girix

4) Musulmonlarni ibodatga chaqirish uchun qurilgan moslama?

- a) minora
- b) mexrob
- c) musalla
- d) xonaqox

5) Mutavvakil masjidi qaysi xalifalik davrida qurilgan?

- a) Abbosiylar
- b) Fotimiylar
- c) Ayyubiylar
- d) Ummaviylar

6) Malviya minorasi qanday ko‘rinishga ega?

- a) Spiralsimon
- b) Konussimon
- c) Kubsimon
- d) yarusli

7) Malviya minorasi kaysi xalifa davrida qurilgan?

- a) Mutavvakil

b) Boyazid Usmon

c) Abu Bakr al Bag‘dodiy

d) Mirza Masrur Axmad

8) Misrdagi Nilometr kurilmasi nima vazifani bajaradi?

a) Suv satxini ulchovchi moslama

b) Minora

c) Bozor

d) Shahar darvozasi

9) Qurdoba katta masjidi kaysi davlat xududida joylashgan?

a) Janubiy Ispaniya

b) Angliya

c) Rossiya

d) Fransiya

10) Gumbazsimon va minorasimon maqbaralar qaerda keng tarqalgan?

a) Eron

b) Indoneziya

c) Ispaniya

d) Fransiya

11) Turkiya minoralari shaklan qanday ko‘rinishda bo‘lgan?

a) O‘qsimon

b) Juft minoralar

c) Kubsimon

d) Spiralsimon

12) Indoneziyada ibodatxonalar qanday nomlangan?

a) Chandi

b) Masjid

c) Minora

d) Maqbara

13) Seylon dagobasining shakli qanday bo‘lgan?

a) Qo‘ng‘iroqsimon

b) Minorasimon

c) Qirrali

d) Maqbara shaklida

14) Borobudur ibodatxona devorlarida qanday mavzuga oid frizlar mavjud?

- a) Buddaning yerdagi hayoti
- b) Ishtarning hayoti
- c) Gilgamesh qahramonliklari
- d) Zevs qahramonliklari

15) Polonnaruv shaxrida qurilgan Vata-da Ge yodgorligi nechanchi asrga mansub?

- a) 12 asrga
- b) 7 asrga
- c) 15 asrga
- d) 16 asrga

16) “Marvarid masjid” qaysi davlatda joylashgan?

- a) Hindiston
- b) Ispaniya
- c) Rossiya
- d) Germaniya

17) Deyarli 17 asrga qadar hind me'morlari tomonidan keng qo'llanilgan xomashyo qaysi?

- a) Qizil qumtosh
- b) Oxaktosh
- c) Shisha
- d) Alebastr

18) Qutb Minor qaysi shaharda joylashgan?

- a) Dehli
- b) Kayruan
- c) Granada
- d) Isfaxon

19) Buddizm dinida asori-atiqalar saqlash uchun mo'ljallangan ibodatxona nima deb ataladi?

- a) Stupa
- b) Maqbara
- c) Minora
- d) Gumbaz

20) O'rta asrlar Eron kulolchiligida qaysi asar syujetlari keng ishlangan?

- a) Shoxnoma
- b) Maxabxarat

c) Kalila va Dimna

d) Ramayana

21) Buddaning 3 ta ulkan hajmdagi haykali Seylondagi qaysi ibodatxonada saqlanib qolgan?

a) Gal Vixara

b) Qutb Minor

c) Devoni Xos

d) Panch Mahal

22) Seylondagi Gal Vixara ibodatxonasida Buddaning ulkan haykallaridan tashqari qanday haykallar saqlanib qolgan?

a) Ananda haykali

b) Shiva haykali

c) Braxman haykali

d) Ishtar haykali

23) Eron keramika san'ati gullagan asrlar qaysi ?

a) 12-14 y

b) 9-12 y

c) 10-11 y

d) 10-12 y

24) O'rta asrlar Eron kulolchiligida qanday texnikadan keng foydalanilgan?

a) lyustr

b) grafika

c) bo'rtma

d) qadama

25) Qorabog' (Karabax) gilamlari kaysi davlatga tegishli?

a) Ozarbayjon

b) Birma

c) Seylon

d) Ispaniya

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуллаев Н. “Санъат тарихи”: икки жилд. 2ж. I к. - Т.: “San’at”, 2001. – 192 б. – (Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Ўзбекистон Бадий Академияси) . <https://t.me/armmrdrd>
2. Рахимова З.И. Искусство рукописной книги и книжной миниатюры Востока / Учебник. Ташкент: 2022 – 208 с. <https://t.me/armmrdrd>
3. История искусств : учебник / науч. ред. Г. В. Драч, Т. С. Паниотова ; рец. Е. В. Золотухина, Е. Г. Шевляков. - 3-е изд., стереотип. - Москва: КНОРУС, 2021. - 676 с. <https://t.me/armmrdrd>

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
2. Низовский, Андрей Юрьевич 100 великих реликвий и сокровищ / А. Ю. Низовский. - М. : Вече, 2005. - 400 с.
3. Vernon Hyde Minor. “Art History’s History”. Prentice Hall, 2001. – 228 p.
4. Academic Literacy in Visual Communications, AUT/CADI2009 sourcebook. Auckland, New Zealand. 2009.

INTERNET SAYTLARI

1. www.ziyonet.uz;
2. www.edu.uz;
3. www.smallbay.ru;
4. www.wikipediya.ru;
5. www.artyx.ru;
6. www.biblioteka.ru;

KOBILOVA FERUZA NASRULLAYEVNA

SHARQ SAN'ATI TARIXI

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: M.Talipova

Musahhih: I.Tursunova

Kompyuterda tayyorlovchi: G.Ibragimova

Bosishga ruxsat etildi 23.11.2023.

Qog'oz bichimi 60x84 ¹/₁₆. TIMES garniturası
Shartli bosma tabog'i 13,25. Nashr tabog'i 10,2
Adadi 100. Buyurtma № 15-12.

«LESSON PRESS» MCHJ nashriyoti

Toshkent, Komolon ko'chasi, Erkin tor ko'chasi, 13

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Qushbegi ko'chasi, 6-uy.